Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

491.413
2 B

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Moh Karachh B.H.E.L Road Jawalapur

Stock Verification 2014

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

No. 5

(For Constructive Criticism)

HINDI SCIENTIFIC GLOSSARY.

PHILOSOPHICAL TERMINOLOGY.

गुरुकुल पुस्तकालय
कांगड़ी—हरिद्वार
LIBRARY. VISHWAVIDYALAYA GURUKUL KANGRI
491.43, 2-B
563-2

वैज्ञानिक कोश ।

दार्शनिक परिभाषा ।

Published by the Nagari-pracharini Sabha, Benares.

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Tara Printing Works, Benares

1902

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PREFACE.

The philosophical terms of the English language have generally been derived from Greek and Latin, and are expressive of widely comprehensive meanings. It is, therefore, very difficult to translate them into Hindi with precision—term for term. Every endeavour has, however, been made to give such equivalents in our language as bear the nearest approach to the meanings of the terms which, it is intended, they should translate. In doing so, it has been necessary, in some places, to coin words, and in others, to use long compound words; but this was a difficulty which could not otherwise be obviated.

Some critics while reviewing the Terminologies already published by the Nâgarî—Prachârinî Sabhâ have suggested that the scientific terms current in the English language should be fully defined instead of being simply expressed by their Hindi or Sanscrit equivalents. I, however, do not agree with this view entirely; because, such detailed definitions are beyond the province of a Diglot Vocabulary. For instance, the word *Materialist* in its philosophical sense means:—

"One who denies the existance of Spiritual substances or agents, and maintains that Spiritual phenomena, so called, are the result of some peculiar organization of matter."

And, it is, I submit, beyond the scope of a terminology of this kind to embrace such long explanations. The word देहात्मवादी has, therefore, been considered the best suited in Hindi to express the sense conveyed by the English term *Materialist.* The proper place for elaborate explanations fo Scientific terms are the works treating of the various Sciences which, when rendered into Hindi, will supply this want.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In order to make this terminology as complete as possible the important Sanscrit terms occurring in the Six Systems of the Indian Philosophy have been rendered into English and included in the Vocabulary. This, it is hoped, will be useful to those who may have occasion to translate the Philosophical Sanscrit terms into English or to express them otherwise in that language.

It is not the intention of the Nâgarî—Prachârinî Sabhâ to compile a separate terminology of Theologicol terms, and, therefore, the most common terms of that Science have also been included in this pamphlet to make them handy.

The number of words collected in this book is over 1,500. The greater number of these cannot be strictly called terms. But these miscellaneous words, though devoid of Scientific value, are so commonly met with in works of philosophy that it has been thought expedient to incorporate them in this terminology.

JHANSI:
4th September, 1901.

MAHÂVÎR PRASÂD DWIVEDÎ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A
Hindi Glossary of Philosophical Terms.

(Tentative.)

A

Abacus = पट्टिका, तख्ती, फलक ।
Ablution = स्नान, मार्ज्जन ।
Abscissio Infinite = निर्णायक क्रिया ।
Absolute = नित्य ; परम ; केवल, अनन्य-सम्बद्ध ; अनियत, स्वाधीन ।
Absolute Ego = परब्रह्म, विश्वात्मा ।
Absolute negation
Absolute Non-existence } = अत्यन्ताभाव ।
Absolute Privation
Absolutist = अनन्य-सम्बन्धवादी, ब्रह्मवादी ।
Abstinence = उपरम, उपरति ।
Abstract = संक्षिप्त, पृथक्, विषय-विविक्त ।
Abstraction = एक प्रकार का योग, प्रत्याहार ।
Abstruse = गुह्य, गुप्त ।
Absurd = व्याहत, विरुद्ध ।
Absurdity = असङ्गतिं, अनर्थकता, विचारविरुद्धता ।
Acatalepsy = संशयवाद, अनिर्णयवाद ।
Accident = अप्राकृतिक गुण ; आकस्मिक उपाधि ।
Accidental definition = हेतुगर्भ लक्षण ।
Acosmist = जगन्मिथ्यात्ववादी, अद्वैतवादी .
Acroamatic = औपदेशिक, गहनविद्या-विषयक ।
Acqueous = जलीय, सलिल-सम्भूत ।
Acqueous atoms = जलीय परमाणु ।
Acquiescence = तुष्टि, परितोष, सन्तोष ।
Acquisition = उपार्जन, अर्जन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Act
Action } =कर्म्म, काम, क्रिया।

Active power=क्रिया-शक्ति।
Activity=कर्म्मशीलता, वृत्ति।
Actual=निष्पन्न, सिद्ध, क्रियासिद्ध।
Adequate=अलं, पर्य्याप्त, बस।
Adjective=विशेषण।
Adjunct=संयुक्त, सम्मिलित।
Admiration=विस्मय, चमत्कार।
Adscititious=नैमित्तिक।
Aerial atoms=वायवीय-परमाणु।
Æsthetics=रस-सम्वेदन-विज्ञान ; सौन्दर्य्य-विज्ञान।
Ætiology=कारण-विज्ञान, हेतुगर्भशास्त्र।
Affirmation=असंशयात्मक-वचन, आप्त-वाक्य।
Affirmative=स्वीकार-सूचक, निश्चय-विधायक।
A fortiori=प्रवलतर-कारण-पूर्वक।
Agent=कर्ता, क्रियावान्।
Agglutination=संश्लेषण, संसर्ग।
Aggregate=सञ्चित, एकत्रित, राशीकृत।
Aggregation=समवाय, समूह, राशीकरण।
Agnoiology=अज्ञानवाद।
Agnosticism=अज्ञेयवाद, वाचंयमत्ववाद।
Agreeable=अनुकूल।
Air=वायु, पवन।
All-pervading=व्यापक।
Alterable=परिवर्तनशील।
Altruism=लोकोपकारवाद, लोककल्याणवाद।
Ambiguity=सन्दिग्धार्थता।
Ambiguous=सन्दिग्ध।
Ambition=यशोलिप्सा, ऐश्वर्य्य-कामना।
Amphibolous=द्व्यर्थिक, द्व्यर्थगम्य।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Amphiboly
Amphibology } = सन्दिग्धार्थ, द्व्यर्थिक वाक्य ।
Ampliative = प्रवर्द्धित कल्पना, विस्तृत विचार ।
Anlogism = साद्दश्यवाद ।
Analogous = सदृश, सम, समान ।
Analogue = साद्दश्यवान्, समतावान् ।
Analogy = साद्दश्य, तुल्यता ।
Analysis = व्यवच्छेद, मूलतत्व-शोधन ।
Analytical = मूलतत्व-शोधात्मक ।
Ancient = प्राचीन, पुरातन, पुराना ।
Anima mundi = विश्वात्मा ।
Animate = सजीव ।
Annotation = टीका, तिलक ।
Annul = व्यर्थ करना, नाश करना ।
Antagonism = प्रतिपक्षता, विरोध ।
Antagonist = प्रतिपक्षी, विरोधी ।
Antecedent = पूर्ववर्ती, प्राक्कालीन ।
Antecedent Negation
Antecedent Non-existence } प्रागभाव ।
Antecedent Privation
Ante-predicament = पदार्थों की प्राथमिक परिभाषा ।
Anthropology = मानव-देह-तत्व-विद्या ।
Anthropomorphism सगुणवाद, साकारेश्वरवाद ।
Anticipation = पूर्वभुक्ति, पूर्वज्ञान ।
Antinomy = परस्पर-विरोध, वचनद्वय-विरोध, न्याय-विरोध ।
Antipathy = स्वाभाविक विरोध, द्वेष, घृणा ।
Apagoge = विपक्ष-बाधक-वचन ।
Apathy = विराग, उदासीनता, तटस्थता ।
Aphorism = सूत्र ।
Apodeictic = स्वतः सिद्ध, स्वयं प्रमाण ।
Apologue = अन्योक्ति, नीतिमूलक-कथा ।
Apology = क्षमा प्रार्थना, विनय ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Apophthegm = सूक्ति, प्रसिद्धोक्ति ।
A posteriori = कार्य से कारण विचार पूर्वक ।
Appearance = रूप, आकृति; छाया, आभास ।
Apperception = अन्तर्बोध, स्वानुभव, प्रत्यक्ष-प्रतीति ।
Appetite = इच्छा, अभिलाषा, तृष्णा, भोगेच्छा ।
Application = उपनय ।
Apprehension = प्रतीति, प्रत्यय ।
Approbation = अङ्गीकार; प्रसन्नता; श्लाघा ।
A priori = कारण से कार्य विचार पूर्वक ।
Archetype = आदिरूप, प्राथमिक मूर्त्ति ।
Argument = नय, तर्क ।
Argumentation = हेतूपन्यास, विचारणा ।
Argumentum baculinum = शक्तिमत्तात्मक तर्क ।
Argumentum ad crumenam आर्थिक तर्क ।
Argumentum a fortiori = गृहीताधिक-प्रमाणात्मक तर्क ।
Argumentum ad ignorantiam = अविद्यात्मक तर्क ।
Argumentum ad Judicium = विचारात्मक तर्क ।
Argumentum a particulari ad universali = सर्वव्यापकतात्मक तर्क ।
Argumentum ad hominem = मानविक तर्क ।
Argumentum ad populum = उत्तेजनात्मक तर्क ।
Argumentum ad verecundiam = त्रपात्मक तर्क ।
Argumentum ex concesso = पूर्वप्रमाणात्मक तर्क ।
Art = शिल्प, कला ।
Artery = शिरा, रूधिर-वाहकनाड़ी ।
Articulate = वर्णरूप, व्यक्त, स्पष्ट ।
Artificial = अस्वाभाविक, अप्राकृतिक, कृत्रिम ।
Ascent = ऊर्द्धगमन ।
Ascertainment = निर्णय, निर्धारण, निश्चय ।
Ascetic = तपस्वी, साधु, वानप्रस्थ ।
Asceticism = सन्यासधर्म्म, विषयोपरति ।
Assemblage = संघात, समूह, वृन्द ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Assent = सम्मति, स्वीकार, अङ्गीकार ।
Assertory = प्रतिपादक ; न्यायसिद्ध ।
Assertion = वचन, वाक्य ।
Association = सङ्गति, संयोग ।
Association of ideas = विचार-सङ्गति, भावसाहचर्य्य ।
Associationism = भावसाहचर्य्यवाद, विचारसङ्गतिवाद ।
Associationist = भावसाहचर्य्यवादी, विचारसङ्गतिवादी ।
Assumption = प्रतिज्ञा, प्रमाणव्यतिरिक्त-ग्रहण ।
Atheism = नास्तिकता, निरीश्वरवाद ।
Atheist = नास्तिक, निरीश्वरवादी ।
Atheistical = निरीश्वरवाद-विषयक ।
Atom = परमाणु, तत्व ।
Atomical = परमाणु-विषयक ।
Atomicity = परमाण्ववस्था, तात्विक-स्थिति ।
Atomic theory = तात्विक-कल्पना, तात्विक-सिद्धान्त, परमाणु-सम्बन्धी सिद्धान्त ।
Atomism = परमाणुवाद ।
Atomist = परमाणुवादी ।
Attention = मनोयोग ।
Attribute = गुण, धर्म्म, उपाधि ।
Audible = श्रोतव्य, श्रोत्रग्राह्य ।
Authentic = प्रामाणिक ।
Authority अधिकार ; प्रमाण ।
Autocracy = स्वातन्त्र्य, स्वयमाधिपत्य ।
Autonomy = कारण-साम्राज्य ।
Averages = मध्यम ; मध्यमगणना ।
Aversion = द्वेष ।
Axiom = स्वयंसिद्ध, साधारण-सिद्धान्त ।

B.

Barbara = वर्बर वाक्य ।
Beatitude = मोक्ष, मुक्ति, निर्वाण ।
Beauty = सौन्दर्य्य ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Beginning = आदि, आरम्भ ।
Being = सत्ता ।
Belief = विश्वास, श्रद्धा ।
Benevolence = दया, परोपकारशीलता, परहित ।
Between the horns of the dilemma = उभयसंकष्ट ।
Binary atoms = द्व्यणुक ।
Biology = प्राणिविद्या, जीवविद्या ।
Birth = जनन, उत्पत्ति ।
Bi-Valence = द्विधा-शक्ति ।
Bliss = परमानन्द, अपवर्ग ।
Body = शरीर; जड़द्रव्य, जड़पदार्थ ।
Bokardo = वर्धक वाक्य ।
Bondage = वन्ध, वन्धन ।
Bonum = सत, कल्याण, अनामयपद ।
Bonum Summum = परम पद, परम कल्याण, कैवल्य ।
Brain = मस्तिष्क ।

C.

Canons = नियम, व्यवस्था ।
Capacity = ग्राहिका-शक्ति ; सामर्थ्य, शक्ति, योग्यता ।
Cardinal = प्रधान, मूल, मुख्य ।
Cardinal virtues = प्रधान-धर्म्म, मुख्य-धर्म्म ।
Casuist = धर्म्माधर्म्म-विचारक ।
Casuistry = धर्म्माधर्म्म-विचार-विद्या ।
Categorematic word = स्वतन्त्र-पद, विधेय-पद ।
Categorical Imperative = नियत विधि, विधि वाक्य ।
Category = पदार्थ ; समानाधिकरण ।
Causable = हेतुमान् ।
Causation = कारणता, हेतुत्व ।
Cause = कारण, हेतु, निमित्त ।
Cause Body / Cause Frame = कारण-शरीर ।
Cavil = वितण्डा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ceratine = हेत्वाभासरूप, आभासात्मक ।
Cerebralism = मस्तिष्क-कारणवाद ।
Certainty = निश्चय ।
Cessation = निवृत्ति, विच्छेद ।
Chance = दैवयोग, दैवागतत्व, आकस्मिकता ।
Chaos = अस्तव्यस्तता, अपञ्चीकृत-भूतस्थिति ।
Character = लिङ्ग, चिन्ह, लक्षण ।
Characteristic = लाक्षण्य, लाक्षणिक, स्वाभाविक ।
Charity = दान, दानशीलता, परोपकार ।
Chastity = जितेन्द्रियता, अव्यभिचार, ब्रह्मचर्य्य ।
Chief = प्रधान, मुख्य ।
Choice = अभिरुचि ।
Church = भजनालय, प्रार्थना-मन्दिर ।
Circle = वृत्त, कुण्डलना, चक्र, घेरा ।
Ciculus in definiendo = लक्षण-व्यावृत्ति ।
Circulus in probando = प्रमाण-व्यावृत्ति ।
Classification = विभाग ।
Climax = अतिशय, अत्युत्कर्ष ।
Cogency = सामर्थ्य, शक्ति ।
Cognition = ज्ञान, विज्ञान, संवेदन ।
Cognitive = प्रज्ञावान्, ज्ञानवान् ।
Cohension of ideas = विचारसंयोग, विचारसंलग्नता ।
Co-inherence = समवाय ।
Color = रूप, रङ्ग ।
Collective = राशिरूप, समाहारात्मक ।
Collective Term = समाहार संज्ञा ।
Colligate = बांधना, मिलाना ।
Colligation = बन्धन, सम्मेलन; सम्बन्ध, ।
Collision = ठोकर, टक्कर, आघात ।
Combination = संयोग, संहति ।
Combined = मिश्रित, मिलित, एकीभूत ।
Commandment = आज्ञा, आदेश ।

२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Commentary = टीका, व्याख्या, भाष्य।
Commentator = टीकाकार, भाष्यकार।
Common sense = साधारण ज्ञान, स्थूल-ज्ञान।
Communism = साधारण-स्वत्व-वाद।
Community = सामान्य, साधारण, समाज।
Compact = सम्मति, निर्धारण, सन्धि।
Comparate = उपमित, तुलित, जिसकी तुलना की गई हो।
Comparision = विचारणा, तुलना, साम्य, उपमिति।
Comparative Sciences = सापेक्ष्य-विज्ञान, तुलना-विशिष्ट-विज्ञान
Compass = आहरण, ग्रहण।
Compatibility = योग्यता, अविरुद्धता।
Compatible = अविरुद्ध, योग्य।
Compend } = संक्षेप, अविस्तार।
Compendium }
Compendious = संक्षिप्त, अविस्तीर्ण।
Complex = सङ्करीकृत, मिश्रित, सङ्कीर्ण।
Component = सङ्करांश, मिश्रितांश।
Composition = संयोग, संस्थिति।
Composition of causes = निमित्त-संयोग।
Compound = मिश्रण, संयोग।
Comprehension = बोध, अवधारण; व्याप्ति; व्यापक-नाम-निर्देश
Comprehensive = बहुग्राही, बह्वर्थी, व्यापक।
Compulation = गणन, संख्यान।
Concentration = केन्द्रीकरण; एकाग्रता।
Conception = भावना, विचार, कल्पना, सविकल्पकज्ञान।
Conceptualism = मनोभावनात्मकवाद, सामान्य-प्रतीतिवाद।
Conceptualist = मनोभावनात्मकवादी, सामान्यप्रतीतिवादी।
Conclusion = निगमन।
Conclusion of the Veda = वेदान्त।
Concomitant = आनुषङ्गिक, समन्वित, सहकारी।
Concomitant absence = व्यतिरेकव्याप्ति।
Concomitant presence = अन्वयव्याप्ति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Concordant = अनुरूप, सदृश ।
Concrete = गुणी, गुणविशिष्ट; मूर्त; राशीकृत ।
Concurrent = सहकारी ।
Concussion = धक्का ।
Condition = अवस्था, दशा; नियम; सहकारि-कारण ।
Conditional = सप्रतिबन्धक, कारण-जन्य ।
Conditioned = नियत, परिच्छिन्न ।
Conference = कथोपकथन, मन्त्रणा, सम्वाद ।
Confession = स्वीकार, प्रतिपत्ति ।
Confinement = बन्धन, निरोध ।
Conformity = अनुरूपता, सादृश्य ।
Confusion = व्यस्तता, गड़बड़ ।
Confutation = निग्रह, निराकरण, खण्डन ।
Congruity = साङ्गत्य, सामञ्जस्य, योग्यता ।
Conjunct = सावयव, संश्लिष्ट ।
Conjunction = संयोग ।
Connotation = सविशेष-बोधन, विशिष्टाभिधान, व्यापक-नाम-निर्देश ।
Connotative = सगुण-व्यक्ति-बोधक ।
Connote = गुणैक्यसूचक ।
Conscience = अन्तरात्मा, अन्तःकरण, हिताहित-ज्ञान, सदसद्विचारशक्ति ।
Consciousness = सज्ञानता, अन्तर्बोध; अभिमान ।
Consecration = संस्कार, प्रतिष्ठा, अभिमन्त्रण ।
Consectary = निगमन, निर्णय ।
Consequence = फल, परिणाम ।
Consequent = अनुवर्ती, परिणामात्मक ।
Conservation = रक्षण, क्षयनिवारण ।
Conservative faculty = धारणा-शक्ति ।
Consideration of a sign = लिङ्गपरामर्श ।
Consilience of inductions = सिद्धान्तैक्यता ।
Consistency = अविरोध, अनुसारित्व, स्वाभाविक अवस्था ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Consistent = अविरुद्ध, सङ्गत, योग्य ।
Constituent Principles = गुण, धर्म्म ।
Constitutive Faculty = विषय–ज्ञान ।
Consummation = सम्पूर्णता, परिपूर्णता ।
Contemplation = ध्यान, भावना ।
Contemplative = ध्यानस्थ, समाधिस्थ, भावितात्मा ।
Contemporary = समकालीन, सामयिक ।
Contiguity = आसन्नता, अव्यवहिततत्व ।
Contingent = अनियत, अनुत्प्रेक्षित ।
Continuance = व्यवस्थिति, अवस्थान, स्थायित्व ।
Contraction = आकुञ्चन ।
Contradiction = विरोधोक्ति, वचन–विरोध ।
Contradictory = विभिन्न, असङ्गत, परस्पर–विरोधी ।
Contra-position = विपर्य्यय–साध्य–निगमन ।
Contraries = प्रतिबाधक प्रतिज्ञा ।
Contrariety = वैपरीत्य, विपरीतता ।
Contrary = विपरीत, विपक्ष, उत्तरपक्ष, विरुद्धावयव ।
Contrast = विरोध, विपरीतता, वैलक्ष्य, प्रतिपक्षता, भेद ।
Controversiae = विवाद-विषयक, कथोपकथन–विषयक ।
Controversy = जल्प; वाद, विवाद ।
Convention = समाज, सभा ।
Converse = विपर्य्यय, व्यतिक्रम ।
Conversion = परिवर्त्तन, भावान्तरप्राप्ति, धर्म्मान्तरप्राप्ति ।
Convert = अन्यधर्म्मावलम्बी, स्वधर्म्मत्यागी ।
Convertend = विपर्य्यासित-प्रतिज्ञा ।
Co-ordinate = समपदस्थ, समकक्ष ।
Copula = उद्देश्य-विधेय-संयोजक ।
Corollary = निर्णय-सम्भूत प्रतिज्ञा ।
Corporeal = शारिरिक, दैहिक, भौतिक ।
Corporeal creation = भौतिक सर्ग ।
Correct = यथार्थ, शुद्ध ।
Correction = शोधन, शुद्धि ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Correct-knowledge = यथार्थज्ञान, प्रमा ।
Correlative = अन्योन्याश्रित, परस्परान्वयी ।
Cosmogonist = जगदुत्पत्तिव्याख्याता, जगदुत्पत्तिवादी ।
Cosmogony = जगदुत्पत्तिवाद ।
Cosmography = विश्व-विवरण ।
Cosmothetic idealist = विशिष्टविज्ञानवादी, बाह्यार्थविज्ञानवादी
Counter-balanced reason = सत्प्रतिपक्ष ।
Counter-entity = प्रतियोगिता ।
Courage = साहस, वीरता ।
Courteous = शिष्ट, सुशील ।
Courtesy = शिष्टाचार, सभ्यता, सम्मान ।
Creation = सृष्टि, सर्ग, संसार ।
Creator = स्रष्टा, ईश्वर, परमात्मा, विधाता ।
Cremation = दहन, दाह ।
Criterion = संशयनिर्णायक-नियम, गुण-दोष-निर्णायक-लक्षण, चिन्ह, संज्ञा, निकष ।
Critical Philosophy = खण्डनमण्डनात्मक-दर्शन-शास्त्र ।
Cross Division = प्रतिरोधक विभाग ।
Cupidity = अभिकांक्षा, स्पृहा, लोभ ।
Curse = शाप ।
Cynic = उदासीन, मनुष्यद्वेषी ।

D

Darkness = तम, तमोगुण ।
Data = सामग्री, साहित्य ।
Death = मरण, मृत्यु ।
Declaration = कथन, प्रकाशन, प्रतिज्ञापन ।
Deduction = अनुमान, निगमन; परामर्श ।
Deductive = आनुमानिक; निगमन-गर्भ ।
Deductive Logic = औपयोगिक-तर्क-विद्या ।
De facto = यथार्थतः, सत्यतः ।
Defeat = पराजय; हार ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Definition = लक्षण, व्याख्या ।
Degree = क्रम, वर्ग, कक्षा; परिमाण, कोटि, काष्ठा ।
Deictic = व्यक्त, स्पष्ट ।
Deictically = व्यक्तता-पूर्वक, स्पष्टता-पूर्वक ।
Deism = अद्वैतवाद ।
Deist = अद्वैतवादी ।
Deistic } = अद्वैतवाद-विषयक ।
Deistical }
Deisticalness = अद्वैतवाद-सम्बन्धता ।
Deity = ईश्वर, परमात्मा ।
Deliberation = विचार, चिन्तना ।
Deliverance = कैवल्य, मोक्ष, अपवर्ग ।
Delusion = मोह, माया, भ्रम, भ्रान्ति ।
Demerit = अधर्म ।
Demise = मरण, मृत्यु ।
Demonstrated Truth = सिद्धान्त, परीक्षासिद्ध-सिद्धान्त ।
Demonstration = प्रतिपादन, प्रमाण ।
Demonstrative = प्रतिपादक, प्रामाणिक ।
Demoralization = आचरणभ्रष्टता, व्यवहार-दुष्टता ।
Denomination = संज्ञा, उपाधि ।
Denominative = आख्यायक, संज्ञाविशिष्ट । [निर्देश ।
Denotation = चिन्हीकरण; लक्षण, परिमित-लक्षण परिमित-नाम-
Density = सान्द्रता, घनता ।
Despensation = ईश्वरकर्त्तृक-सुखदुःखनियोग ।
Depth = व्यापक लक्षण, व्यापक-नाम निर्देश ।
Derivative = धातुसम्भूत शब्द, व्युत्पन्न शब्द ।
Descent = अधोगमन, पतन ।
Description = वर्णन; हेतुगर्भ लक्षण ।
Descriptive = वर्णनात्मक, विवेचन-युक्त ।
Design = प्रयोजनोद्देश, अभिप्राय ।
Desire = काम, कामना, इच्छा ।
Destiny = अदृष्ट, भवितव्यता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Destruction = प्रध्वंसाभाव ।
Destructive dilemma = अनुपकारक विकल्प ।
Destructive Sorites = अनुपकारक न्यायश्रृङ्खला ।
Desynonymization = व्यावर्तकता, समानार्थकता-विच्छेद ।
Determinant = निर्धारक, अवबोधक ।
Determination = निश्चय, निर्णय, निर्धारण ।
Determine = निरूपण करना, निर्धारण करना, निश्चय करना ।
Determinism = निमित्ताभिमतवाद ।
Determinist = निमित्ताभिमतवादी ।
Development = प्रसार, विकास, विस्तार ।
Devoid of qualities = निर्गुण ।
Devotion = उपासना, भक्ति, अनुराग ।
Devout = धार्मिक, भक्तिमान्, तपस्वी ।
Diagram = चित्र, चक्र, आकार ।
Dialectical = तर्क-सम्बन्धी ।
Dialecties = तर्कशास्त्र, न्यायशास्त्र ।
Dialogue = कथोपकथन, मन्त्रणा, सम्वाद ।
Dianoetic = अस्थिर-संस्कार-सम्बन्धी ।
Dichotomy = द्विविभागता, भागद्वय, विभागद्वितय ।
Difference = विशेष, अन्तर, भेद ।
Differentia = व्यावर्तक ।
Differentiation = विभेदन, व्यावर्तकत्व ।
Dilemma = उभयसम्भव, विकल्प ।
Dimension = परिमाण, विस्तार ।
Direct = व्यक्त, स्पष्ट, सीधा, ऋजु ।
Direction = अभिसन्धान; लक्षणा ।
Disability = अशक्ति, अयोग्यता ।
Disagreeable = प्रतिकूल ।
Disbelief = प्रत्ययहीनता, अविश्वास ।
Disciple = शिष्य, अनुयायी, चेला ।
Discordant = विपरीत, असङ्गत, अननुरूप ।
Discovery = अज्ञातवस्तु-प्रकाशन, अज्ञातवस्त्वाविष्कार ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Discourse = वाद, सम्वाद, कथोपकथन, तर्क।
Discrete = व्यक्त।
Discretive proposition = पृथक्त्व-सूचक-प्रतिज्ञा, भेद-बोधकवचन, भेद-निर्धारक-नियम।
Discrimination = विवेक, विवेचना।
Discursus = अनियमित तर्क।
Discussion = वादानुवाद, समीक्षा, विवेचना।
Disjunction = विभाग, वियोग, पृथक्त्व।
Disjunctive = वैकल्पिक; पृथक्त्वसूचक।
Disparate = असदृश-वस्तु-विषयक, सादृश्यहीनता-सम्बन्धी।
Dispensation = ईश्वर-कर्तृक-सुखदुःखनियोग, नियम-निरपेक्षता।
Disposition = भाव, प्रवृत्ति, चित्तप्रवणता।
Disputant = वादी, विवादी।
Disquisition = तर्क, वितर्क, वाद।
Dis-similar = असदृश।
Dis-similarity = असदृशता।
Dissolution = ध्वंस, विश्लेषण, प्रलय।
Distance = विप्रकर्ष, दूरता, दूरी।
Distinct = भिन्न, स्पष्ट, निर्दिष्ट।
Distinction = भेद, व्यक्ति-भेद, अन्तर।
Distribution = विभाग।
Distributive = विभागकारी, भाजक।
Diverse = भिन्न, असदृश।
Diversification = विभिन्नता; परिवर्तन।
Diversity = भिन्नता, भेदभाव।
Divine = स्वर्गीय, ऐश्वरीय।
Divinity = ईश्वर।
Division = विभाग।
Doctrine = शिक्षा, उपदेश; मत, सिद्धान्त।
Doctrine of occasional causes = अनियत-कारणवाद।
Dogma = व्यवस्था; निर्देश; श्रद्धागृहीत-वस्तु।
Dogmatic = व्यवस्थानुसार, निर्देशानुरूप, श्रद्धागृहीतवस्तु-विषयक।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dogmatism = युक्तिनिरपेक्षवाद ।
Doom = क्षय, नाश, प्रलय ।
Dooms-day = अन्तिम-विचार-दिवस ।
Double Atoms = द्व्यणुक ।
Doubt = विचिकित्सा, आशङ्का, संशय ।
Dream = स्वप्न ।
Drift = वेग; बल; गति; प्रकार ।
Dualism = द्वैतभाव, द्वैतवाद ।
Duality = द्वित्त्व, द्वैतता ।
Duality of consciousness = द्वैतज्ञान, विषय-विषयिज्ञान ।
Duration = सत्ताकाल, स्थिति ।
Duty = कर्तव्य, धर्म्म ।

E-

Earth = पृथ्वी, भूमि ।
Ecclesiastic / Ecclesiastical } = धर्म्मोपदेश-विषयक ।
Eclecticism = सर्वमतगुणग्राहकता, सर्वतन्त्रगुणैकदर्शन, सर्वशास्त्रसार-संग्रहण ।
Economies = अर्थशास्त्र, अर्थविद्या ।
Economy = परिमित-व्यय, सुव्यवस्था ।
Ecstasy = परमानन्द, आनन्दातिरेक ।
Education = शिक्षा ।
Effect = कार्य ; फल ।
Efferent = शक्तिवाहक-तन्तु, स्नायु-विशेष ।
Efficacy प्रभाव, सामर्थ्य, योग्यता ।
Efficient = कार्यक्षम ; फलोत्पादक ।
Efficient cause = निमित्त-कारण ।
Effluvium = परमाणु, दुर्गन्धवाहक परमाणु ।
Effort = प्रयत्न ।
Ego = अहं, आत्मा, ज्ञाता, द्रष्टा, विषयी ।
Egoism / Egotism } = अहङ्कार, अहन्ता, अहम्वाद ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Egoist = अहम्वादी, आत्मवादी।
Elaborative Faculty = प्रमितिशक्ति।
Elasticity = स्थितिस्थापकता।
Eleaticism = इन्द्रिय-निरपेक्ष-विज्ञान, कारणविज्ञानवाद, हेतुविज्ञानवाद।
Election = वरण, अभिरोचन; नियामिका-शक्ति।
Elementalism = तत्वात्मकदेववाद।
Elementary particles = तन्मात्रा।
Elementary property = भूतात्मक-गुण, तात्विक-लक्षण।
Elements = भूत, पञ्च-महाभूत, तत्व, मूलपदार्थ; वस्तुतत्व, पदार्थसार; विचार्य्यविषय।
Elench = मिथ्याहेतु, वाक्छल, हेत्वाभास।
Elentic = प्रत्याख्यानात्मक, खण्डनात्मक।
Emanation = निःसरण।
Emancipation = मुक्ति, उद्धार।
Emergent negation } = प्रध्वंसाभाव।
Emergent Privation }
Emotion = भाव, मनोविकार, अन्तः क्षोभ।
Empirical law = अनुभूति न्याय।
Empiricism = अनुभवैकवाद, अनुभूतिवाद, अनुभवावलम्बन।
Emulation = स्पर्द्धा, स्वोत्कर्षेच्छा।
End = अन्त, अवसान; उद्देश्य, आशय, साध्य।
Endurance = तितिक्षा, क्षमा, सहनशीलता।
Energy = शक्ति, सामर्थ्य, पौरुष; प्रबुद्धशक्ति, व्यापारविशिष्टशक्ति
Ens = सत्ता; सत्ताधीश, ईश्वर।
Enthymeme = अवयवहीन वाक्य, लुप्तावयव तर्क, उपलक्षित तर्क
Enumeration = गणना, संख्या।
Enunciation = उद्देश्य।
Epicheirema = प्रमाणगर्भित-तर्क, प्रमाणानुजीवित प्रतिज्ञा।
Episyllogism = तर्कान्तरप्रमाणगर्भित प्रतिज्ञा, वाक्यान्तरप्रमाणानुजीवित तर्क।
Equipoise = साम्यावस्था, तुल्यबलत्व।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Equipollence = अनेकभिन्नाकार-प्रतिज्ञा-साम्य ।
Equivocal = सन्दिग्धार्थक, विकल्पार्थक, द्व्यर्थिक, अनेकार्थक ।
Equivocation = वाक्छल, अनेकार्थ-बोधकता ।
Error = भ्रम, भ्रान्ति, भूल ।
Essence = सार, तत्त्व, मूलवस्तु ।
Essential definition = प्रधान लक्षण ।
Essential proposition = प्रधान प्रतिज्ञा, सर्वमान्य प्रतिज्ञा ।
Eternal = नित्य, सार्वकालीन, चिरस्थायी ।
Eternity = अनन्तता ।
Ether = आकाश, व्योम, अन्तरिक्ष अन्तराल ।
Ethereal = आकाशज, व्योमसम्भूत ।
Ethics = कर्तव्याकर्तव्य-शास्त्र, नीतिविद्या ।
Ethnology = नृकुलविद्या ।
Evidence = प्रमाण, साक्ष्य ।
Evil = अरिष्ट, अनिष्ट, अहित, हानि ।
Evolution = प्रसार, विस्तार, विकास ।
Example = उदाहरण, दृष्टान्त ।
Exception = अपवाद ।
Exceptive proposition = अपवादक प्रतिज्ञा ।
Exclusive proposition = अनन्यग्राह्य प्रतिज्ञा ।
Exhaustive = निःशेषात्मक, सर्वग्रहणात्मक ।
Existence = अस्तित्व, सत्ता, स्थिति, भाव ।
Expansion = प्रसारण ।
Ex-parte = एक देशीय, एक पक्षीय ।
Experience = अनुभूति, अनुभव ।
Experientialism = अनुभवैक वाद, अनुभव विज्ञानवाद ।
Experimentum crucis = निर्णायक युक्ति ।
Explanation = व्याख्या, विवरण ।
Explicative proposition = प्रधान प्रतिज्ञा, सर्वमान्यप्रतिज्ञा ।
Exposita = तर्कसाध्य; तर्कसाध्य प्रतिज्ञा ।
Exposition = तिलक, टीका, व्याख्या ।
Expounded = व्याख्यात, विवृत ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Extant = विद्यमान, वर्तमान ।
Extension = परिमित लक्षण, परिमित-नामनिर्देश ।
Extensive syllogism = परिमित वाक्य, परिमित तर्क ।
Exterior = बाह्य, बहिर्भूत ।
External = बहिर्भूत, बहिर्देशीय, दृश्य, बाहरी ।
Externalism = इन्द्रियगोचर-पदार्थ-विज्ञानवाद ।
Externality = बाह्यता, बाहरी दशा ।
Extinction = विनाश, क्षय ।
Extreme = अन्त्य, अन्तिम, परम; शेषभाग ।
Extreme Illusion = महा-मोह ।

F.

Fact = कार्य ; तत्व ; सत्यता, यथार्थता ।
Faculty = संस्कार ; शक्ति, योग्यता ।
Failure in argument = निग्रहस्थान ।
Faith = श्रद्धा, विश्वास ।
Fallacious reasoning = हेत्वाभास, प्रामादिक तर्क ।
Fallacy = मिथ्याहेतु, हेत्वाभास, तर्काभास ।
Fallacy of many questions = अनेक-प्रश्नात्मक-हेत्वाभास वा तर्काभास ।
False = अवास्तविक, असत्य, मिथ्या ।
False cause = मिथ्याहेतु, असत्य कारण, अतात्विक कारण ।
Fatalism = अदृष्टवाद, प्रारब्धवाद ।
Fatalist = अदृष्टवादी ।
Fate = अदृष्ट, भाग्य, प्रारब्ध ।
Fault = दोष, त्रुटि, अपराध ।
Fear = भी, भीति, भय ।
Feel = स्पर्श, स्पर्शज्ञान ; स्पर्श करना ।
Figure = आकार, रूप, प्रतिमा, मूर्ति ; रूपक, प्रकार ।
Figure of speech = अलङ्कार, आलङ्कारिक वाक्य; व्याकरण-सम्मत-वाक्य ।
Final = अन्त्य, निर्णायक ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Final cause = प्रयोजन, उद्देश्य।
Finite = परिमित, सीमाविशिष्ट।
Firmament = खगोल, गगन, अन्तरिक्ष।
First Intention = प्रथम ज्ञान, आदिम भावना।
Fluidity = द्रवत्व।
Foot = पाद, चरण।
Forbearance = यम, योग का एक अङ्ग।
Force = बल, शक्ति।
Form = रूप, आकार।
Formal cause = स्थूल-कारण।
Formality = सभ्यव्यवहारनिष्ठा, विध्यनुकूल व्यवहार, शिष्टाचार-सम्मत रीति।
Fortuitous = आकस्मिक, दैविक।
Foulness = रजोगुण।
Fragrance = सुगन्ध।
Frame = आकार, आकृति, ढांचा।
Fraud = छल।
Fruition = भोग, उपभोग, प्रत्युपभोग, सुखानुभव।
Function = वृत्ति, कार्य्य।
Fundmental = प्रधानार्थक, भित्तिमूलक।
Fundamentum Divisionis = मौलिक विभाग, तात्विक विभाग
Fundamentum Relationis = प्रधानतात्मक सम्बन्ध, तात्विक सम्बन्ध।
Futile = बाधित, तुच्छ, असार।
Futility = जाति, तर्कना करने का एक अविशुद्ध प्रकार।
Future = भविष्य, भविष्यत्काल।

G.

Generalization = व्यापकवर्गी–कारण, साधारणी करण।
General notion = साधरण भावना, सामान्य ज्ञान।
General term = साधारण संज्ञा।
Generic property = साधारण धर्म्म, सर्वसामान्यगुण।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Genus = सामान्य, पर-सामान्य ; वर्ग, गण जाति ।

Genus generalissimum = परमाधिष्ठित सामान्य ।

Geometrical reasoning = ज्यामितिक तर्क ;

Germ = अङ्कुर, मूल ।

Germiniparous = उद्भिज ।

Gloom = तामिस्र ।

Gloss = टीका, टिप्पणी, व्याख्या, विवरण ।

Glossary = अभिधान, कोश, कोष ।

Gnosis = गहनज्ञानवाद ।

Gnostic = गहनज्ञानवादी ।

God = ईश्वर, देव, परमात्मा ।

Goddess = देवी ।

Godhead = ईश्वरत्व, देवत्व ।

Godless = अधार्मिक, नास्तिक ।

Godlessness = धर्म्महीनता, नास्तिकता ।

Going = गमन ।

Goodness = सत्वगुण ।

Governed = परतन्त्र, पराधीन, अन्यशासित ।

Gradation = परम्परा ।

Gradual = क्रमशः, क्रमप्राप्त ।

Grammatical predicate = व्याकृतिक विधेय ।

Grammatical sentence = व्याकृतिक वाक्य ।

Gravitation = आकर्षण-शक्ति, माध्याकर्षण ।

Gravity = गुरुत्व, आकर्षण-शक्ति ।

Great = महत्, बड़ा ।

Gross = स्थूल, स्थूल पदार्थ ।

Gross Body }
Gross Frame } = स्थूल-शरीर ।

H.

Hand = पाणि, कर, हस्त, हाथ ।

Harmony = मेल, एकता, सादृश्य ।

Heat = उष्णता, गरमी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hedonics = विषयानन्द, वाद, विद्या, इन्द्रियपरत्व-वाद-विद्या।
Hedonism = विषयानन्दवाद, इन्द्रियपरत्ववाद।
Hedonist = वियानन्दवादी, इन्द्रियपरत्ववादी।
Heretic = विधर्म्मावलम्बी, नास्तिक।
Heretical = वैधर्म्मिक, धर्म्मविरुद्ध।
Heterodox = नवीनपथावलम्बी, असत्पथगामी, धर्म्मच्युत।
Heterodoxy = धर्म्मविरुद्धता, परधर्मावलम्बन।
Hetero-geneous = विजातीय, भिन्नजातीय, असदृश।
Heteronomy = अन्यसत्तात्मकता, पराधीनता; मनोविकारवशता।
Hœcceity = अनन्यतात्मकता, तादात्मकता।
Holy = धार्म्मिक, पवित्र।
Homo-geneous = समान जाति, समन्वय, सामान्यतोदृष्ट।
Homogenousness = समानजातिता, समन्वयता।
Homologous = परस्पर-समपरिमाण।
Homologue = परस्परसमपरिमाण-धारक।
Homology = परस्पर-समपरिमाणता।
Homonymous Term = सान्दिग्धार्थक संज्ञा।
Hope = आशा।
Humanitarian = मानुषिकनिर्वन्धवादी, मानुषिकसुखैकवादी।
Humanitarianism = मानुषिकनिर्वन्धवाद, मानुषिकसुखैकवाद।
Hyperbole = अत्युक्ति, अतिशयोक्ति।
Hypothesis = अनुमान, कल्पना।
Hypothetical = आनुमानिक, काल्पनिक।

I.

Idea = विचार, भावना, कल्पना।
Idealism = विषयाभाववाद, अमूर्तिवाद।
Ideat / Ideate } = विचारस्थैर्य्य, विचारग्राहिकाशक्ति।
Ideation = विचारोत्पादक शक्ति, भावनाजनक शक्ति।
Identical = अभिन्न, अनन्य, अव्यतिरिक्त।
Identism = विषयी-विषयैकतावाद, मनोविषयैकतावाद।
Ideology = विचारविद्या, भावनाप्रसूत शास्त्र, इन्द्रिय-जन्य विज्ञान

1785 1) 491.43 2(le) Gurukul Kangri Vishwavidyalaya

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Idol = मूर्ति, प्रतिमा ; भ्रमोद्गम, प्रमाद-योनि ।
Ignorance = अविद्या, अज्ञान ।
Ignoratio Elen*chi* = खण्डनाज्ञान, खण्डनानभिज्ञता ।
Illation = अनुमिति, अनुमान ।
Illative conversion = आनुमानिक परिवर्तन ।
Illative sense = आनुमानकि अर्थ, आनुमानिक विवक्षा ।
Illicit process = अनुचित प्रक्रिया ।
Illusion = माया, मोह ।
Illusory = मायामय, भ्रान्ति जन्य ।
Image = मूर्ति, प्रतिमा ।
Imagination = सङ्कल्प, कल्पना, भावना ।
Immaterial = अशरीरि, देहहीन, निराकार ।
Immaterialism = आत्मास्तित्ववाद, आत्मतत्ववाद, अदेहात्मवा
Immaterialist = अदेहात्मवादी, आत्मतत्ववादी ।
Immediate-inference = तात्कालिक अनुमान ।
Immediouc inferme by privative Conception = परिवर्तना-
प्राणित तात्कालिक अनुमान ।
Immersion = निमज्जन ।
Immolation = वलि, वलिप्रदान ।
Immoral = व्यसनी, दुराचारी, अधार्म्मिक ।
Immortal = अमर, अविनाशी ।
Immortality = अमरत्व, नित्यत्व ।
Immoveable = स्थावर ।
Impediment = बाधा, विघ्न, प्रतिवन्ध ।
Imperceptible = अव्यक्त, अतीन्द्रिय, अगोचर ।
Imperfect figure = अपूर्ण वाक्य, अपूर्णरूपक ; अपूर्ण प्रकार ।
Imperfect induction = अपूर्ण सिद्धान्त ; अपूर्ण अनुमान ।
Imperishable = अविनाशी, अमर ।
Impious = पापी, असाधु ।
Implied = विवक्षित उपलक्षित ।
Inactive = मन्द, शिथिल, अकर्म्मण्य ।
Inanimate = निर्जीव ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inarticulate = ध्वनिरूप; अव्यक्त, अस्पष्ट।
Incarnation = अवतार।
Inchoation = प्रारम्भ।
Incidental = आकस्मिक।
Incompatible Term = परस्परविरुद्ध संज्ञा, विचारविरुद्ध संज्ञा।
Inconceivable = अचिन्त्य, अभावनीय।
Inconsistent = पूर्वापर-विरुद्ध, असङ्गत।
Inconstant = अनित्य।
Incorporeal = अशरीरी, देहहीन।
Incorrect = अयथार्थ, शुद्धतारहित।
Incorrect knowledge = अयथार्थज्ञान, प्रमा।
Indefinite proposition = अनिश्चित प्रतिज्ञा।
Indefinite Term = अनिश्चित संज्ञा।
Independant = स्वतन्त्र, स्वाधीन।
Indesignate proposition = अनिश्चित प्रतिज्ञा।
Indestructible = अविनाशी, अक्षय्य।
Indicative = प्रदर्शक, सूचक, निर्देशक।
Indifferentism = औदासीन्यवाद, तटस्थतावाद, सत्यासत्यौदासीन्यवाद।
Indirect = ऋजुताहीन, वक्र, अव्यक्त।
Indirect Demonstration = अव्यक्तोपपादन, अव्यक्त प्रमाण।
Indirect inference = अव्यक्तानुमान।
Indirect Reduction = अव्यक्त संह्वति।
Indiscrete = अव्यक्त।
Indiscriminate = अविविक्त, निर्विशेष; सङ्कुल।
Indiscrimination = अविवेक, अविचारणा।
Indiscrminative = अविवेकी, निर्विवेकी, अविशेषज्ञ।
Individual = व्यक्ति, एक, एकजन, एकाकी; अविभाज्य।
Individuality = एकत्व, व्यक्तित्व।
Induce = अनुमान करना, सिद्ध करना।
Induction = अनुमान; परीक्षा-प्रसूत-अनुमान।
Inductive Logic = सैद्धान्तिक-तर्क-विद्या, आनुमानिक तर्कविद्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inductive syllogism = आनुमानिक वाक्य, आनुमानिक न्याय।
Inferable / Inferrible = अनुमेय, अनुमान-साध्य।
Inference = अनुमिति, अनुमान; परामर्श।
Infidel = नास्तिक, धर्म्मनिन्दक।
Infidelity = अश्रद्धा, धर्म्मनिन्दा, नास्तिकता।
Infima species = नीचतम वर्ग, क्षुद्रतम जाति।
Infinite = अनन्त, अपरिमित, निःसीम, सीमारहित।
Infinite Term = अनिश्चित सञ्ज्ञा।
Infinity = अनन्तता, असीमत्व।
Influence = प्रभाव, शक्ति।
Ingenious = विदग्ध, बुद्धिमान्, ज्ञानी।
Ingradients = अङ्ग, अंश, भाग।
Injunction = आज्ञा, आदेश।
Injustice = अन्याय।
Innate = अन्तरुत्पन्न; स्वाभाविक, प्राकृतिक, नैसर्गिक।
Innate ideas = स्वाभाविक भावना, अन्तर्जात विचार।
Inner organ = अन्तःकरण।
Insensible = अचेतन, चेतनाहीन।
Inseperable accident = अभेद्य उपाधि, अपरिवर्तनीय उपाधि।
Inspiration = ईश्वरप्रेरणा, ईश्वरोपदेश।
Instance = दृष्टान्त, निदर्शन, उदाहरण।
Instantaneously = तत्काल, युगपत्।
Instrument = करण।
Instruments of action = कर्म्मेन्द्रिय।
Integral = पूर्ण, समस्त, अखण्डित।
Integrant = साधक, पूरक।
Intellect = बुद्धि, मेधा, ज्ञान।
Intellectual = बुद्धि विषयक, ज्ञानविषयक; बुद्धिमान्, ज्ञानवान् मेधावी।
Intellectual organs = ज्ञानेन्द्रिय।
Intelligence = महत्, बुद्धि, विज्ञता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Intelligent = विज्ञ, ज्ञानी, कुशल।
Intension = व्यापक लक्षण, व्यापकनामनिर्देश।
Intensive syllogism = विस्तृत वाक्य, विस्तृत तर्क, व्यापक तर्क
Intention = ज्ञान, भावना।
Inter-atom = आन्तरिक-परमाणु।
Inter-atomic = अन्तिरिक-परमाणु-सम्बन्धी।
Inter-dependance = आकांक्षा।
Interior = आन्तरिक, अन्तरङ्ग, अन्तर्वर्ती।
Interloction = कथोपकथन, सम्भाषण।
Interloctor = सम्भाषक, वादी।
Intermediate link = मध्यवर्ती शृङ्खला।
Internal = आन्तरिक।
Internal instrument = अन्तःकरण।
Interpretation = स्पष्टी करण, अनुवादन, विवरण।
Intimate relation = समवाय।
Introspectionist = अन्तर्द्रष्टा, आत्मदर्शक।
Intro-duction = प्रस्तावना, भूमिका।
Intuitionalism = सहजज्ञानवाद, स्थूलज्ञानवाद, प्राथमिक, ज्ञान वाद, प्रत्यक्षज्ञानवाद।
Intuitive knowledge = स्थूल ज्ञान, सहज ज्ञान, तात्कालिक ज्ञान, प्रत्यक्ष ज्ञान।
Invalidate = निष्फल करना, व्यर्थ करना।
Inventive faculty = निर्म्माण शक्ति।
Inversion = विपर्य्यय, व्यतिक्रम।
Investigation = परीक्षा, विचार।
Invocation = आह्वान, स्मरण।
Irrational = अचेतन, चेतनाहीन।
Irrelevancy = अप्रासङ्गिकता, असमर्पकता।
Irrelevant = अप्रासाङ्गिक, अप्राकरणिक।
Irrelevant conclusion = अप्रासङ्गिक निगमन।
Irresolution = अस्थिरता, अधृति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

J.

Judgment = विचार, निर्णय, निर्धारण ।

Just = न्याय्य, समुचित, यथार्थ; न्यायी, न्यायशील ।

Justice = न्याय, नय, नीति ।

Juxta-Position = सान्निधि, सन्निकर्ष, उपश्लेष ।

K.

Kantianism
Kantism } = कान्तिक-दर्शन, कान्तीक-तत्व विचार ।

Kantist
Kantian } = कान्ती-शिष्य, कान्तीनामक दार्शनिक का अनुयायी ।

Knowledge = ज्ञान, बोधन, अवगम; विद्या, विद्वत्ता, पाण्डित्य, वैदुष्य ।

L.

Language = भाषा, वाणी, व्याहार ।

Law of continuity = गतिसातत्य नियम, सत्तासातत्यनियम-स्थिरसातत्य नियम ।

Law of contradiction = अन्योन्यव्यावर्तन न्याय ।

Law of Excluded middle = माध्यस्थनिरपेक्ष न्याय ।

Law of Identity = अनन्यसत्तात्मक न्याय ।

Law of the conditioned = परिच्छिन्नतत्त्व, परिच्छिन्नता विधायक नियम ।

Laxity = शैथिल्य ; अनाचार, मर्यादातिक्रम ।

Lemma = उपप्रतिज्ञा ।

Liberation = मोक्ष, मुक्ति, छुटकारा ।

Light = तेज ।

Likenss = सादृश्य, समरूपता ।

Limitation = सीमा ।

Logic = तर्कशास्त्र, न्यायशास्त्र, आन्वीक्षिकी ।

Logical abacus = नैय्यायिकी पट्टिका ।

Logical Induction = तर्कशास्त्रीय अनुमान ।

Logical machine = तर्कशास्त्र सम्बन्धी यन्त्र ।

Logical philosophy = तर्कशास्त्र, तर्कविद्या ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Logician = तार्किक, नैयायिक ।
Logomachy = वाग्युद्ध, वितण्डा ।
Long = दीर्घ ।
Lot = भाग्य, दैव, दैवगति ।
Luck = भाग्य, भागधेय ।
Luminous atoms = तैजस-परमाणु ।
Lunar = ऐन्दव, चान्द्र, चान्द्रमस, चन्द्रमा सम्बन्धी ।

M.

Magnanimity = उदारात्मता, महानुभावता, औदार्य्य, माहात्म्य
Magnitude = आकार, परिमाण ।
Maintenance = धारण, भरण, पोषण ।
Majors = प्रधान, श्रेष्ठ ।
Majority = प्रधानता, श्रेष्ठता; अधिक संख्या ।
Major Premise = उदाहरण ।
Major Term = साध्य ।
Malebranchism = विषयाश्रेयत्व-मानस-वाद ।
Manes = पितर, पितृवर्ग ।
Manifest = सुव्यक्त, व्याकृत, स्पष्ट, प्रत्यक्ष, प्रकाशित ।
Manifestation = प्रकाश, प्रकाशन, प्रत्यक्षीकरण, स्पष्टीकरण प्रत्यक्षरूपता ।
Manifold = विविध, बहुविध, अनेक ।
Mark = लक्षण ।
Material = भौतिक, पदार्थ विषयक; प्रधान ।
Material Cause = उपादान करण, समवायि कारण ।
Materialsm = देहात्मवाद, चार्वाकमत ।
Materialist = देहात्मवादी ।
Mathematical induction = प्रतिपादक अनुमान ।
Matters = साकार वस्तु ; द्रव्य ; विषय, उपकरण, कारण, उपादान ।
Means = उपाय, साधन, सामग्री ।
Measure = परिमाण ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Mediate inference = माध्यमिक अनुमान ।
Mediation = मध्यस्थता, मध्यवर्त्तन ।
Meditation = समाधि, ध्यान, चित्तैकाग्रता ।
Medium = साधन, पथ, मार्ग ।
Mogaric School = ग्रीस के मेगारा नामक प्राचीन नगर की दार्शनिक विद्या विषयक शाला वा शाखा ।
Member = अंश, अङ्ग; सभासद ।
Membra dividentia = जातिखण्ड, वर्गावयव, सामान्यांश ।
Memory = स्मृति, धारण, स्मरण-शक्ति ।
Mental = मनोजन्य, मानसिक, मनोविषयक ।
Mental alienation = मानसिक विरक्ति
Mental Education = मानसिक शिक्षा, बुद्धि-व्यायाम, बुद्धि विकास ।
Mentality = मानसिक अवस्था ।
Merit = धर्म्म, सुकृत; गुण ।
Metaphors = रूपक, उत्प्रेक्षा, लक्षण ।
Metaphysic / Metaphysical } = आध्यात्मिक ।
Metaphysics = आत्मतत्त्व विद्या, अध्यात्म विद्या ।
Meteorology = आकाश विद्या, आकाशोद्भव-वस्तु विद्या ।
Method = रीति, विधि, पद्धति, प्रकार, क्रम, व्यवस्था, पर्य्याय ।
Method of Residues = अवशिष्ट क्रम, अवशिष्ट प्रक्रिया ।
Metonymy = अजहल्लक्षणा, अर्थ का अन्यत्र आरोप ।
Middle Term = मध्यवर्ती संज्ञा; पक्ष-धर्म्म, लिङ्ग ।
Migration = संसरण; देशान्तर-वास ।
Mind = मन, मानस, चित्त ।
Minors = अल्प, अप्रधान, लघु ।
Minority = अल्पता, अप्रधानता, न्यूनता, न्यून संख्या ।
Minor Premise = हेतु, उपनय ।
Minor Term = पक्ष ।
Minute = अलिपष्ट, सूक्ष्म ।
Miserable = दुःखित, दैवोपहत, दुर्दशाग्रस्त ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Misery = दुःख, दुरवस्था, विपत्ति ।
Mistake = भ्रम, मिथ्याबोध, विपरीतार्थ ।
Mnemonic = स्मरणोपकारी, स्मृतिसहाय-भूत ।
Mnemonics = स्मरण विद्या ।
Modal = क्रमात्मक, विध्यनुकूल; अस्तित्व-विधि-प्रदर्शक; विचार-प्रकार-सूचक ।
Mode = रीति, विधि, पद्धति, प्रकार, क्रम ।
Model = आदर्श, आदर्श-स्वरूप ।
Modern = आधुनिक, अर्वाचीन, नूतन ।
Modification = रूपान्तरी करण ।
Modulation = स्वरसम्मेलन, ताल, लय ।
Modus ponendo tollens = प्रतिज्ञापनगर्भित-अस्वीकार वाक्य ।
Modus ponens = प्रतिज्ञापक वाक्य ।
Modus tollendo ponens = अस्वीकारगर्भित-प्रतिज्ञापन वाक्य ।
Modus tollens = परिणामविघातक वाक्य, फलप्रतिघातक वाक्य ।
Moleculars = पारमाणुक, परमाणु सम्बधी ।
Molecule = परमाणु, अणु, कण ।
Momentum = वेग, आवेग, जव ।
Mon-atomic = एकाणु-सम्बन्धी ।
Monism = अद्वैतवाद, अद्वैत्व भाव, एकात्मवाद ।
Monochronic = समकालीन ।
Monogamy = एकपत्नीव्रत ।
Monomania = एकविषयासक्ति ।
Monotheism = अद्वैतवाद ।
Monotheist = अद्वैतवादी ।
Monotony = स्वराभेद, स्वरसमता ।
Mono-valent = एकधा ।
Mood = आकृति, आकार; भाव, वृत्ति; वाच्य, अर्थ ।
Moral = साधुवृत्त, सदाचार; धार्मिक; धर्म्य, न्याय्य ।
Moralist = नीतिशास्त्रोपदेशक, सदसद्विवेचक ।
Morality = नीति, सदूव्यवहार ।
Moral philosophy = नीतिशास्त्र ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Morals = नीति, नीतिशास्त्र; आचरण, चरित, वृत्ति ।
Mortal = मर्त्य, मनुष्य, विनाश-शील ।
Mosaic Law = मूसा के कहे हुए नियम अथवा विधान ।
Motive = हेतु, अभिप्राय, आशय, प्रयोजन ।
Moveable = जङ्गम, गमनशील ।
Multitude = बहुत्व, समूह, वृन्द, स्तोम ।
Multitudinous = नानाविध, अनेकरूप ।
Mundane = सांसारिक, जागतिक ।
Mutable = सक्रिय, अस्थायी ।
Music = सङ्गीतविद्या ।
Musical = सङ्गीत विद्या–सम्बन्धी ।
Mutual = परस्पर, अन्योन्य, इतरेतर ।
Mutualism = अन्योन्याश्रयवाद ।
Mutualist = अन्योन्याश्रयवादी ।
Mutual non-existence, Mutual Privation, Mutual Negation = अन्योन्याभाव ।
Mythological = पुराण सम्बन्धी, पौराणिकशास्त्र-विषयक ।
Mythology = पौराणिक-शास्त्र, पुराण ।

N.

Name = नाम, संज्ञा ।
Narrative = आख्यान, उपाख्यान, कथा ।
Natural = सांसिद्धिक, प्राकृतिक, स्वाभाविक ।
Natural classification = प्राकृतिक विभाग, स्वाभाविक वर्गीकरण ।
Natural history = जड़ाजड़शास्त्र, स्थावरजङ्गम विद्या ।
Naturalism = प्राकृतिक वाद, पदार्थविज्ञान ।
Naturalist = प्राकृतिक वादी; पदार्थ विज्ञानी, पदार्थशास्त्रज्ञ ।
Natural philosophy = पदार्थ-विज्ञान ।
Natural religion = प्राकृतिक-धर्म्म ।
Natural science = प्राकृतिक विज्ञान ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Nature = प्रकृति; स्वभाव ।
Necessity = आवश्यंकता, अवश्यंभाविता, अनन्यगतित्व ।
Negation = अभाव, अनस्तित्व; प्रत्याख्यान, निषेध ।
Negative = अभावरूप, नास्तिगर्भ ।
Negative Term = नैर्गुण्य-बोधक संज्ञा ।
Nescience = अविद्या, अज्ञानता ।
Nomenclature = नाममाला, नाम-सङ्ग्रह, निघण्टु ।
Nominal definition = नामविशिष्ट लक्षण ।
Nominalism = नामवाद ।
Nominalist = नामवादी ।
Non causa pro causâ = प्रमाणव्यतिरिक्त एक वस्तु को दूसरी का कारण मानना ।
Non-ego = अहंभिन्न, अनात्मा, निर्विषयी ।
Non-entity = अविद्यमानता, अनस्तित्व ।
Non-eternal = अनित्य ।
Non-existence = अभाव, अनस्तित्व ।
Non-manifest = अव्याकृत, अव्यक्त, अस्पष्ट
Non sequitor = नितान्त-निर्बल-तर्क, महा-शैथिल्यगर्भित-तर्क ।
Nosology = रोगनिदान रोगनिदानविज्ञा ।
Notion = सङ्कल्प, कल्पना, भावना ।
Noumenon = अज्ञेय-चिच्छक्तिसम्पन्न-पदार्थ ।
Number = संख्या ।
Nymphomania = उत्कट सुरतेच्छा ।

O.

Object = विषय, पदार्थ, तात्पर्य्य, अभिसन्धि ।
Objective = विषयाश्रित, पदार्थनिष्ठ, कर्म्मविषयक ।
Obscure = गूढ, अव्यक्त, अस्फुट ।
Obscure knowledge = अव्यक्तज्ञान, अस्फुटज्ञान ।
Obscurity = तम, गूढ़ता, अव्यक्तता ।
Observation = पर्य्यवेक्षण, निरीक्षण ।
Obstacle = प्रतिबन्ध ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Obstruction = उपाधि ।
Obversion = परिवर्तनानुप्राणित-तात्कालिक-अनुमान-कार्य ।
Occasional cause = अनियत-कारण ।
Occasionalism = अनियत-कारण-वाद ।
Ocular demonstration = प्रत्यक्ष प्रमाण, चाक्षुषज्ञान ।
Ocular evidence = चाक्षुषप्रमाण ।
Occult = अज्ञात, गूढ़ार्थ, गुप्त ।
Odour = गन्ध ।
Offering = हवन, बलिदान, उपहार ।
Omnipotence = सर्वसामर्थ्य, सर्वशक्तिमत्ता ।
Omnipotent = सर्वशक्तिमान् ।
Omnipresence = विश्वव्यापकता ।
Omnipresent = विश्वव्यापक ।
Omniscienee = सर्वज्ञता ।
Omniscient = सर्वज्ञ ।
Opinion = मत, मति, विचार ।
Opposite side = विपक्ष ।
Opposite term = विपर्य्यस्त संज्ञा, विरोधी संज्ञा ।
Opposition = विरोध, विपक्षता, प्रतियोग ।
Optimism = सर्ववस्तु-सद्धेतुवाद ।
Optimist = सर्ववस्तु-सद्धेतुवादी ।
Optimistic = सर्ववस्तुसद्धेतुवाद-सम्बन्धी ।
Oral = मौखिक, उक्त, कथित, अलिखित ।
Orb = बिम्ब, मण्डल ।
Ordiance = शास्त्रविधान, धर्म्मविधि ।
Organ = इन्द्रिय ।
Organic = ऐन्द्रिक, इन्द्रिय-सम्बन्धी ।
Organs of action = कर्मेन्द्रिय ।
Organ of Excretion = पायु ।
Organ of gerneration = उपस्थ ।
Organ of speech = वाक्, वाणी ।
Origin = उत्पत्ति, उत्पत्तिस्थान, आदि-कारण, आरम्भ ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Orthodox = प्राचीनपथावलम्बी ।

Oviparous = अण्डज, द्विज ।

P.

Pain = दुःख, सन्ताप, यातना, आर्त्ति ।

Panacea = सर्वरोगापहारी, सर्वक्लेशशामक ।

Pandect = स्मृति-संहिता ।

Pandemic = सार्वजनीन, सार्वलौकिक ।

Panegyric = प्रशंसा, स्तुति, श्लाघा ।

Panorama = विश्वदृश्य ।

Pantheism = वैश्वदेवमत, अभेद-मत ।

Pantheist = विश्वदेवतावादी ।

Pantheon = विश्वदेवकुल, विश्वामरबर्ग ।

Parable = दृष्टान्त, निदर्शन ।

Parabola = अनुवृत्त ।

Paradigm = निदर्शन ।

Paradox = असत्याभास, लोकविरुद्धाभास, विरुद्धमत ।

Paragon = प्रतिमा, आदर्श ।

Paralogism = तर्काभास, हेत्वाभास, अयथार्थ तर्क ।

Parity of reasoning = तर्कसाम्य, तर्कसादृश्य ।

Paronymous words = समान-धातु-सिद्ध-शब्द, धात्वेक-सम्भूत शब्द ।

Part = अवयव, अंश, भाग ।

Particular = विशेष, असाधारण, अव्यापक ।

Particularity = विशेषता, असाधारणता ।

Particular Proposition = विशेषक प्रतिज्ञा ।

Partition = भौतिक विभाग ।

Passion = क्षोभ, मनःक्षोभ, मनोविकार, मनोकामना; रजोगुण ।

Passive = उदासीन, निष्क्रिय ।

Past = गत, भूत, भूतकाल ।

Penance = तपश्चर्य्या; प्रायश्चित्त ।

Pensive = चिन्ताक्रान्त, ध्यानस्थ ।

Perceptible = इन्द्रियगोचर ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Perceptibility = इन्द्रिगोचरता ।
Perception = विषयग्रहण, इन्द्रियज्ञान, अनुभव ।
Perfection / Perfectness = पूर्णता, सम्पूर्णता, परिपूर्णता ।
Pericardium = हृद्देश, हृत्कोश ।
Period = समय, काल ।
Periodic / Periodical = सामयिक ।
Peripatetic Philosophy = परिक्रामक-तत्वविचार ।
Perishable = नाशवान् ।
Permutation = विनिमय, परिवर्तन ।
Perpetual = अनवरत, सनातन, सार्वकालीन ।
Pertinence = योग्यता, उपयुक्तता ।
Pervading inherence = व्याप्ति ।
Perversion = छल; विवर्त, विक्रिया, विकार ।
Pessimism = सर्ववस्तुदुर्हेतुवाद, जगज्जाल-वाद ।
Pessimist = सर्ववस्तुदुर्हेतुवादी, जगज्जालवादी ।
Pessimistic = सर्ववस्तुदुर्हेतुवाद-सम्बन्धी ।
Petitic Principii = प्रश्नयाचनात्मक हेत्वाभास ।
Phantom = छाया, आभास ।
Phenomenalism = गोचर-विषय-विज्ञानवाद, अद्भुत-वस्तु-विज्ञान वाद ।
Phenomenology = इन्द्रियग्राह्य-विज्ञान ।
Phenomenon = दृग्विषय, दृगोचर, गोचरवस्तु; अद्भुत, अद्भुत वस्तु
Philanthropy = सर्वजनप्रियता, मानवप्रेमप्रवणता ।
Philosopher = दार्शनिक, तत्वशास्त्रज्ञ, तत्वज्ञ ।
Philosophical = दर्शन सम्बन्धी, तत्व-विचारात्मक ।
Philosophy = दर्शन शास्त्र, तत्वविचार, तत्वज्ञान, तत्वविद्या ।
Phrenology = मस्तिष्क विज्ञान, मास्तिष्क विद्या ।
Physical = शारीरिक, दैहिक, भौतिक; साकार, स्थूल ।
Physical education = शारीरिक शिक्षा, व्यायाम विद्या ।
Physical Science = पदार्थ विज्ञान ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Physico-logic = पदार्थविज्ञानानुप्राणित-तर्क शास्त्र ।
Physico-philosophy = प्राकृतिकदर्शन शास्त्र ।
Physico-theology = पदार्थविज्ञानानुप्राणित-ब्रह्म विद्या ।
Physics = पदार्थ विद्या, पदार्थ विज्ञान ।
Physiognomy = मुखावलोकनपूर्वक-स्वभावज्ञान-विद्या, मुखसामुद्रिक ।
Physiological Psychology = ज्ञानतन्तुमस्तिष्कपरीक्षणात्मक-मनोविज्ञान ।
Physiology = प्राणि-स्थिति-गुण-धर्म्म-विद्या ।
Pious = धर्म्मशील, पुण्यात्मा ।
Place = स्थान, दिशा ।
Platonism = प्लेटो का तत्व शास्त्र ।
Platonic = प्लेटो के तत्व शास्त्र से सम्बन्ध रखनेवाला ।
Pleasure = सुख, सन्तोष, सौख्य ।
Plurative proposition = संख्यानसूचक प्रतिज्ञा ।
Poly-atomic = अनेकाणुक-सम्बन्धी ।
Polygamy = बहुभार्य्यत्व, अनेकपत्नीकता ।
Polylemma = अनेकपक्षगर्भित विकल्प, अनेकपक्षगर्भित तर्क ।
Polymathy = अनेकशास्त्रज्ञान ।
Poly-theism = बहुदेववाद ।
Poly-theist = बहुदेववादी ।
Poly-tomy = अनेकावयव विभाग ।
Poly-valent = बहुधा ।
Positive = भावरूप; असंदिग्ध, व्यक्त; वास्तविक, तात्विक ।
Positivism / Positive philosophy } असंदिग्ध-दर्शनशास्त्र, सद्भावसिद्धतत्व विचार ।
Positive term = गुणद्योतक संज्ञा ।
Posteriority = अपरत्व ।
Post hoc, ergo propter hoc = इसके अनन्तर, अतएव, इसी कारण से ।
Postulate = गृहीताधार प्रतिज्ञा ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Posture = दशा, अवस्था, आसन, योगासन, देहस्थिति ।
Potential = सम्भाव्य, सम्भावनीय ।
Power = ऐश्वर्य्य, प्रभुता, शक्ति, सामर्थ्य, क्षमता ।
Prayer = प्रार्थना, विनय; वेद का मन्त्र भाग ।
Precept }
Preception } = आज्ञा, आदेश, विधि ।
Precept = वेद का ब्राह्मण-भाग ।
Precisive = याथार्थिक, नैय्यातिक ।
Predesignate = क्रियासूचितपरिमाणात्मक प्रतिज्ञा ।
Pre-designation = पूर्वोपलक्षण, पूर्वाभिधान ।
Predicable = अभिधेय, वाच्य, वाच्यपदार्थ, वाच्य पद ।
Predicament = पदार्थ; वर्ग; समानाधिकरण ।
Predicate = वाच्य, साध्य, विधेय ।
Pre-disposition = पूर्वप्रवृत्ति ।
Predominance }
Predominancy } = प्राबल्य, प्राधान्य ।
Predominant = प्रबल, प्रधान ।
Pre-eminence = प्रकर्ष, औत्कर्ष्य, प्राधान्य ।
Pre-eminent = प्रधान, मुख्य, अग्रगण्य ।
Pre-established = पहले ही से निर्धारित अथवा संस्थापित ।
Preindesignate = अचिन्हीकृतपरिणामात्मक प्रतिज्ञा ।
Prejudice = दुराग्रह, विचारविहीन निर्णय ।
Premise = पक्ष, प्रतिज्ञा ।
Pre-requisite = पूर्वाकांक्षा ।
Presbyterian = सार्यजनानुयायी ।
Presbyterionism = आर्य सिद्धान्त वाद ।
Pre-science = पूर्व विद्या, पूर्व विज्ञान ।
Prescind = मनोयोगान्तर द्वारा विचार करना; व्यवच्छेदान्तर द्वारा शोधन करना ।
Present = विद्यमान, वर्तमान, वर्तमान काल ।
Presumption = सम्भावना, अनुमान, अटकल ।
Presentative = प्रत्यक्षज्ञानगम्य, सहजज्ञेय ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Presentive = कल्पनानुस्मारक, भावावबोधक, वस्तुविज्ञापक।
Priest = पुरोहित, याजक, होता।
Primæval = प्राक्कालीन, पुरातन, आद्य।
Prima facie = देखतेही देखते, प्रथमावलोकन के साथ ही।
Primary = प्राथमिक, आद्य, आदिम, मूल।
Primary cause = आदिकारण, मूलकारण।
Primary laws = आद्य नियम।
Principle = तत्व, मूलतत्व, आदि कारण, नियम, नियम-विधान।
Principle of contradiction = अन्योन्यव्यावर्तन न्याय।
Prior = पूर्व, प्रथम।
Priority = पूर्वत्व, पूर्वकालीनता, प्रथमता।
Pristine = आद्य, प्राथमिक, पूर्वकालिक।
Pristine state = आद्य स्थिति।
Privation = अभाव, अप्राप्ति, अनस्तित्व।
Privative = अभावात्मक, अप्राप्तिरूप।
Privative term = अभावसूचक संज्ञा।
Probability = सम्भाव्यता, सम्भावना, अनुमान।
Problem = प्रश्न, कृतिसापेक्ष-सिद्धान्त।
Process = क्रिया, प्रणाली, रीति, विधि।
Profane speech = लौकिक-वाक्य।
Profound meditation = समाधि।
Prolific = प्रसवधर्म्मी, अबन्ध्य, फलोत्पादक।
Promise = वचनदान, प्रतिज्ञा; प्रतिश्रव।
Proof = प्रमाण।
Propension = प्रवृत्ति, चित्तप्रावण्य।
Property = गुण, धर्म्म, प्राकृतिक-अंश।
Propitiate = अनुरञ्जित करना, शान्त करना।
Proposition = प्रतिज्ञा, प्रमेय।
Propriety = औचित्य, योग्यता, सामञ्जस्य।
Proselyte = परधर्म्माश्रित, धर्म्मान्तरग्राही।
Prosyllogism = प्रतिज्ञान्तरसहाय्यभूत तर्क।
Prostration = प्रणिपात, प्रणाम, नमन।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Protoplasm = आद्याकार, प्राणि-प्रथमाकार ।

Providence = ईश्वर, परमात्मा, विधाता ।

Proximate = सन्निहित ।

Proximate genus = सन्निकृष्ट सामान्य, समीपस्थ वर्ग ।

Prudence = दूरदर्शिता, सदसद्विवेक ।

Psychic / Psychical = आध्यात्मिक, आत्मासम्बन्धी ।

Psychology = अध्यात्म विद्या, मनोविज्ञान ।

Q.

Quadri-valence = चतुर्धा शक्ति ।

Quadruped = चतुष्पाद, चौपाए ।

Quadruple = चतुर्विध, चतुर्गुण ।

Quaker = शान्तिवादी ।

Quakerism = शान्तिवाद ।

Quality = गुण, धर्म्म, स्वभाव ।

Quantification of predicate = विधेय की परिमाण प्रख्यापना ।

Quantity = परिमाण, परिमिति, मान, मात्रा ।

Quaternary atoms = चतुरणुक ।

Quaternio Terminorum = चतुःसंज्ञात्मक हेत्वाभास ।

Quidity = सारभूत, स्वत्वात्मक ।

Quietism = निवृत्तिमार्ग ।

Quinquennial = पञ्चवार्षिक, पञ्चाह्निक ।

Quinqui-valence = पञ्चधा-शक्ति ।

Quinqui-valent = पञ्च-तन्मात्रिक ।

Quotiety = संख्यासम्बन्ध ।

R.

Ratio = सम्बन्ध; मान; प्रमाण ।

Ratiocination = तर्क; तर्क-प्रक्रिया, निगमनगर्भ-तर्क ।

Rational = सज्ञान, सचेतन, चिच्छक्तिसम्पन्न ।

Rationalism = सचेतन वाद, चिच्छक्तिजन्यसत्यानुसन्धान वाद, कारणवाद ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Rationalist = सचेतनवादी, चिच्छक्तिजन्यसत्यानुसन्धान-वादी, कारण-वादी।

Real = अकृत्रिम, वास्तविक, सत्य, यथार्थ।

Realism = याथार्थ्यवाद, पदार्थसत्यत्ववाद; इन्द्रियजन्यबाह्यवस्तु-ज्ञानवाद।

Realist = यथार्थ्यवादी, पदार्थसत्यत्ववादी; इन्द्रियजन्यबाह्यवस्तु-ज्ञानवादी।

Reality = यथार्थता, अकृत्रिमता।

Reason = हेतु, कारण, बुद्धि, प्रज्ञा, ज्ञान।

Reasoning = तर्क, तर्कना।

Reason of defeat = पराजय-हेतु।

Reception = ग्रहण, सत्कार, सत्क्रिया।

Receptive = परिग्रहशील, ग्रहणक्षम।

Receptivity = परिग्रह-शीलता, ग्रहण-क्षमता।

Reciprocal = इतरेतर, परस्पर, अन्योन्य।

Reciprocal term = परस्परानुवर्ती संज्ञा।

Reciprocity = अन्योन्य-विधेयता।

Recital, Recitation = पाठ, पठन, वाचन, अनुवाचन, अनुवाद।

Recollection = स्मृति, स्मरण।

Recompense = पारितोषिक; प्रतीकार।

Recorded hearing = श्रुति।

Rectitude = सत्यशीलता, सद्वर्तन, सदाचार।

Redemption = निष्कृति।

Redintegration = प्रत्यार्पण, पूर्वस्थितिस्थापन।

Reductio ad absurdum = वक्रीभूत तर्क, असङ्गतिगर्भतर्क।

Reduction = न्यूनता, ह्रास, संहृति; करण, निगमन।

Reflection = धी, धारणा, भावना, विचार, विमर्श।

Refutation = प्रत्याख्यान, खण्डन।

Regulative = व्यवस्थापक, नियामक।

Regulative faculty = विषयिज्ञान।

Relation = सम्बन्ध, अनुषङ्ग, अन्वय।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Relative term = अन्यसापेक्ष संज्ञा, सम्बन्ध-गर्भ-संज्ञा ।

Release = मोचन, छुटकारा ।

Relevancy = प्रसङ्गयोग्यता, प्रासङ्गिकता, उपकारकता ।

Relevant = प्रासङ्गिक, प्रकारणिक ।

Religion = धर्म्म, मत; धर्म्मनिष्ठता, धर्म्मासक्ति ।

Religous = धार्म्मिक, धर्म्मशील ।

Religous observances = नियम, योग का एक अङ्ग

Remembrance }
Reminiscence } = स्मृति, स्मरण ।

Renovation = पूर्वस्थिति, नवीनता-प्राप्ति ।

Repetition = पुनरावृत्ति ।

Repose = विश्राम, विश्रान्ति, शान्ति ।

Represent = वरण करना, प्रतिनिधि होना ।

Representative = प्रदर्शक, प्रतिरूपक, प्रतिनिधि ।

Requisite = प्रयोजनीय, आवश्यक; आवश्यक वस्तु ।

Resemblanec = साम्य; सादृश्य, सारूप्य, अनुरूपता ।

Resentment = प्रतिरोध; कोप; द्वेष ।

Residual phenomena = अवशेषात्मक अद्भुतज्ञान; अवशेषगर्भ-गोचरपदार्थ ।

Residue = शेष, अवशेष ।

Resolution = दृढ़सङ्कल्प, धृति ।

Respect = सम्मान, सम्भावना, आदर, अर्चा, भक्ति ।

Respiration = श्वासोच्छ्वास ।

Responsibility = भार, भर, अनुयोगाधीनता ।

Restraint = निग्रह, अवरोध ।

Restraint of senses = प्रत्याहार, योग का एक अङ्ग ।

Retention = धारणा, धारणाशक्ति, मेधा ।

Retirement = निवर्तन, अपगमन ।

Retribution = प्रतिक्रिया, प्रतीकार, प्रतिफल, निष्कृति ।

Retributive = प्रतिफलप्रद, निष्कृतिकारी ।

Revealed religion = ईश्वरादिष्ट-धर्म्म ।

Revelation = ईश्वरादेश, देववाणी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reverence = मान, सम्मान, अर्चना, भक्ति ।

Reverse = विपर्य्यय, व्यतिक्रम, प्रतिकूल, उलटा ।

Right = यथार्थ, शुद्ध ।

Right affirmation
Right assertion } = आप्त-वाक्य, यथार्थ कथन ।

Rigid = दृढ़, अशिथिल ।

Rite = संस्कार, आचार, शास्त्रोक्त कर्म्म ।

Rituals = विधिसम्बन्धी, आचारसम्बन्धी, क्रिया-विधि ।

Rule = विधि, नियम, व्यवस्था ।

S.

Sacred-speech = वैदिक-वाक्य ।

Sacrifice = यज्ञ, याग ।

Saint = सिद्ध, साधु, महापुरुष ।

Saint-Simonism = साधारणस्वत्ववाद ।

Salvation = मुक्ति, मोक्ष ।

Sameness = एकता, अभिन्नता, सादृश्य ।

Same side = सपक्ष ।

Sanctimony = दम्भ, धर्म्माभिमान, वकवृत्ति ।

Sanctity = पवित्रता, शुद्धता, परिशुद्धि ।

Sanctuary = देवालय, देवस्थान ।

Savour = रस, स्वाद ।

Sceptic = अविश्वासी, संशयात्मा ।

Scepticism
Skepticism } = सन्देहवाद; वेदाविश्वासवाद; ईश्वराविश्वासवाद ।

Schematism = अनुसन्धानवाद ।

Schism = मतभेद, धर्म्मभेद ।

Scholastic philosophy = मध्यकालीन-दर्शनशास्त्र, बुधोद्भावित तत्वविचार ।

Scholasticism = बुद्धोद्भावित-तर्क-समूह ।

School = वर्ग, शाखा; शिक्षासम्प्रदाय ।

Science = विज्ञान, विद्या ।

Scientific = वैज्ञानिक ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Scope = प्रसार, विस्तार, अवकाश, विकाश ।

Scripture = धर्म्मशास्त्र, ईसाइयों का धर्म्म-ग्रन्थ ।

Second intention = पुनर्भूत ज्ञान, विशेषज्ञान, द्वितीय भावना ।

Sect = शाखा, सम्प्रदाय ।

Secularism = ऐहलौकिक-विचार-वाद, सांसारिक-विचार-वाद ।

Secundi-adjacentis = क्रियाकर्त्तृवात्मक वाक्य; निर्विधेय प्रतिज्ञा ।

Self-consciousness = आत्म-सज्ञानता, अन्तर्बोध ।

Self-contradictory = स्वतोविरोधी ।

Self-evidence = स्वतः प्रमाण, स्वतः साक्ष्य ।

Selfish = स्वार्थपर, स्वार्थपरतावादी ।

Selfishness = स्वार्थपरता ।

Self-love = आत्मप्रीति ।

Semblance = सादृश्य, सदृशता, सरूपता, अनुरूपता ।

Semi-logical fallacies = अर्द्धनैय्यायिकी हेत्वाभास ।

Sempeternal = अनादि ।

Sensation = बोध, ज्ञान, उपलब्धि, चेतना ।

Sensationalism = संवेदन-विज्ञानवाद ।

Sensationalist = संवेदन-विज्ञानवादी ।

Sense = इन्द्रिय ।

Sensibilty = ज्ञान-ग्रहण-सामर्थ्य ।

Sensible = इन्द्रियज्ञेय; चेतना ।

Sensitive = सचेतन, इन्द्रिय-विशिष्ट ।

Sensorium = चेतनास्पद, ज्ञानागार ।

Sensualism = विषयासक्तिवाद ।

Sensualist = विषयासक्तिवादी ।

Sentient = सचेतन, ज्ञानग्रहणशील, विषयग्रहणक्षम ।

Sentiment = भावना-विशिष्ट मत; भाव, अभिप्राय ।

Seperable accident = भेद्य उपाधि, परिवर्तनीय उपाधि ।

Sequence = अनुक्रम, अन्वय, आनुपूर्व्य, पारम्पर्य ।

Severality = पृथक्त्व ।

Shame = ह्री, लज्जा, त्रपा ।

Sheath = कोष, कोश ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Short = ह्रस्व ।
Sign = लिङ्ग, चिन्ह ।
Significatis = सूचक, बोधक, वाचक ।
Signification = अर्थ-विवक्षा, आकांक्षा, लक्षणा ।
Similar = सदृश, सम, तुल्य ।
Similarity = सादृश्य, समता, तुल्यता ।
Similars = सादृश्यगर्भ, समताधारक ।
Simile = उपमा, दृष्टान्त ।
Simple apprehension = सहज प्रतीति ।
Sin = पातक, दुष्कृत, कल्मष ।
Single = एक, अद्वितीय ।
Singleness = एकता, अद्वितीयता ।
Singular = अप्रतिरूप, अनन्य-साधारण ।
Singular proposition = अनन्यसामान्य प्रतिज्ञा ।
Singular term = विशेष संज्ञा, अनन्यसामान्य संज्ञा ।
Sleep = निद्रा, स्वाप ।
Small = अणु, अल्पिष्ठ ।
Socialism = साधारणस्वत्व-वाद ।
Socialist = साधारणस्वत्ववादी ।
Sociology = सामाजिकी विद्या ।
Solar = सौर, सूर्यसम्बन्धी ।
Solmnity = धर्मविधि, पुण्यक्रिया ।
Solid = घन, सारसंयुक्त, पूर्णगर्भ ।
Solidarity = ऐक्यभाव ।
Solipsism = अहस्वाद, आत्मवाद ।
Somnambulism = स्वप्नचार, निद्राभ्रमण ।
Soothing = शान्त ।
Sophism = सिद्धान्ताभास, हेत्वाभास, मिथ्यातर्क ।
Sophist = तत्त्वशास्त्राध्यापक; मिथ्याहेतुवादी ।
Sorites = न्यायावली, न्यायशृङ्खला ।
Soul = आत्मा, जीवात्मा, पुरुष ।
Sound = शब्द ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Space = आकाश, अन्तरिक्ष, दिगन्तर; अन्तर, कालान्तर, अवकाश।
Spark = स्फुलिङ्ग, अग्निकण।
Specialization = असाधारणीकरण, वैशेषिकीकरण।
Species = सामान्य, अपरसामान्य, सजातीय।
Specific = विशेष, असाधारण।
Specification = विशेष-निर्देश, विशेषोद्देश।
Spectator = द्रष्टा, दर्शक।
Speculation = विचार, विमर्श, कल्पना।
Sphere = विषय, प्रकरण, अधिकार; धर्म्म; स्थिति, अवस्था।
Spirit = आत्मा, जीव, देही।
Spiritualism = ब्रह्मवाद, जीवात्मवाद।
Spiritualist = ब्रह्मवादी, जीवात्मवादी।
Spiritualistic philosophy = जीवात्मविशिष्ट दर्शनशास्त्र।
Spontaneity = स्वतोभाविता, यदृच्छा।
Stupor = व्यामोह।
Stationary = स्थिर, अचल।
Steadying of mind = धारणा, योग का एक अङ्ग।
Stench = दुर्गन्ध।
Stimulus = प्रोत्साहन, प्रचोदन, उत्तेजन।
Stoichiology = प्राथमिक विधान, आरम्भिक-विचार-विद्या।
Stoicism = जितेन्द्रियता, निस्पृहता, औदासीन्य; ज्यनो नामक प्राचीन तत्वज्ञ का पन्थ।
Study = अध्ययन, अभ्यास।
Stupifying = मूढ।
Subaltern = परस्पराधीन।
Subalternate = स्थानानुवर्ती, परस्परानुयायी।
Subaltern genus = माध्यमिक सामान्य।
Sub-contrary = परस्पर विरोधी, अंशतो विरोधी।
Subject = विषयी; उद्देश्य, पक्ष; प्रकरण, पद, आधार; प्रस्तुत।
Subjectist, Subjectivist = विषयिविज्ञानवादी, अहम्वादी, आत्मवादी।
Subjectivism = अहम्वाद, विषयिविज्ञानवाद।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sublime = उन्नत, उदात्त, प्रौढ़ ।
Subordinate = आधीन, आयत्त, गौण ।
Subordinate proposition = अप्रधान प्रतिज्ञा ।
Substance = द्रव्य, तत्त्व, सत्त्व ।
Substantiality = द्रव्यत्व ।
Substratum = तत्त्व, सत्त्व, द्रव्य ।
Subsumption = अप्रधानोदाहरण ।
Subtle = सूक्ष्म ।
Subtle body = लिङ्ग-शरीर ।
Subtle particles = तन्मात्रा ।
Succession = क्रम, अनुक्रम, परम्परा, आनुपूर्व्यं ।
Succint = संक्षिप्त, अविस्तीर्ण ।
Suggestion = सूचना, मन्त्रणा, उपदेश ।
Suicide = आत्महत्या, आत्मघात ।
Sui generis = अनन्वय, अतन्यसामान्य ।
Summum bonum = परमार्थ; अपवर्ग ।
Summum genus = परम सामान्य ।
Sumption = उदाहरण, न्यायोदाहरण ।
Superhuman = अपौरुषेय, मानुषातिग ।
Supernatural = अलौकिक, अमानुषीय ।
Supernaturalism = अलौकिकत्ववाद ।
Superstition = मिथ्याधर्म्म, अशास्त्रीय-धर्म्म, अविधिनिष्ठा, मूढ़ विश्वास ।
Supportless = निराश्रय ।
Supposition = अनुमान, भावना, कल्पना, उपन्यास ।
Suppression of vital breaths = प्राणायाम ।
Supreme = प्रधान, मुख्य, परम, सर्वातिशायी, परमप्रधान ।
Supreme being }
Supreme spirit } = ब्रह्म, परमात्मा ।
Surmise = कल्पना, अनुमान, अटकल ।
Syllogism = न्याय, अवयवघटित-वाक्य ।
Symbolic = लाक्षणिक, साङ्केतिक ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Symbolical knowledge = लाक्षणिक ज्ञान, साङ्केतिक ज्ञान ।
Sympathy = सहानुभव, सहानुभूति ।
Syncategorematic word = परतन्त्रपद, अस्वाधीनपद ।
Syneidesis = सदसद्विचार शक्ति, सज्ञानता ।
Synonymous = समानार्थक, तुल्यार्थक ।
Synteresis = कर्तव्यागार अन्तरात्मा, कर्तव्योपदेशक अन्तरात्मा।
Synthesis = संयोग, संयोजन, सङ्कलन ।
Synthetical = संयोगात्मक ।
System = रीति, क्रम, व्यवस्था; सुव्यवस्थित विचार, सुव्यवस्थित ज्ञान ।

T.

Tabula rasa = कोरा काग़ज़ ; कोरा फलक ।
Tacil premise = अध्याहार्य्य प्रतिज्ञा ।
Tact = कौशल, वैदग्ध्य, चातुर्य ।
Talent = प्रज्ञा, मति, बुद्धि, क्षमता ।
Tangible = स्पृश्य, स्पर्शयोग्य ।
Tangibilily = स्पर्श; स्पर्शता ।
Taste = आस्वादन, रस ; रूचि, अभिरूचि, प्रवृत्ति ।
Tan-tologous proposition = पुनर्वाचक प्रतिज्ञा ।
Technology = परिभाषा ।
Teleology = मीमांसा, हेतुविद्या ।
Temper = प्रकृति, स्वभाव ।
Temperance = परिमितता, संयम, निग्रह ।
Temple = मन्दिर, देवालय ।
Temperament = प्रकृति, स्वभाव ।
Temporal = ऐहिक, लौकिक ।
Temporary = अशाश्वत, अल्प-कालिक ।
Tendencʎ = प्रवृत्ति, प्रवणता, स्वभाव ।
Tenet = मूलसूत्र, परिभाषा ।
Tenor = तात्पर्य्य; आशय ।
Term = संज्ञा, सङ्केत, नाम ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Termination = समाप्ति, अन्त, लय ।
Terminism = नामवाद ।
Terminst = नामवादी ।
Terminology = परिभाषा ।
Ternary = त्रिक, त्रय, त्रयी, त्रितय ।
Terrene = पार्थिव, भौमिक, लौकिक ।
Terrestrial = पार्थिव, सांसारिक ।
Terrific = घोर, भयावह ।
Tertiary = तृतीय ।
Tertiary atoms = त्र्यणुक ।
Tertii adjacentis = सर्वावयवविशिष्ट प्रतिज्ञा ।
Testimony = प्रमाण, साक्ष्य ।
Tetrad = चतुष्क, चतुष्टय ।
Tetratomic = चतुरणुक-सम्बन्धी ।
Tetravalence = चतुर्धा-शक्ति ।
Text = मूल,मूलग्रन्थ, सूत्र ।
Theism = आस्तिक्यवाद, ईश्वरवाद ।
Theist = आस्तिक, ईश्वरवादी ।
Theistical = आस्तिक्य-सम्बन्धी, ईश्वरवाद-विषयक ।
Theocracy = ईश्वरकर्तृकत्व, ईश्वरसाम्राज्य ।
Theocrasy = जीवेश्वरसंयोग ।
Theogony = देवोत्पत्ति ।
Theological = ब्रह्मविद्या-विषयक, वेदान्त-विषयक ।
Theology = अध्यात्मविद्या, ब्रह्मविद्या, परमार्थविद्या, वेदान्त ।
Theorem = प्रमेयोपपाद्य ।
Theoretical = अव्यवहारिक, काल्पनिक ।
Theory = कल्पना, युक्ति ; सिद्धान्त ; मत ।
Theory of evolution = परिणामवाद ।
Theosophy = ईश्वरज्ञान, ईश्वरवाद, ईश्वरास्तित्ववाद ।
Thesis = प्रतिज्ञा, पूर्वपक्ष, साध्यतर्क ।
The unconditioned = अचिंत्य, अज्ञेय, अमनोगम्य ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Thought = विचार, विमर्श, आलोचना, मनोव्यापार।
Throwing downwards = अपक्षेपण।
Throwing upwards = उत्क्षेपण।
Time = काल, समय।
Topic = विषय, प्रसङ्ग, प्रकरण, प्रस्ताव।
Topical = प्राकरणिक, प्रास्ताविक, प्रासङ्गिक।
Tradition = परम्परागत-कथा, सम्प्रदाय, आम्नाय।
Traduction = एकतात्मक तर्क।
Trance = समाधि।
Transcendent = सर्वातिशायी, परमोत्तम।
Transcendentalism = लोकातिशायिवाद, सर्वातिशायिवाद।
Transfer = परिवृत्ति, संक्रमण, स्थानान्तरप्राप्ति।
Transform = रूपान्तर, परिवर्तन।
Transient = अनित्य, क्षणिक, क्षणभङ्गुर, अशाश्वत, अचिरस्थायी।
Translation = भावसाहचर्य्य द्वारा अर्थ-परिवर्तन।
Transmigration = शरीरान्तर प्राप्ति, पुनर्जन्म।
Transposition = व्यत्यास, स्थानपरिवर्तन।
Treatise = निबन्ध, पुस्तक, लेख।
Tree of porphyry = तार्किक तरु।
Tremulous = कम्पान्वित, चञ्चल।
Triad = त्रिक, त्रय, त्रयी त्रितय।
Tri-atomic = त्र्यणुक-सम्बन्धी।
Tri-atoms = त्र्यणुक।
Trilemma = त्रिविध-सम्भव, त्रिविध-विकल्प।
Trilogy = त्रिविध तर्क, त्रिविध विचार।
Trinity = त्रिमूर्ति, व्यक्तित्रयैकत्व।
Trivium = अलङ्कार-तर्क-व्याकृति-त्रितय।
True = सत्य, तथ्य, यथार्थ।
Truism = स्वयंसिद्ध, स्वतःसिद्ध वाक्य।
Truth = यथार्थता, सत्यता, परमार्थ।
Type = चिन्ह, रूप, आकार।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

U.

Unalterable = अपरिवर्तनशील ।
Unconditioned = स्वयंभू, अनन्यसम्बन्ध ।
Understanding = बुद्धि, प्रज्ञा, मेधा, ग्रहणशक्ति ।
Undulation = तरङ्ग, लहर ।
Unification = एकीकरण, संयोजन, तादात्म्य ।
Uniformity = सारूप्य, साम्य, एकरूपता ।
Union = योग, संयोग ।
Unitarian = अद्वैतवादी ।
Unitarianism = अद्वैतवाद ।
Univalence = एकधा शक्ति ।
Universal = सर्वव्यापी, सर्वसाधारण, सर्वगत, सार्वलौकिक; समुदाय, सर्वोद्देश्यगतविधेय-बोधक ।
Universal proposition = सर्वात्मक प्रतिज्ञा ।
Universe = विश्व, ब्रम्हाण्ड, भुवनत्रय ।
Univocal = एकार्थिक, एकतानिक, निश्चित ।
Unity = एकत्व, एकरूपता, अद्वैत ।
Unpervading = अव्यापक ।
Unreal = कृत्रिम, अवास्तविक ।
Unspecific = अविशेष, साधारण ।
Usage = आचार, रीति, रूढ़ि ।
Utilitarian = उपयोगितावादी ।
Utilitarianism = उपयोगितावाद ।
Utopian = कल्पित, मानसिक ।
Utter darkness = अन्धतामिस्त्र ।

V.

Variation = परिवृत्ति ; विकार ; भेद ।
Valid = प्रबल, सप्रमाण, अखण्डनीय ।
Velocity = शीघ्रता, वेग ।
Veracity = सत्यशीलता, सत्यवादिता ।
Verbal = मुखोक्त, वाचनिक, शाब्दिक ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Verbatim = शब्दशः, पदानुपद, यथोक्त ।
Verification = सत्यापन, सत्याकार ।
Versatible = अस्थिर, परिवर्तनशील ।
Vice = अधर्म्म, कल्मष, पाप ।
Victory = विजय, जीत ।
Virtual = वास्तविक ।
Virtue = धर्म्म, पुण्य, सुकृत ।
Virtuous = धार्म्मिक, पुण्यवान् ।
Viscidity = स्नेह, लस ।
Vision = आभास, स्वप्न ।
Visionary = आभासमय, अवास्तविक, स्वाप्निक ।
Vital = अत्यावश्यक, प्राणभूत, जीवन-रक्षक ।
Vital air = प्राणवायु ।
Vitality = जीव, जीवन, चेतना, प्राण ।
Vital principle = जीवात्मा ।
Vivitarous = जरायुज, जीवज ।
Vocal = वाङ्मय, वाग्विशिष्ट ।
Vocabulary = अभिधान, कोश, शब्दसंग्रह ।
Voice = वाक्, वाणी
Void = रिक्त, शून्य ; हीन, रहित ; असिद्ध ।
Volition = सङ्कल्प, इच्छा ।
Voluntary = ऐच्छिक, इच्छापूर्वक ।
Voluptuous = विषयासक्त, इन्द्रियसुखासक्त ।
Votary = भक्त, उपासक ।
Vow = व्रत, सङ्कल्प, प्रतिज्ञा, शपथ ।

W.

Want of faith = अश्रद्धा ।
Water = जल, सलिल ।
Watery = जलीय, सलिलात्मक ।
Wright = गुरुत्व, मान, भार, परिमाण ।
Whole = अखिल, अशेष, समस्त; साकल्य, सामग्रय ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Will = इच्छा, अभिलाष, आकांक्षा ।
Wind = वायु, वात, पवन, हवा ।
Windy = वायवीय, वातुल ।
Wisdom = विज्ञता, बुद्धिमत्ता, वैदग्ध्य, पाण्डित्य ।
Wise = विज्ञ, बुद्धिमान्, विदग्ध ।
Wise-acre = पण्डितंमन्य ।
Wish = कामना, इच्छा ।
Wit = बुद्धिविलास, प्रत्युपपन्न-मतित्व, नर्मालाप ।
Witness = साक्षी ।
Woe = दुःख, शोक ।
Womb = गर्भाशय, गर्भस्थान ।
Wonder = विस्मय, चमत्कार, आश्चर्य्य, कौतुक ।
World = सृष्टि, विश्व, ब्रह्माण्ड, संसार ।
Worldly = लौकिक, सांसारिक ।
Worship = उपासना, पूजन ।
Wrong = अयथार्थ, अशुद्ध ।

Y.

Ycleped = प्रोक्त, अभिहित, आख्यात ।
Yore = पुरा, पूर्व ।
Youth = यौवन, तारुण्य ।

Z.

Zeal = उत्साह, औत्सुक्य, आस्था ।
Zoography = प्राणिवर्णन ।
Zoology = प्राणिविद्या, जीवादिशास्त्र ।

M. P. D.

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

No. 6.

(For Constructive Criticism)

HINDI SCIENTIFIC GLOSSARY.

TERMINOLOGY OF POLITICAL ECONOMY.

—:o:—

वैज्ञानिक कोश।

अर्थशास्त्र की परिभाषा।

Published by the Nagari-pracharini Sabha, Benares.

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Tara Printing Works, Benares.
1902.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hindi Glossary of the Terms of Political Economy

(Tentative)

A

Abatement = न्यूनीकरण, मिनहाई, घटत, कमी ।
Abolitionist = खण्डनकर्ता, विनाशकर्ता ।
Abstinence = निवृत्ति, संयम, मनोनिग्रह ।
Abstract = सारार्थ, सारांश, संक्षेप ।
„ of Political Economy = अर्थशास्त्र का संक्षिप्त सार ।
„ of title = अधिकार का संक्षिप्त संग्रह ।
Abundance = विपुलता, अधिकाई, प्रचरता, बाहुल्य ।
Acceptance = सकारना, स्वीकार, ग्रहण, अङ्गीकार ।
Accounts = हिसाब, वहीखाता ।
Accretion = बढ़ना, वृद्धि योगवृद्धि, बढ़जाना, अर्थवृद्धि ।
Accrue = उपजना, उत्पन्न होना ।
Accumulation = संग्रह, सञ्चय, पुंज ।
Acknowledgment = रसीद, स्वीकार, प्राप्तिस्वीकार ।
Acquired = उपार्जित, लब्ध, प्राप्त ।
Acquitance = मुक्तहोना, छूटना, ऋणचुकाना ऋणचुकतीपत्र ।
Act of bankruptcy = दिवालियों का आईन ।
Actuary = एक पद विशेष, ऐकच्यूअरी ।
Actus = मार्गस्वत्व, पथाधिकार ।
Adjustment = मिलान, निपटारा, निष्पत्ति ठीककरना ।
Administration = शासन, राजकाज, निर्वाह ।
Administrator = शासनकर्ता, प्रवर्तक कार्य्यनिर्वाहक ।
Adulteration = मिश्रण, अशुद्धीकरणं, मिलौनी ।
Ad valorum = मूल्यानुसार, मूल्यानुरुप ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Advances = अगता, पेशगी।

Adventitious = अचानक, दैवात्, हटात; बढ़ती।

Adventures = साहस, चेष्टा।

,,—Mercantile,- = व्यापार सम्बन्धी साहस वा चेष्टा, व्यापारिक साहस, वाणिज्य का साहस।

Advice = समाचार; परामर्श, मांग; उपदेश।

A Fortiori = दृढ़तर कारण से।

Agents of production = उत्पत्ति के कारण वा साधन।

Aggregation of land = भूमिसञ्चयन, भूमि का एकत्रीकरण।

Agio = बट्टा।

Agnati = सगोत्री, गोती।

Agrarian = भूमिविषयक, क्षेत्रसम्बन्धी।

Agreeableness = मनोज्ञता, प्रियता, रम्यता; मनोरञ्जकता।

Agriculture = कृषि, खेती।

,,—Science of- = कृषिकर्मविद्या।

Agricultural = कृषिसम्बन्धी।

,, community = कृषिगण, कृषिसमाज कृषक-समाज खेतिहर।

,, co-operation = कृषिसंबंधी सहकारिता वा सहोद्योग।

,, co-partnership = कृषिसंबंधी सांझा वा हिस्सेदारी।

,, implements = किसानी हथियार वा औज़ार, कृषकास्त्र।

,, labour = कृषिसम्बन्धी श्रम कृष्युद्योग।

,, population = कृषिप्रजा, किसान।

,, price = कृषिसंबंधी कीमत, कृषिमूल्य।

,, produce or product = कृषि की निकासी वा उपज, पैदावार।

,, system = कृषिसंबंधी रीति वा प्रणाली।

Agriculturist = किसान, कृषिवत।

Alien = विदेशीय, अन्यदेशीय।

Alliance = संधि, मेल, सम्बन्ध।

Allotment = अंश, भाग, बखरा।

Allowance = वेतन, जीविका; घटाव; स्वीकार, वादा।

Alternative = विकल्प; गति; पक्षान्तर।

Analysis = व्यवच्छेद; पृथक्करण।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Analytical method = व्यवच्छेदविधि पृथक्करणविधि।
Anarchism = अराजकता, राजविप्लवता।
Anatocism = सूद दर सूद।
Annuity = वार्षिक वृत्ति वा वेतन।
,,—Government = सरकारी वार्षिकवृत्ति।
Antagonism = वैरभाव, वैमनस्य विपक्षता।
,, of interest = हितविरोध।
A posteriori = कार्यकारण न्याय से।
Apportionment = बराबर बराबर विभाग, समविभाग।
Apprentice = अंतेवासिन् उमेदवार।
Apprenticeship = सेवाकाल, छात्रावस्था।
Appropriation = विनियोग; उपयोग।
Approximate = लगभग, सन्निकट।
A priori = कारणकर्ता न्याय से।
Arable = खेती के योग्य; कृषियोग्य।
Arbitration = पञ्चायत; मध्यस्थता।
Arrears = लहना; बकाया।
Art = कला; शिल्पविद्या; हुनर।
Articles = पदार्थ, वस्तु, चीज़ें; नियम, सूत्र।
,, of merchandise = वाणिज्य की वस्तु।
Artificial manure = कृत्रिम खाद।
Artificer = शिल्पकार।
Artist = शिल्पी, शिल्पज्ञ।
Artisan = हस्तव्यवसायी, कारीगर, शिल्पकर्मकार।
Artistic skill = कला-कुशलता।
Assess = कर लगाना वा ठहराना।
Assessment = करनिर्धार।
Assets = मृत वा दिवालिए की बची सम्पति, ऋण-सम्पदा।
Assign = ठहराना, निरूपण करना, बांटना।
Association = मेल; सांझा; सभा, समाज।
Assumption = अनुमित बात, कल्पना।
Attach = जोड़ना; पकड़ना; अपनाना।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Attachment=कुरकी ।

Attest=साक्षी भरना, साक्षी देना ।

Attorney=मुख़तार; गुमाश्ता; बकील, अटरनी ।

Auction=नीलाम ।

Audit=जांच, हिसाब की जांच ।

Average=औसत, परता, सरदल ।

Award=विचार पूर्वक देना या निर्णय करना ।

Axiom=स्वयं-सिद्ध-सूत्र, स्वतः-सिद्ध-प्रमाण ।

B.

Balance=तुलायन्त्र; तराजू, डांड़ी; अवशिष्ट; बाकी ।

,, of trade=व्यापार की डांड़ी ।

,, sheet=जमाख़र्च के हिसाब का चिट्ठा, जमाखर्च वा आयव्यय का चिट्ठा, चिट्ठा ।

Bale=गट्ठा; गांठ ।

Banks=बैंक; कोठी, महाजनी कोठी ।

,,'—Savings-=सेविङ्ग बैङ्क ।

,,'—Agricultural-=कृषिबैङ्क; किसानी कोठी ।

,,'—Commercial-=व्यापारी बैङ्क; व्यापारी कोठी ।

Bank Charter Act=बैङ्क चार्टर एक्ट; कोठी का एक विशेष कानून

Banker=कोठीवाला, महाजन, साहूकार ।

Banking=बैङ्क वा कोठी में लेन देन का काम, लेनदेन, सराफी ।

Bank-note=बैङ्क नोट; नोट वा लोट; एक प्रकार की दर्शनी हुंडी ।

Bank of England=इंग्लैन्ड की कोठी वा बैङ्क ।

Bankruptcy=दिवाला ।

Bargain=सौदा करना; सट्टा करना; लेन देन करना ।

Barter=पलटे का व्यापार; विनियम ।

Benefice=धर्मशिक्षक वृत्ति; पादरी की वृत्ति ।

Benefit=लाभ; फल; गुण ।

Benevolence=हितेच्छा; परोपकार शीलता; दान या दयाशीलता

Bequest=दान; सङ्कल्प सम्पत्ति ।

,,'—Power of-=दानपत्र ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bill॥ बिल; चिट्ठा; हुण्डी, पुर्ज़ा।
„ broker or discounter = दलाल, हुण्डी का दलाल।
„ broking = हुंण्डी भंजाना।
„ discounting = बट्टा काट कर हुंडी भँजाना।
„ of landing = लदाव का बिल; या फ़ेहरिस्त।
„ of sale = बेंची, बीजक।
Bill of exchange = हुण्डी; मुद्दती हुण्डी।
Bi-metalism = बाइमिटालिज़्म; द्विधातुक; द्विचलन।
Bi-metalist = बाइमिटालिस्ट; द्विधातुवादी; द्विचलनवादी।
Birth rates = जन्म पर कर।
Blank endorsement = सादी बेची, बेनामी बेची।
Blockade = घेरा, रोक, रुकाव।
Board = सभा, समाज, कचहरी।
„ of agriculture = कृषि सभा वा कचहरी।
„ of arbitration, } मध्यस्थ सभा; पञ्चायत।
„ of conciliation }
„ of directors = निर्वाहक परिषद; अध्यक्षों की सभा।
„ of trade = व्यापारी परिषद, बाणिज्यसभा।
Body corporate = एकत्रित समाज; श्रेणी।
Bona fide = विश्वासी; निछल।
Bond = पट्टा; दस्तावेज़; टीप, एकरारनामा, निबन्धपत्र।
„ of caution = रक्षापत्र, परामर्श पत्र।
„ of corroboration = प्रमाणपत्र।
„ of relief = उद्धार वा मोचनपत्र।
„ of security = बन्धक पत्र।
Bonding House = गोदाम
Bonus = ऋण के ब्याज पर वा व्यापार के लाभ पर हिस्सा, बोनस।
Book-credit = बही खाता।
„ keeping = लेखा जोखा; बही खाते की विद्या।
Borrow = उधार लेना, ऋण लेना।
Bounty = दान, पारितोषिक, इनाम।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, on exports = रवानगी पर पारितोषिक ।

Broker = दलाल ।

Brokerage = दलाली ।

Budget = आय व्यय का लेखा; बजेट् ।

Building societies = इमारत बनाने वाली मण्डली ।

Bulk = मुटाई; समूह; ढेर स्थूलत्व ।

Bullion = अमुद्रित सोना चाँदी, पासा, सोने वा चांदी का पासा।

Bureacracy = राजकर्मचारी द्वारा नियंतृत शासनपद्धति ।

Business = उद्यम; व्यापार; कारवार ।

,, habits = व्यापारी व्यवहार ।

,, qualifications = व्यापारी लक्षण वा गुण ।

,, premisses = व्यापार गृह, क्षेत्रादि ।

Bye-law = उपनियम, उपव्यवस्था ।

C.

Cadastral survey = केडेस्ट्रेल सरवे वा पैमाइश वा भूमापन।

Call = पुकार; तांक; मांग; चाह ।

Canal = नहर ।

Cancel = मंसूख़ करना; उठा देना; काट देना ।

Canons = नियम; व्यवस्था ।

Capital- = पूँजी, धनसम्पत्ति ।

,,'—A glut of- = पूंजी की अधिकता; पूंजी का अतिरेक ।

,,'—Ciroulating- = चल वा अस्थायी पूंजी; व्यावर्तक पूंजी।

,,'—Fixed- = अचल वा स्थायी पूंजी, रोकड़ ।

,,'—Floating- = लगी हुई पूंजी ।

,,' Invested- = लाभार्थ व्यापार में लगाई हुई पूंजी ।

Capitalised = पूंजी कृत ।

,, value = पूजी कृत मूल्य ।

Capitalist = पूंजी वाला, महाजन ।

Capitation = मस्तक संख्या; प्रत्येक व्यक्ति का कर ।

Cash = रोकड़, नक़द ।

,, account = रोकड़ हिसाब वा खाता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Harid...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, book = रोकड़ बही।
,,—circulating = प्रचलित वा व्यावर्तक रोकड़।
,,—credit = रोकड़ वा नक़द लेन देन की साख।
,, currency = रोकड़ वा नकदी चलन; पैसा।
,, money = रोकड़, नक़द पैसा, नक़द रुपया, वा नक़द सिक्का।
,, transactions = रोकड़ वा नक़दी लेन देन।
Cash (verb) = भंजाना; तोड़ाना।
Cashier = रोकड़िया; ख़ज़ाञ्ची।
Casting vote = निर्णायक सम्मति।
Celibacy = अविवाहित; ब्रह्मचर्य।
Census = मर्दुमशुमारी; मनुष्यगणना।
Century = शतक; सदी; शताब्दी।
Certainty = निश्चय; विश्वास निस्सन्देह।
Certificate = प्रशंसापत्र; सार्टिफिकेट निदर्शन लिपि।
Cess = कर।
Chaffer = लेन देन में रगड़ झगड़ मचाना; क्रयविक्रय की बात चीत करना, मोलचाल करना, मोल तोल करना, भावताव करना
Change (N) = पलट; रूपान्तर; खुर्दा।
Character = स्वभाव; गुण; शील, चालचलन; चलन।
Charity = दान; भिक्षा, सदावर्त।
,,'—Private- = स्वकीय दान वा भिक्षा, प्रजाकृत सदावर्त।
,,'—State- = राजकीय दान वा भिक्षा।
Charitable institutions = दानालय; भिक्षालय; भिक्षा वा दानार्थ संस्था।
Charter = अधिकारपत्र, राजाज्ञापत्र।
Chattle = हर प्रकार की सम्पति, अस्थावर धन।
Cheapness = सस्तापन।
Check = प्रतिबंध; रोक; निरोध।
,, on population = लोक संख्या का निरोध वा प्रतिबंध।
,,'—Positive or providential = लोक संख्या का नैसर्गिक निरोध वा वास्तविक प्रतिबंध।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,'—Preventive or prudential = लोक संख्या का कृत्रिमनिरोध वा विवेकजन्य प्रतिबंध।

Chemistry = रसायन विद्या।

Cheque = चेक; दर्शनी हुंडी

Church = गिरजाघर।

Circulation = घुमाव; फेरफार; चलन; प्रचार; व्यावर्त, हेरफेर।

Citizen = नागरिक; नगरवासी।

Civic = नगरसम्बन्धी; राजव्यापार विषयक; देशी।

Civil = नगर सम्बन्धी; पौर।

,, Court = दीवानी अदालत।

,, law = दीवानी कानून; देश के प्रवंध की व्यवस्था।

,, list = मुलकी अफसरों का नामावली सिविल लिस्ट।

,, war = आपुस की लड़ाई।

Civilised government = सभ्य राज्य वा शासन।

Civilisation = सभ्यता।

Classification = वर्गीकरण।

Clearance = निकासी।

Clearing House = चेक और हुंडी की अदला बदली करने या बेंची करने के एक गृह; दलालघर, कोठी, महाजनी कोठी।

Clipped = कतरा हुआ; कटा हुआ।

Coal = कोयला।

Coalition = मिलाप; वन्धन।

Code = राजनीति संग्रह।

Cognizability = ज्ञेयता; बोध्यता।

Coin = सिक्का; मुद्रा।

,,'—Copper- = ताम्रमुद्रा; पैसा।

,,'—Gold = सुवर्णमुद्रा; अशर्फी; मोहर, पौंड।

,,'—Silver = रौप्यमुद्रा, रुपया।

Coinage = सिक्का बनाने का काम।

Collapse = बैठ जाना; बंद हो जाना।

Collateral = लगे लगे, आनुसंगिक।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Collect = उगाहना; एकत्र करना; बटोरना।
Collectivism = संघ।
Colony = अधिनिवेश; उपनिवेश, नई बस्ती।
Colonisation = नईबस्ती बसाना।
Combination = मेल; संयोग;।
,, of capital = पूंजी का मेल।
,, of labour = श्रम का मेल; श्रमसंयोग।
Comfort = सुख, चैन।
,,-Standard of = सुखचैन का परिमाण।
Commerce = व्यापार, बनिज।
Commercial treaty = व्यापारसम्बन्धी सन्धि।
,, panic = व्यापार सम्बन्धी आकस्मिक भय।
Commission = कमीशन; दलाली; दस्तूरी।
,, agency = आढ़त।
Commodities = पदार्थ; माल।
Commons = सामान्य लोग; सर्वसाधारणक्षेत्र।
Commonwealth = प्रजाप्रभुत्व; प्रजाधीनराज्यतंत्र।
Communication-means of = अवाजाई के रास्ते, गमनागमन के मार्ग।
Communism = समाजनिष्ठ स्वामित्व।
Communist = समाजनिष्ठ स्वामित्व-मतवादी।
Community = प्रजालोक; समाज।
Company = कंपनी; मंडली, कोठी।
,,—joint stock, = संभूय समुत्थान।
Compare = मिलाना; तुलना करना; उपमा देना।
Compensation = प्रतिफल; बदला; क्षतिपूर्ण; दण्ड।
Competition = स्पर्धा; हिसका हिसकी।
Competitor = प्रतिस्पर्धी, प्रतियोगी,।
Complex = मिश्रित।
,, Cooperation of labour = मिश्रश्रम संयोग।
Compound interest = चक्रवृद्धि, ब्याज दर ब्याज।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Compromise=आपस में मिलकर निपटेरा करना, मेल कर लेना सुलह करना; परस्पर निपटेरा।
Concern=कार्य; व्यापार; सम्बन्ध।
Concession=रिआयत; छूट; त्याग; स्वीकार।
Conciliation=मेल, मिलाप।
Concrete=घना; जमा हुआ; अविविक्त।
Condition=गुण; अवस्था; स्थिति; दशा; नियम; शर्त।
Confiscate=ज़ब्त करना; छीन लेना।
Conservative=स्थिति संरक्षक; नवविद्वेषी।
Consolidation=घनीकरण; संस्थापन।
Consolidated fund=संस्थापित द्रव्य।
Constabulary=कानिष्टिबिल, चपरासी।
Constancy=स्थिरता; दृढ़ता।
Constant=स्थिर; दृढ़।
Constitution=प्रकृति; व्यवस्था; राज्यविधि; निर्माण।
Consumer=व्यय करने वाला।
,,—productive=उत्पादक व्यय करने वाला।
,,—Unproductive=अनुत्पादक व्यय करने वाला।
Consumption=व्यय; खपत।
,,—productive=उत्पादक व्यय।
,,—Unproductive=अनुत्पादक व्यय।
Contract=इजारा; ठीका।
Contribute=देना; सहायता करना।
Contributor=देनेवाला; सहायक।
Convenience=सुस्थता; अनुकूलता; सुबीता।
,, of situation=ठौर वा जगह का सुबीता; स्थान-सुस्थता वा स्थानानुकूलता।
Convenient situation=सुबीते की जगह; गौं या मौके की जगह।
Conversion=बिकार; विकृति; भावान्तर प्राप्ति।
Convertibility=परिवर्तनीयता; परिवर्तनक्षमता।
Co-operation=सहकारिता; सहोद्योग।
,, of labour=श्रमसंयोग; श्रमसमुच्चय।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,'—Simple=शुद्ध श्रम संयोग।
,,' Complex=मिश्रश्रमसंयोग।
Cooperative principles, =अन्योन्य सहकारीत्व या नियम।
Co-operative=सहकारी; सहोद्योगी।
,, credit banks=सहोद्योगी साख की कोठी।
,, banks=सहोद्योगी वा सहकारी बैंक।
,, production=सहकारी उत्पत्ति।
,, society=अन्योन्य सहकारी मंडली।
Co-partnership=हिस्सेदारी; शराकत; सांझा।
Copy-hold tenure=पट्टेदारी, किसानी पद्धति।
Copy-right=पट्टेदारी हक्क़; मुद्रणाधिकार।
Corn=धान्य; अनाज; ।
,, Indian=हिन्दुस्तानी अनाज।
,, Law=धान्य सम्बन्धी कानून।
Cosmopolitan=सर्वलोकमित्र; जगन्मित्र।
Cost=ख़रचा ; लागत।
,, of carriage=लाने ले जाने का ख़रचा ; गाड़ी भाड़ा।
,, of labour=श्रम का ख़र्च।
,, of production=उत्पादन का ख़र्च।
Cotton=कपास; रूई।
" Famine=कपास का अकाल।
" trade=कपास का व्यापार।
Counteracting=रोकना, बाधा डालना, अटकाव करना।
Credit=साख; पत; विश्वास।
Creditor=व्यौहर; धनी; महाजन।
Culinary=पाकशाला सम्बन्धी।
Cultivation=खेती; कृषी; सुधार।
Cultivator=किसान; काश्तकार; कृषक।
Currency=चलन; प्रचलित मुद्रा; प्रचार
"—Convertible paper,=परिवर्तनीय काग़ज़ी चलन
,,—copper,=तांबे के सिक्के की चलन; ताम्रमुद्रा प्रचार।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"—gold, = सोने के सिक्के की चलन; सुवर्ण मुद्राप्रचार।
,,—inconvertible paper, = अपरिवर्तनीय कागज़ी चलन।
,, paper, = कागज़ी चलन; नोट।
,,—silver, = चांदी के सिक्के की चलन; रौप्य मुद्रा प्रचार।
Custom = रीति; व्यवहार; अभ्यास; कर; महसूल।
,, house = चौकी; चुंगी की चौकी, परमिटघर।
Customer = गाहक वा ग्राहक; असामी।

D

Dairy-farming = दूध दही बनाने की जगह; दहियान।
Dealer = व्यापारी; रोज़गारी।
,,—grain = नाज का व्यौपारी;।
,,—money = पैसे का वा लेनदेन का व्यापारी; महाजन; साहूकार।
Dearness = महँगी; तेजी।
Debit = देन पावन की बही; ऋण लिखना।
Debt = ऋण देन।
,, bad = वह रकम जो वसूल न हो बट्टे खाते।
,, national = देशीय वा राष्ट्रीय ऋण।
,, public = सामान्य वा सब लोगों का ऋण।
Debtor = ऋणी।
Decline = घटना, क्षयहोना, गिरना, उतरना; घटाव, क्षय, गिराव, उतार।
Decrease = घटना, कमहोना; घटी, कमी।
Deductive = आनुमानिक।
Deficiency = घटी; न्यूनता; लीनता।
Definition = व्याख्या; परिभाषा।
Defray = व्यय करना; देना।
Demand = मांग; चाह; खींच; खपत।
,, effectual = कार्यक्षम वा फलित मांग।
Democracy = प्रजा तंत्र राज्य।
Demonetise = टकसाल में सिक्का या मुद्रा बनाने का काम बंद कर देना।
Department = भाग, विभाग; महकमा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

„ of industry = उद्योग विभाग।
Deposit = थाती; धरोहर, जमा।
Depreciate = भाव घटाना; अपकर्ष करना।
Depreciation = भाव का घटना; अपकर्ष।
„ in value = मूल्यापकर्ष; मोल का घटजाना।
„ of silver = चांदी के मोल का घटजाना।
„ of gold = सोने के मोल का घटजाना।
Depress = घटाना।
Depression = घटाव; अपकर्ष; मंदा।
„ of trade = व्यापार का अपकर्ष; रोज़गार का मंदा, धीमा वा ठंढा हो जाना।
Despot = उपद्रवी ; प्रजापीड़क ; स्वयंप्रभु।
Detail = विवरण ; फैलाव।
Detrimental = हानिकारक।
Development = संवर्धन ; विस्तार ; विकास।
Device = उपाय; चिन्ह।
Dexterity = कुशलता ; निपुणता ; चतुरता
Difference = भेद, अन्तर, भिन्नता ; फूट।
Difficulty = कठिनता, कठिनाई।
„ of attainment = दुर्लभता ; दुष्प्राप्यता।
Diminishing productivenss, law of = उत्पादकत्व के ह्रास का नियम।
Direct = प्रत्यक्ष ; साक्षात् ; अपरोक्ष।
„ taxation = प्रत्यक्ष कर।
Direction = दिशा ; आज्ञा ; प्रबन्ध।
Disagreeableness = अप्रियता।
Discount = बट्टा ; फिरता।
Discovery = आविष्कार।
Discrepency = भेद ; फ़र्क।
Disparity = असमानता; अन्तर।
Displacement = स्थान भ्रंश ; स्थानच्युति।
Distribution = विभाग ; बंटाई।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dividend = भाग, अंश, बांटा ।
Divisibility = विभाज्यता ।
Division of labour = श्रमविभाग ।
Dock-yard = नौका-निर्माण-स्थान ; जहाज़ के बनाने की जगह।
Dole = दान, धर्म ।
Double standard = द्विपरिमाण ।
Drain = पानी निकल जाने की नाली ; मोहरी ; पनाला ।
Dull = धीमा ; सुस्त ; मन्द ।
Durability = स्थिरता ; अक्षयता ।
Duty = कर, महसूल ; कर्तव्य ।

E

Earning = कमाई; उपार्जन ।
Easiness = सुलभता ।
Economic = आर्थिक; साम्पत्तिक ।
Economist = नीतिज्ञ; अर्थशास्त्रज्ञ ।
"—Political = अर्थशास्त्रवेत्ता ।
Economy = निर्वाह; नीति; मितव्यय; वारा ।
,,—Political, = अर्थशास्त्र; सम्पत्तिशास्त्र ।
Educatim = शिक्षा ।
,,—Mental, = मानसिक शिक्षा ।
,,—Moral, = नीतिशिक्षा ।
,, Physical, = शारीरिक शिक्षा ।
,, Religious, = धार्मिक शिक्षा।
,, Technical, = शिल्प शिक्षा ; वैशेषिक शिक्षा ।
Effect = असर ; गुण ; फल ; परिणाम ।
Effective desire of accumulation = संचय वा संग्रह करने की कार्यक्षम इच्छा ।
Efficiency = कार्योत्पादकता ; कार्यक्षमता ।
,, of capital = पूंजी की कार्यक्षमता ।
" of labour = श्रम की कार्यक्षमता ।
Eject = निकाल देना; दूर करना ।
Ejectment = त्यागपत्र ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Election = चुनाव; निर्वाचन ।
Elector = नियोजक; निर्वाचक ।
Element = तत्व; मूल, पदार्थ ।
Elementary = तात्विक; भौतिक प्रारम्भिक ।
Elimination = लोप; नाश; अपनयन ।
Elucidate = स्पष्टकरना, समझाना ।
Emancipation = मुक्ति, मोचन; उद्धार ।
,, of serfs = दासों वा गुलामों का मोचन ।
,, of slavery = दासत्व वा गुलामी का मोचन ।
Emigration = देशान्तरगमन ।
Emigrant = स्वदेशत्यागी ।
Employee = नौकर, चाकर, मज़दूर ।
Employer = स्वामी, मालिक ।
Employment = काम, कार्य, व्यवसाय, नौकरी ।
Enclosure = बाड़ा, घेरा ।
,, of commons = पटपर वा मैदान का घेरा ।
Endorsement = दस्तख़त; हस्ताक्षर; हुंडी की पीठ पर का लेख ।
Enumeration = गिनती, गणना ।
Environment = परिवेष्टन, साथी, साथ, पड़ोस ।
Equalisation = समता, समानता ।
Equation = साम्य ; समीकरण ।
Equity = न्याय ; अपक्षपात ।
Estimate = कूत ; जांच ; अटकल ; विचार ।
Essential = अत्यावश्यक ; मूल ।
Establishment = व्यवस्था ; बंदोबस्त ।
Etiquette = चाल ; रीति ; रिवाज़ ।
Evict व्यस्था के अनुसार छीन लेना ; अधिकार वा स्वत्व हरलेना ।
Evolution = उत्क्रान्ति ।
Excess = अधिक ; ज़ियादः ।
Exchange = अदलबदल, अदलाबदली ; विनिमय ।
,,—favourable, = अनुकूल विनिमय ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—unfavourable = प्रतिकूल विनिमय ।
,, Value = विनिमय का मोल ।
,,—wealth = सम्पत्ति का विनिमय ।
Exchequer = इंग्लैण्ड की वह कचहरी जिसमें राजकर दिया जाता है ; राजस्व कोष ।
,,—chancellor of the, = राजस्वकोषाधीश ।
Excise = देश में उत्पन्न होनेवाले माल पर कर, लगान ; चुंगी ।
Exoverate = भार उतारनां ; निर्दोषी ठहराना ।
Expediency = औचित्य ।
Expenditure / Expense = व्यय; ख़र्च ।
Experiment = परीक्षा ; प्रयोग ; अनुभूति ।
Export = निर्यात ; निर्गत ।
,, duty = निर्यात वा निर्गत माल पर कर ।
,, trade = निर्यात वा निर्गत व्यापार ।
Exportation = निर्गयन ; विदेशनयन ।
Extinction = नाश, विनाश, क्षय ।
Extrinsic = बाह्य ; आगंतुक ।

F.

Facility = सुगमता; सुसाध्यता ।
Fact = सत्य; भूतार्थ; तथ्य ।
Factory = कारखाना; शिल्पशाला ।
Fair rent = वाजिब लगान; यथार्थ वा न्याय्य कर ।
Fall = पतन; घटी; उतार, न्यूनता ।
Fallacy = मिथ्याज्ञान; हेत्वाभास ।
Famine = अकाल; दुर्भिक्ष ।
Farm = जोती बोई हुई भूमि; जोत ।
Farmer = किसान; जोतार वा जोतिहर ।
,,—stock = गायढोर पालने वाला; अहीर ।
Farming = खेती; किसानी; काश्तकारी ।
,,—Fruit = फलफलारी की खेती ।
,,—large = बड़ी खेती वा काश्तकारी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—small = छोटी खेती वा काश्तकारी।
,, on a large scale = बृहत् मान की खेती।
,, on a small scale = लघुमान की खेती।
Fencing = छड़ दिवारी, मेढ़।
Fertile = उर्वरा, उपजाऊ।
Fertility = उर्वरत्व, उपजाऊपन।
Feudal system = सैनिक सहायक व्यवस्था।
,, tenure = सैनिक सहायता देने के नियम पर भूमि की जोत।
Figure = रूप; प्रतिमा; अङ्क।
Finance = आय; राजकर।
Financial = आय वा राजकर सम्बन्धी।
Floating capital = लागत, व्यापार में लगी हुई पूंजी।
Flourish = समृद्ध होना; बढ़ना।
Fluctuate = घटबढ़ होना ; उतार चढ़ाव होना।
Fluctuation = घटी बढ़ी ; उतार चढ़ाव।
Forage = चारा।
Force = शक्ति।
Foreign = विदेशी; परदेशी।
,, commerce = विदेशी व्यापार।
,, country = बिदेश; परदेश; अन्य देश।
,, goods = दिसावर का माल; परदेशी माल।
,, loans = विदेशी ऋण।
,, trade = बिदेशी व्यापार।
Forest = बन; जंगल।
Formula = विधि; नियम; परिपाटी।
Free = मुक्त; स्वतन्त्र; अप्रतिबद्ध।
,, education = स्वतंत्र शिक्षा।
,, trade = अप्रतिबद्ध व्यापार।
Friendly societies = हितकारी सभा वा मंडली।
Frugality = परिमित व्यय; वारा।
Fruit-farming = फलफलारी की खेती।
Function = कार्य; व्यापार, धर्म्म, गुण, कर्तव्य।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fund = फण्ड; एकत्रित द्रव्य कोश ।
Fundamental = मूलतत्वसम्बन्धी ।
Furniture = सामग्री; साज सामान ।

G

Gain = लाभ ।
Glut = अतिरेक; आधिक्य ।
,, of capital = पूंजी का अतिरेक ।
Gold = सोना; सुवर्ण; हेम ।
,, coin = सुवर्ण मुद्रा; मोहर; अशर्फी; पौंड ।
,, discoveries = सुवर्णाविष्कार ।
,, standard = सुवर्ण परिमाण ।
Goods = माल; वस्तु; चीज़ ।
Good will = भलाई; हितेच्छा; दया; कृपा ।
Government = गवर्नमण्ट; राज्यप्रबन्ध; अनुशासन ।
,, aid = गवर्नमेण्ट की सहायता ।
,, anunity = गवर्नमेण्टी वा सरकारी वेतन ।
,, service = सरकारी नौकरी ।
,, work = सरकारी काम ।
Grants in aid of wages = वेतन के सहायतार्थ दान वा इनाम
Gross = स्थूल; समुदाय; साकल्य ।
Guarantee = गारण्टी; प्रतिभू; मध्यस्थ जमानत, शर्त, ठीका ।

H

Habit = रीति; अभ्यास; आदत, बान ।
Hair spring = बालकमानी ।
Half-day = आधा दिन ।
,, holiday = आधी छुट्टी ।
,, time = आधा समय ।
Handicraft = हाथ की कारीगरी; हथौटी, दस्तकारी ।
Handloom = जुलाहे का करघा या औज़ार ।
Higgling of the market = बज़ार के लेन देन में झंझट कर
History = इतिहास ।
Hoarding = जमा करना; सेंतना; बटोरना ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Holding = पट्टे वा ठीके की भूमि।

Home trade = स्वदेशी व्यापार।

,, charges = होम चारजेज़; इङ्गलैंड में भारतवर्ष सम्बन्धी सर्कारी खर्च।

Homogenity = समानभावता; साधर्म्य।

Hostility = वैरभाव; वैमनस्य।

House rent = घर का भाड़ा।

Hypothesis = अनुमान।

I.

Identical = वही; एक समान; तादात्म्य।

Ignorance = अज्ञानता; अविद्या; मूर्खता।

Illustration = उदाहरण; दृष्टान्त।

Immediate = तुरंत; तात्कालित।

,, result = तात्कालिक फल वा परिणाम; सद्यफल।

Immigrant = देशान्तरवासी।

Immigration = देशान्तरवास।

Immoveable = स्थावर; अचल।

Immunity = छुटकारा, मुक्ति।

Imperial = राजकीय; साम्राज्य संबंधी।

Implement = हाथियार; औज़ार।

,,—agricultural = खेती के औज़ार।

Import = आयात; आनीत वस्तु।

,, duty = आयात माल पर कर; आयात कर।

,, trade = आयात व्यापार।

Importation = आगम; जवाई; दूसरे देश से माल लाना।

Impose = लगाना; बांधना; ठहराना।

Impost = कर; लगात।

Improbability = असंभवता।

Improvement = सुधराव, सुधार; उन्नति।

Impunity = दण्डभाव; दण्डमुक्ति।

Incidence = भार; बोझ।

,, of taxation = करभार; कर का बोझ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Income = आय; प्राप्ति ।
,, tax = इनकमटैक्स; प्राप्ति कर ।
Incoming = प्रवेशक; भीतर आने वाला ।
,, tenant = आने वाला काश्तकार ।
Inconstancy = अस्थिरता, अदृढ़ता ।
Inconvertible = अपरिवर्तनीय ।
Inconvertibility = अपरिवर्तनीयता ।
Increase = बढ़ना; बढ़ती; वृद्धि ।
Increament = उन्नति; समृद्धि ।
,, unearned = अनुपार्जित समृद्धि ।
Indemnity = दण्डनिस्तार; क्षतिनिष्कृति ।
,, bond = अभयपत्र ।
Indenture = नियमपत्र; प्रतिज्ञा; होड़ ।
Indestructibility = अविनाशित्व ।
India, economic condition of = हिन्दुस्तान की साम्पत्तिक वा आर्थिक स्थिति ।
Indian = भारतवर्षीय, हिन्दुस्तानी ।
,, corn = हिन्दुस्तानी अनाज ।
,, land tax = भारतवर्षीय भूमिकर ।
,, salt tax = हिन्दुस्तान के नमक पर कर ।
Indirect = अप्रत्यक्ष; परोक्ष ।
,, taxation = अप्रत्यक्ष वा परोक्ष कर ।
Individual = एक; व्यक्ति ।
,, liberty = व्यक्ति स्वातंत्र्य ।
,, property = व्यक्तिगत धन, भूमि वा माल; व्यक्ति निष्ठस्वामित्व वा अधिकार ।
,, right = व्यक्ति का स्वत्व वा अधिकार ।
Individualism = व्यक्ति विषयक मत ।
Induction = अनुमान; परीक्षा से सिद्धान्त का स्थापन ।
Industry = उद्योग; उद्यम; व्यवसाय ।
Industrious = उद्योगी, परिश्रमी, कमाऊ ।
Inequality = असमता, भिन्नता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inflate = फूलना ।
Influence = प्रभाव; गुण; बल ।
,,—latent = गुप्त प्रभाव वा गुण ।
Inhabitant = निवासी ।
Inheritance = पैतृकाधिकार; बपौती ।
Insecurity = अरक्षा; जोखिम ।
Insolvent = नादिहन्द; दिवालिया ।
Inspection = आलोकन; कार्यदर्शन; मुलाहिज़ा ।
Institution = विधि; संस्था; सभा ।
Instrument = हथियार, यंत्र; हेतु, कारण; ।
Insurance = बीमा ।
Intelligence = बुद्धि ।
Intemperance = असंयम ।
Interest = हित ; संबंध ; स्वार्थ ; लाभ ; ब्याज ; सूद ।
,,—Antagonism of = हित विरोध ।
,,—Compound = चक्रवृद्धि ब्याज, सूद दर सूद ।
,,—pecuniary = द्रव्य प्राप्ति सम्बन्ध ; द्रव्य लाभ ।
Interchange = परस्पर आदान प्रदान ; अदल बदल ।
International = देशों के वीच में परस्पर व्यवहार सम्बन्धी, परस्पर ।
,, Society = देशों के वीच में परस्पर व्यवहार सम्बन्धी सभा वा मंडली ।
,, trade = देशों के वीच में परस्पर व्यापार ।
Intervention = मध्यस्थता ; वीचबिचाव ; अटकाव, रुकाव ।
Intrinsic = अन्तर्गत ; यथार्थ ।
,, Value = अन्तर्गत मूल्य ।
Introductory = प्रावेशिक ।
Invariable = सतत ; नित्यवर्ती ; स्थिर ।
Invention = निर्माण ; कल्पना ; आविष्कार ।
Inverse ratio = व्यस्त मान वा प्रमाण ।
Invest = लाभार्थ किसी व्यापार में पूंजी लगाना ।
Investment = लाभार्थ किसी व्यापार में लगी हुई पूंजी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Investigate = खोजना, ढूंढ़ना ।
Irrational = निर्बुद्धि, अनर्थक ।
Irrigate = सींचना ; आबपाशी करना ।
Irrigation = सिंचाई ; जल सेचन ; आबपाशी ।
,, department = सिंचाई वा आबपाशी का महकमा ; जल सेचन विभाग ।
Issue = निस्सरण ; फल ; परिणाम ।

J

Jeweller = रत्नपारखी; जौहरी ।
Joint = एकत्र; अविभक्त; संयुक्त ।
,, Capital = संयुक्त पूंजी ।
,, Family = अविभक्त कुटुम्ब ।
,, heir = संयुक्त उत्तराधिकारी; संविभागी ।
,, ownership = संयुक्त स्वामित्व ।
,, proprietor = सहाधिकारी; संयुक्त स्वामी ।
,, Stock = संयुक्त मूल धन ।
,, Stock company = सम्भूयसमुत्थान ।
,, labour = सम्भूयश्रम ।
Jointure = स्त्रीधन ।
Justice = न्याय ।

K

Kiln = चूल्हा, भट्टी, आंवां ।
Knowledge = ज्ञान, विद्या ।

L

Labour = श्रम वा परिश्रम, मिहनत ।
,,—cooperation of = श्रम संयोग वा श्रम समुच्चय ।
,,—complex cooperation of = मिश्र श्रम संयोग ।
,,—cost of = श्रम का ख़र्च ।
,,—directly productive = प्रत्यक्षोत्पादक वा साक्षात् उत्पादक श्रम ।
,,—division of = श्रम विभाग ।
,,—efficiency of = श्रम की कार्यक्षमता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—indirectly productive = अप्रत्यक्षोत्पादक वा परम्परा से उत्पादक श्रम।

,,—productive = उत्पादक श्रम।

,,—productive power of = श्रम की उत्पादक शक्ति।

,,—productiveness of = श्रम की उत्पादकता।

,,—simple cooperation of = शुद्ध श्रम संयोग।

,,—skilled = दक्षता, निपुणता, कुशलता वा चतुरता का श्रम; कारीगरी की मिहनत।

,,—unproductive = अनुत्पादक श्रम।

Labourer = मज़दूर, मजूर, कर्मकारी।

Labour saving machinery = श्रमोद्धारक वा श्रमानिवर्तक यंत्र समूह; श्रमपरिहारी यंत्र; मिहनत बचाने वाली कलें।

Land = भूमि, जमीन।

,, Laws = भूमि संबंधी आईन।

,, Lord = भूपति; भूमि का स्वामी।

,, owner = भूमि का स्वामी, जमीन का मालिक।

,, reforms = भूमिसम्बंधी सुधार।

,, tax = भूमि कर लगान।

,, tenure = भूमि की जोताई का अधिकार।

,,—unoccupied = खाली ज़मीन।

Large farming = बड़ी खेती वा काश्तकारी।

Latent = गुप्त, अदृश्य।

Law = नियम, आईन, कानून, कायदा।

,, of the increase of land and labour = भूमि और श्रम की वृद्धि का नियम।

,, of diminishing productiveness = उत्पादकत्व के ह्रास का नियम।

,, of the increase of capital = पूंजी की वृद्धि का नियम।

,, of Nature = प्रकृति वा सृष्टि का नियम; प्राकृतिक वा नैसर्गिक नियम।

Laws of Settlement = नई बस्ती वा अधिनिवेश के नियम; बंदोबस्त के क़ायदे।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Laws of the land = शहर वा देश के नियम।
Lax = ढीला, शिथिल।
Legal = कायदे के मुताबिक; न्यायानुसार, नियमानुकूल।
,, tender = न्याय्य प्रदान।
Ledger = पक्की बही।
Legislature = विधि स्थापक सभा।
Legitimate = यथान्याय, न्याय्य।
Lend = उधार देना, ऋण देना।
Levy = लेना, बटोरना।
Liabilities = ऋण, देन।
Liberal = उदार, दाता।
License = लैसंस; आज्ञापत्र।
Life insurance = आयु का बीमा।
Limit = सीमा; सिवाना।
Loan = ऋण।
Local = स्थानीय, स्थानिक।
,, expenditure = स्थानिक व्यय।
,, finance = स्थानिक करप्राप्ति।
,, income = स्थानिक आय।
,, rates = स्थानिक कर।
,, revenue = स्थानिक भूमि कर प्राप्ति।
,, taxation = स्थानिक कर निर्धार।
,, taxes on commodities = माल पर स्थानिक कर; चुंगी।
Locomotion = स्थानान्तर गमन।
Locomotive = स्थानान्तर गमन शील; रेल का इञ्जिन।
Loss = हानि, टोटा, घाटा, घटी, नुकसानी।
Lot = भाग्य, अंश।
Loyalty = राजभक्ति।
Lucrative = लाभदायक, फलदायक।
Lump = ढेला; डला; इकट्ठा।
Luxury = सुख विलास; ऐश आराम।
,,—articles of = सुखोपभोग की वस्तु; ऐश आराम की चीज़ें।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

M.

Machine = कल; यंत्र; ।

Machinery = कल, यंत्रसमूह ।

Malleability = कोमलता; उद्वर्तनक्षमता; कूटने योग्य ।

Management = व्यवस्था; निर्वाह प्रवन्ध ।

Manufactory = शिल्पशाला; कारख़ाना ।

Manufactured articles = शिल्पनिर्मित पदार्थ; दस्तकारी की चीज़ें ।

Manufacturer = कारख़ानेदार; शिल्पकार ।

Manufactures = शिल्पनिर्मित पदार्थ ।

Manual work }
,, labour } हस्तकृतकार्य; हाथ से करने का काम ।

Manure = खात, खाद ।

Market = हाट, बाज़ार ।

,, price = बाज़ार की क़ीमत ।

,, rate = बाज़ार दर, बाज़ार भाव ।

,, town = बाज़ार का क़सबा; मंडी ।

Margin of cultivation = खेती वा कृषि की निकृष्ट मर्यादा ।

Mason = राज़; थवई ।

Master-workman = मज़दूरों का मुखिया वा नायक ।

Material = स्पृष्ट; गोचर; स्थूल; भौतिक ।

,, objects = स्पृष्ट वा भौतिक पदार्थ ।

,, prosperity = भौतिक, द्रव्यसंबंधी, वास्तविक (समृद्धि)

,, wealth = भौतिक सम्पत्ति ।

Materials = पदार्थ, साधन, उपादान, उपकरण ।

Maximum = अधिक से अधिक ।

Measure = परिमाण; नाप; माप ।

,, of value = मूल्य का परिमाण ।

Mechanics = यंत्र वा शिल्पविद्या ।

Medium = साधन; मध्यस्थ साधन ।

,, of exchange = विनिमय का साधन ।

Mental = मानसिक; अगोचर ।

४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Merchandise = व्यापार का माल, सौदा, जिन्स ।
Merchant = वणिक, व्यापारी ।
Metal = धातु ।
Metropolis = राजधानी, राजस्थान ।
Metropolitan = नागरिक ; राजधानी का ।
,, Act = नगरी सम्बन्धी ऐक्ट ; राजधानी संबंधी आईन।
Migration = निर्गम ; देशान्तर वा विदेश गमन ।
,, of capital = पूंजी का निर्गम ।
,, of labour = श्रम का विदेश गमन ।
Mill = मिल ; कलघर ; चक्की ; पुतलीघर ।
,,—wind = पवन चक्की ।
,,—water = पनचक्की ।
Mill-owner = मिल का मालिक वा स्वामी ।
Mine = खान, खानि ।
Mineral = खनिज, आकरज, आकरोद्भव ।
Miners = खान खोदने वाले ।
Mining industry = खान खोदने का उद्यम ।
Minimum = कम से कम ।
Mint = टकसाल ; टंकशाला ।
Mobility = गतिक्षमता, अस्थिरता, चंचलता ।
Modern = आधुनिक, अर्वाचीन ।
Modify = घटाना, बढ़ाना वा बदलना ।
Money = पैसा ; द्रव्य ।
,,—Value of = द्रव्य वा पैसे का मोल ।
,,—functions of = द्रव्य वा पैसे के कार्य ।
,,—real nature of = द्रव्य वा पैसे का वास्तविक स्वरूप ।
Monetary = द्रव्य वा पैसा सम्बन्धी ।
,, union = पैसा वा द्रव्य सम्बन्धी एक सभा ।
Mono-metalist = अद्वैतधातुवादी; एकधातुवादी ।
Monopoly = इजारा; ठीका; एकाधिकार ।
Morality = नीति ।
Mortgage = बन्धक; रिहन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Motive = हेतु; उद्देश्य; कारण; प्रयोजन।
Motor = गति देने वाला, चलाने वाला; चालक।
Municipal = म्युनिसिपल; नगरसम्बन्धी।
Municipality = म्युनिसिपाल्टी;।
Museum = म्युज़ियम; दुर्लभवस्तुसंग्रहस्थान; अजायब घर।
Mutation = तबद्दील; परिवर्तन, स्थितिभेद।

N.

Nation = राष्ट्र; देशजन, जाति।
National = राष्ट्रीय, जातीय।
,, capital = राष्ट्रीय पूंजी।
,, character = जातीय स्वभाव ; राष्ट्रीय गुण।
,, congress = राष्ट्रीय सभा ; नैशनल कांग्रेस।
,, debt = राष्ट्रीय ऋण वा कर्ज़।
,, expenditure = राष्ट्रीय व्यय वा ख़र्च।
,, income = राष्ट्रीय आय वा प्राप्ति।
,, labour = जातीय श्रम।
,, poor rate = कंगालों के पोषणार्थ राष्ट्रीय कर।
,, prosperity = जातीय समृद्धि वा वैभव।
,, revenue = राष्ट्रीय भूमि कर प्राप्ति।
,, wealth = राष्ट्रीय सम्पत्ति।
Nature = प्रकृति ; स्वभाव ; सृष्टि ; निसर्ग।
Natural = स्वाभाविक, प्राकृतिक, नैसर्गिक, साहजिक।
,, history = पदार्थशास्त्र, जड़ाजड़शास्त्र।
,, price = साहजिक वा स्वाभाविक कीमत।
,, rate of profit = लाभ का स्वाभाविक मान ; नफ़े का स्वाभाविक निर्ख़।
,, selection = नैसर्गिक निर्वाचन ; स्वाभाविक वरण।
Navigation = नौकायात्रा ; नाविक विद्या।
Necessaries = आवश्यक वस्तु।
,, of life = जीवन की आवश्यक वस्तु।
Negligence = असावधानता।
Negro = हवशी।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Neutral = न्यारा, अलग ।
Nomenclature = नाममाला, परिभाषा ।
Nominal = नाममात्र ।
" rent = नाममात्र का भाड़ा, किराया वा लगान ।
Non-wages capital = अवेतनार्थ पूंजी ; वह पूंजी जो वेतन में ख़र्च न हो ।
Normal = यथाक्रम, यथास्थित ।
Note = हुण्डी ; नोट वा लोट ।
" book = स्मरण की पुस्तक ।
"—bank = बैंक का नोट वा हुंडी ।
"—promissory = प्रामिसरी नोट ; कम्पनी कागज वा सरकारी नोट ।
Norishment = अहार, भोजन, पोषण द्रव्य ।
Novice = अनाड़ी, नवशिष्य ।

O

Obviate = रोकना, टालना, दूरकरना ।
Official = पद सम्बन्धी, अधिकारी ।
Opposition = विरोध, सामना, व्याघात ।
Option = चाह, रुचि ।
Ordinary = साधारण, सामान्य ।
Organization = बनावट, निर्माण ।
Origin = आरंभ, मूल, जड़ ।
Ostensible = प्रत्यक्ष, खुला, प्रगट ।
Ounce = आधी छटांक, ढाई तोला ।
Out-bid = अधिक कीमत कहना ।
Out-going = निकल जाने वाला ।
Out-house = बाहर का घर ।
Out-lay = व्यय, ख़र्च ।
Out-set = आरंभ, प्रारंभ ।
Out-standing = बाकी, शेष ।
Over-population = मनुष्य संख्या वा बस्ती को अतिवृद्धि ।
Over-production = उत्पादनाधिक्य ; उपज की अधिकता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Overrate = भाव बढ़ाना ।

Overseer = देखभाल करने वाला, ओवरसीयर ।

Overstock = रेलपेल, बहुतायत ।

Overwork = अधिक काम ।

Owner = मालिक, स्वामी ।

P

Painter = चित्रकार ।

Panic = आकस्मिक भय ।

Panics, commercial = व्यापार संबंधी आकस्मिक भय ।

Paper = कागद, कागज़, हुंडी, समाचार पत्र ।

„ money = कागज़ी पैसा; हुंडी, नोट, चेक आदि ।

„ credit = तमस्सुक, टीप ।

„ mill = कागज़ बनाने की कल ।

„ currency = कागज़ी चलन ।

Par = सम, बराबर ।

Parish = ग्राम, पुरा, टोला ।

Parliament = पार्लिमेन्ट; प्रजानियुत प्रतिनिधि सभा ।

Parochial = पादरी के टोले का ।

Partner = भागी, साथी, साझी ।

Partnership = साझा, हिस्सेदारी ।

Passport = निकासी की चिट्ठी ।

Pasture = चरागाह, रमना, जानवरों के चरने की जगह ।

Patent = सनद, विशेषाधिकारपत्र ।

Pattern = नमूना, बानगी, आदर्श ।

Pauper = दरिद्री, भिखारी, कंगाल, ।

Pauperism = दरिद्रता, भिक्षावृत्ति ।

Pay = वेतन, तनख्वाह ।

„ in kind = जिन्स में देना ।

„ in cash = नक़द देना ।

Paymaster = चिट्ठा बांटने वाला ।

Peasant = किसान ।

„ proprietor = स्वामी वा अधिकारी किसान ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—tenant=भड़ैत किसान; रय्यत किसान; वह किसान जो लगान पर दूसरे की ज़मीन जोतता बोता है।

Pecuniary=द्रव्य सम्बन्धी।

,, interest=द्रव्य सम्बन्धी हित।

,, profit=द्रव्य सम्बन्धी लाभ।

Percentage=सैकड़े पीछे, सैकड़ा हिसाब।

Permanent=स्थायी, अक्षय।

,, income=अक्षय प्राप्ति।

,, settlement (of land)=भूमि की स्थायी व्यवस्था; इस्तिमरारी बंदोबस्त।

Phenomena=दृग्विषय, आलोक, गोचरवस्तु।

Physical=सिद्ध पदार्थ सम्बन्धी।

Plea=बिनती, वाद, उज्र।

Plough=हल वा हर।

,,—steam=भाफ़ का हल।

,, man=हरवाहा, किसान।

Polemic=वादानुवादी, विवादात्मक।

Police=पुलीस; नगर व्यवस्था।

Policy=नीति, व्यवहार, नियम।

Political=राजकीय, प्रजासम्बन्धी।

,, Economy=अर्थशास्त्र, सम्पत्तिशास्त्र।

,, Science=अर्थ विद्या; राजनीति विद्या।

Politician=नीतिज्ञ; राजनीति विशारद।

Politics=राजनीति; राजनीति विद्या।

Poll-tax=मनुष्य पर कर।

Poor-house=कंगाल ख़ाना; अनाथालय।

Poorlaw=कंगालों का कानून।

Poor-rates=कंगालों के पोषणार्थ कर।

Population=लोक संख्या वा मनुष्य संख्या; देश प्रजा बस्ती।

,,—increase or growth of=लोक वृद्धि, प्रजा वृद्धि।

,,—town=क़सबे की बस्ती वा प्रजा।

,,—country=देहाती बस्ती वा प्रजा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—agricultural = कृषिक प्रजा, किसानी बस्ती।
Protability = सुवाह्यता।
Positive or Providential check on population = प्रजावृद्धि वा लोकवृद्धि का वास्तविक प्रतिबंध वा नैसर्गिक निरोध।
Position = स्थान, दशा, अवस्था।
Poverty = दरिद्रता।
Practicable = साध्य, करणीय।
Precious = बहुमूल्य, अमूल्य।
,, metal = बहुमूल्य धातु, यथा सोना चांदी।
,, stone = अमूल्य रत्न, यथा हीरा मणि।
Preventive or Prudential check on population = प्रजा-वृद्धि वा लोकवृद्धि का विवेक जन्य प्रतिबंध वा कृत्रिम निरोध।
Premises = गृहपरिसर, गृहक्षेत्रादि।
Premium = बढ़ती, नाम, पारितोषिक।
Price = कीमत, दाम।
Primogeniture = ज्येष्ठता, पूर्वजत्व।
,,—law of = पूर्वजत्व का न्याय।
Principal = मुख्य ; मूलधन।
Principle = मूल, तत्व, रीति, नियम, विधि।
Private = स्वकीय ; एकान्त ; निज का।
,, property = स्वकीय अधिकार वा वस्तु।
Probability = संभव, होनहार।
Problem = प्रश्न ; प्रमेय।
Process = क्रिया, विधि, रीति।
Produce (Noun) = उपज, निकासी।
,, of industry = उद्यम की उपज वा निकासी।
Producer = उपजानेवाला, उपजानक।
Product = उपज, निकासी।
Production = उत्पत्ति, उत्पादन।
,,—cost of = उत्पादन वा उत्पत्ति का ख़र्च।
,,—requisites of = उत्पत्ति वा उत्पादन के साधन वा कारण।
Productive = उत्पादक।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, consumption = उत्पादक व्यय ।
,,—directly = प्रत्यक्षोत्पादक, साक्षात् उत्पादक ।
,,—indirectly = अप्रत्यक्षोत्पादक, परम्परा से उत्पादक ।
,, labour = उत्पादक श्रम ।
,, power = उत्पादकशक्ति ।
Productiveness = उत्पादकत्व ।
Profession = व्यवसाय, पेशा ।
Profit = नफ़ा, लाभ ।
,,—share in = नफ़े का साझा ।
Progress = प्रगति, अग्रगमन ।
Property = माल, असबाब, ज़ायदाद ; धन, भूमि, वित्त ; अधिकार ; गुण धर्म ।
,,—individual = व्यक्ति निष्ठ स्वामित्व वा अधिकार ; स्वकीय स्वत्व ।
Proposition = सिद्धान्त, प्रमेय, आज्ञा ।
Proportionate = समीभूत, यथोचित ।
Proprietor = स्वामी, मालिक, अधिकारी ।
Prosperity = समृद्धि; वैभव ।
Protection = संरक्षण, संवर्धन, परिपोषण ।
Protectionist = संरक्षण मतवादी ।
Public = सार्वजनिक ।
,, debt = सार्वजनिक ऋण ।
,, good = सार्वजनिक हित ।
,, money = सार्वजनिक द्रव्य वा पैसा ।
,, works = सार्वजनिक काम ।
Pursuit = अनुसरण, खोज ।

Q

Qualification = योग्यता, गुण, क्षमता ।
Qualitative = गुण के अनुसार, गुणवाचक ।
Quality = गुण, लक्षण, धर्म, स्वभाव ।
Quantitative = परिमाण के अनुसार, परिमाण वाचक ।
Quantity = परिमाण, भाग अंश ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

R.

Rack rent = सख्त वा भारी लगान।

Railways = रेल की सड़कें।

Ramification = शाखा, उपशाखा।

Rate of interest = सूद की दर, व्याज का निर्ख़।

,, of profit = नफ़े का निर्ख़ वा दर; लाभ का मान वा परिमाण।

Ratio = अनुपात, मानसम्बन्ध, परिमाण।

,,—arithmetical = गणित मान सम्बन्ध।

,,—geometrical = भूमिति मान सम्बन्ध।

,,—inverse = व्यस्त परिमाण।

Rational = सज्ञान, चैतन्य।

Raw material = कच्चा माल।

Ready money principle = नक़द दाम लेने का नियम; नक़दी ब्यौहार।

Reaping machine = काटने की कल।

Reasoning = तर्कज्ञान।

Receptacle = भाजन, पात्र, आधार।

Reciprocal = परस्पर, अन्योन्य।

Reciprocate = आपस में फेरफार करना; परस्पर परिपर्तन करना।

Reciprocity = परस्परानुवर्तन; परस्पर विनिमय।

,, of exchange = परस्पर विनिमय; आपस में फेराफेरी वा अदला बदली।

Recognition = अंगीकार, स्वीकार।

Redeem = रूपया देकर छुड़ाना, मुक्त करना।

Reformation = संशोधन, सुधार।

Reformer = संशोधक, सुधारक।

Relative value = सापेक्षमूल्य, अन्योन्य सांबंधिक मूल्य।

Remission = क्षमा, निवृत्ति, छूट, माफ़ी।

Remuneration = प्रतिफल, पारितोषिक।

Rent = कर, लगान, राजस्व।

,,—fair = उचित कर, वाजिब लगान।

५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—free = करमुक्त, माफ़ी लगान।
,, of land = भूमिकर, ज़मीन पर लगान।
Rental = जमाबंदी, लगान का लेखा।
Repress = दबाना, रोकना।
Representative = प्रतिनिधि।
Reproduction = पुनरुत्पत्ति, पुनरुत्पादन।
Reproductive = पुनरुत्पादक।
Requisite = आवश्यक वस्तु, साधन, कारण।
Reserve = सञ्चित वस्तु।
Residue = शेषभाग, बचत, अवशेष।
Restraint = अटकाव, रोक, अवरोध।
Restrictive duty = प्रतिबंधक कर्तव्य।
,, rules = प्रतिबंधक नियम।
Result = फल, परिणाम, नतीजा।
Retail = फुटकर।
Retailer = फुटकर बेंचने वाला।
Return = बदला, प्रतिफल, लाभ।
Revenue = प्राप्ति, भूमिकरप्राप्ति, राजकर।
,,—land = मालगुज़ारी।
Reward = पारितोषिक।
Right = अधिकार, स्वत्व, सत्ता, हक्क़।
,,—individual = व्यक्ति का अधिकार; स्वकीय स्वत्व।
,,—proprietory = स्वामित्व का अधिकार; हक्क मालकाना।
Rig = मण्डल; एकमत वाली टोली।
Ringleader = अगुआ, नायक़, मुखिया।
Rise = चढ़ाव, बढ़ाव।
Risk = जोखिम।
Rivalry = स्पर्धा, विजिगीषा।
Routine = नित्यकर्म।
Royal = राजकीय।
Ruin = नाश, क्षय।
Rupee = रुपया।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Rural = ग्रामीण ।

Ryot = रय्यत, प्रजा, किसान ।

S

Salt tax = नमक वा लोन पर कर ।

Save = बचाना ।

Saving = बचत, उबार ।

Savings bank = सेविङ्ग बैङ्क ; बचत धरोहर धरने की कोठी ।

Scale = तुला, माप तराजू ।

Scarcity = कमी, न्यूनता, घटी ।

Scheme = उपाय, युक्ति ।

Science = विज्ञान, शास्त्र ।

Scope = समाव, अधिकार, विस्तार ।

Security = बचाव ; जमानत ; प्रतिभू ।

Selection- Natural = स्वाभाविक वरण ।

Self-interest = स्वार्थ, स्वहित ।

Serfs = दास, गुलाम ।

Settlement = प्रबन्ध ; व्यवस्था ; बन्दोबस्त ; बस्ती ।

,,—New = नई बस्ती ।

,, Permanent = इस्तमरारी बंदोबस्त ।

Settler = बसनेवाला, अधिवासी ।

Share = हिस्सा, भाग, अंश ।

Sharer / Share-holder } भागी ; सहभागी ; हिस्सेदार, सांझी ।

Sharing = सहभोग ; सांझा ; शिराकत ।

Shipping trade = जहाज वा नौका का व्यापार ।

Ship-wright = जहाज़ वा नौका बनाने वाले कारीगर ।

Sign = चिन्ह, संङ्केत ।

Silver = चांदी, रूपा ।

,, coin = रजत मुद्रा, रूपया ।

,,—depreciation in value of, = चांदी के मूल्य का अपकर्ष, चांदी के मोल की घटी ।

,,—decline in demand for = चांदी की मांग की कमी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, increase in supply of = चांदी की आमद की बढ़ती।
Simple cooperation of labour = शुद्धश्रम संयोग।
Sinking fund = ऋण चुकाने के हेतु जो फण्ड जमा किया हो।
Sinecure = अकर्माधिकार, वेतन युक्त निष्कर्माधिकार।
Sine-qua-non = आवश्यक वस्तु; अपरिहार्य नियम; अपरित्याज्य स्थिति।
Situation = ठौर, स्थिति, स्थान, जगह।
,,—Convenient = गौं की जगह, सुभीते की जगह मौके की जगह।
Size = डील, आकार।
Skill = कुशलता, निपुणता, चतुरता।
Skilled labour = कुशल वा निपुण श्रम।
Slavery = दासत्व, गुलामी।
,,—Economic effects of, = दासत्व वा गुलामी के आर्थिक परिणाम।
,,—Emancipation of = दासत्व विमोचन।
Slave labour = दासों का श्रम, गुलामों की मिहनत।
Social = सामाजिक, समाज सम्बन्धी।
,, conference = सामाजिक परिषद्।
Socialism = समाजनिष्ठ स्वामित्व; सोशियालिज्म।
,,—State aided = सरकारी सहायता से स्थापित समाजनिष्ठ स्वामित्व।
Socialist = समाजनिष्ठ स्वामित्व का प्रतिपादक।
Society = समाज।
Soil = मिट्टी, भूमि।
Solvent = ऋण चुका देने के योग्य।
Sovereign = राजा, महाराजा; एक सुवर्ण मुद्रा जो २० शिलिंग वा २५ की होती है।
Specie = नक़द रोकड़।
,, payment = नक़द वा रोकड़ पटाना वा चुकाना।
Speculation = बड़े लाभ की आशा से व्यापार की युक्ति कल्पना करना।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Speculators = बड़े लाभ की आशा से व्योपार में युक्ति प्रयुक्ति की कल्पना करने वाले ।
Spendthrift = उड़ाऊ, अतिव्ययी ।
Spindle = तकुआ, तकला, सूत कातने का यंत्र ।
Spontaneous = आप से आप; यहच्छापूर्वक, स्वेच्छानुरूप ।
Stability = स्थिरता, स्थायित्व ।
,, of value = मूल्य की स्थिरता ।
Stagnant = बंधा, मंदा, स्थिर ।
Standard = मान, परिमाण; चिन्ह ।
,, coin = प्रमाण मुद्रा ।
,, of comfort = सुखचैन का मान ।
,, of value = मूल्य का मान वा परिमाण ।
Starvation = उपास, भूख वा ठंढ से मरना ।
State = दशा, गति, अवस्था, राज अधिकार ।
,, works = सरकारी काम ।
,, industry = सरकारी उद्यम ।
,, cooperation = राज सहकारिता ।
,, peasant proprietors = राज की ओर से अधिकारी किसान ।
,, ownership of land = राजा की भूमि पर स्वामित्व ।
Statesman = राजनीति विशारद, राजकार्यधुरंधर ।
Stationary = स्थिर, अचल, अवर्द्धमान ।
Statute of labourers = मज़दूरों का क़ायदा ।
Statistics = देश स्थिति निरूपण विद्या ।
Statement = निवेदन, वृत्तान्त ।
Steam = भाफ़, वाष्प ।
,, plough = भाफ़ का हल ।
Stock = सामग्री; कम्पनी का मूल धन; स्टाक; कम्पनी का गज वा प्रामिसरी नोट ।
,, broker = हुण्डी बेचने वाला दलाल ।
,, farm = ढोर पालने की जगह ।
Strike = वेतन के निमित्त एकत्र होकर काम बंद कर देना; हरताल ।
Struggle for existence = जीवन कलह; जीवनार्थ-कलह ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Subsidiary coin = सहायक मुद्रा ।
Subsistence = जीविका, जीवन निर्वाह ।
Substance = पदार्थ, वस्तु ।
Substitute for money = द्रव्य वा पैसे का प्रतिनिधि, या स्थानापन्न ।
Summary = संक्षेप, सार ।
Superabundance = आधिक्य; बहुतायत ।
Superintendence = रखवाली; देखभाल ।
Supervision = निरीक्षण, देखभाल, चौकसी ।
Supply = भरती; आमद; आमदनी; संचय ।
Supress = दबाना, रोकना ।
Surplus = बचती, उबार, बढ़ती ।
Symbol = चिन्ह, लक्षण, प्रतिरूप ।
System = रीति; प्रणाली; क्रम ।

T

Tangible = स्पर्शयोग्य; स्पर्शनीय ।
Tariff = जो माल परदेश को भेजा जाता है वा अन्यदेश से लाया जाता है उस पर के कर का सूचीपत्र; शुल्कपत्रिका ।
Tax = कर, राजकर ।
,,—income = प्राप्ति पर कर ।
,,—land = भूमि पर कर ।
Taxation = करग्रहण, कर स्थापन वा करनिर्धार ।
,,—Canons of = कर ग्रहण वा स्थापन के नियम ।
,,—General principles of = कर स्थापन के साधारण तत्व ।
,,—incidence of = कर का बोझ; करभार ।
,,—local = स्थानिक करस्थापन ।
,,—direct = प्रत्यक्ष कर ।
,,—indirect = अप्रत्यक्ष कर ।
Taxes on raw materials = कच्चे माल पर कर ।
,, ,, Commodities = बाणिज्य पदार्थों पर कर; माल वा जिन्स पर कर ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

„ „ exports = निर्यात माल पर कर।
„ „ imports = आयात माल पर कर।
„ „ luxuries = सुखोपभोग के पदार्थों पर वा ऐशआराम की चीज़ों पर कर।
„ „ necessaries of life = जीवननिर्वाह के पदार्थों पर कर।
Taxpayer = कर देने वाला, करदाता।
Telegraph drafts = टेलीग्राफ़ हुण्डी।
Temperance = संयम, परिमितता।
Temporary = अल्पकालिक, अशाश्वत, क्षणिक।
Tenant = किसान, जोतार, असामी, रय्यत, प्रजा।
„ right = किसान का हक़।
Tenure = क़बज़ा; भूमि के अधिकार की रीति; पट्टा।
Tendency = झुकाव; प्रवृत्ति।
Theory = कल्पना, मत, सिद्धान्त, वाद।
Tithe = दशमांश, दसवां भाग।
Toil = परिश्रम, मिहनत।
Token = संकेत, चिन्ह, लक्षण।
Tools = हथियार, अवज़ार।
Town = क़सबा।
Trade = व्यापार, तिजारत।
„—free = अप्रतिबद्ध व्यापार।
„—foreign = विदेशी वा परदेशी व्यापार।
„—home = देशी व्यापार, स्वदेशी व्यापार।
„—international = परस्पर देशों के बीच में व्यापार।
Tradesmen = वणिक, व्यापारी।
Trades unions = व्यापार-समवाय।
Transaction = कामकाज, कारबार।
Transfer = स्थानांतर, हस्तांतर, बदली।
Transit = गति, गमन वा आना जाना।
Treasury = खजाना, कोष, धनागार।
Treaty = संधि।
„ Commercial = व्यापार संबंधी संधि।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Tribute=ख़िराज, कर, शुल्क।
Truism=स्वतःसिद्ध वचन।
Trustworthiness=विश्वसनीयता; ईमानदारी।
Typical=सूचक, व्यंजक, लाक्षणिक, प्रतिरूपक।

U

Ulterior=अपर, अधिक, दूरतर।
Ultimate=अन्तिम,।
Umpire=मध्यस्थ, पंच।
Unanimous=एकमत, सर्वसम्मत्ति।
Uncivilized=असभ्य, जङ्गली।
Unconditional=अप्रतिबन्ध।
Underrate=भाव घटाना, दर कम करना।
Undersell=दूसरे से सस्ता बेचना।
Unemployed=खाली, कार्यरहित, बैठा हुआ, बेकार।
Unexhausted=अशोषित, अनपचित, अक्षय, अविनाशी।
Unfavourable exchange=प्रतिकूल विनिमय।
Uniform=एक समान।
Unions=समवाय।
Unionists=समवायी।
Unoccupied land=खाली ज़मीन।
Unremunerative=निष्प्रतिफलात्मक; पारितोषिक रहित।
Usage=व्यवहार, रीति, धारा।
Usurer=कुसूदजीवी वार्द्धुषिक।
Usury=अधिक वा अन्यायी व्याज।
Utility=उपयुक्तता, उपयोगिता।
Utilitarian=उपयोगिता वादी, हितवादी।

V

Vagrancy=बहेतूपन, मार्गपरिभ्रमण।
Value=मूल्य, मोल।
,,—of commodities=पदार्थों का मोल।
,,—estimated=कृता हुआ मोल।
,,—real=यथार्थ मूल्य।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—subjective=अधिकरणनिष्ठ मूल्य ।
,,—objective=पदार्थनिष्ठ मूल्य ।
,,—relative=सापेक्ष मूल्य ; अन्योन्य सांबंधिक मूल्य ।
,,—intrinsic=अन्तर्गत मूल्य, असली मोल ।
,,—extrinsic=बाह्यमूल्य, आगंतुक मूल्य ।
,,—in use=उपयोगिता ।
Variable=अस्थिर, भिन्न, परिवर्तनीय ।
Variation=भेद, अंतर, परिवर्तन ।
Va.., -पलटना, बदलना, रूपान्तर होना ।
Vegetable production=शाकोत्पत्ति ।
Vice-Versa=क्रम बदलकर ; क्रम परिवर्तन ।
Violation=उल्लंघन, लोप, अतिक्रम ।
Violence=छल, अंधेर, उपद्रव, उत्पात ।
Voluntary=इच्छुक, स्वच्छन्द ।
Vote=सम्मति ।
,, Casting=निर्णायक सम्मति ।
Voter=सम्मतिदाता ।
Voucher=प्रमाणलेख, पुर्जा ।

W

Wages=वेतन, मज़दूरी ।
,, of labour=श्रम का वेतन ; मिहनत की मज़दूरी ।
Wages fund=वेतनफण्ड ; वेतनांश ।
Wages capital=वेतनार्थ पूंजी ।
Wages fund theory=वेतनखण्ड की कल्पना ।
War=युद्ध ।
Ware=सामग्री, वस्तु ।
Warehouse=अबारी, गोदाम, कोठी ।
Wastefulness=हानिकारक खर्च ।
Wealth=सम्पत्ति, अर्थ ।
,,—production of=अर्थोत्पत्ति ; सम्पत्ति का उत्पादन ।
,,—distribution of=सम्पत्ति की बंटाई ; अर्थविभाग ।
,,—exchange of=सम्पत्ति की अदलबदल ; अर्थविनियम ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Wholesale = थोक, गड्ड।
,, dealer = थोक विक्री वाला, ।
,, trader = थोक व्यापारी ।
Withdraw = उठालेना, फेरना ।
Worker = काम करने वाला, मज़दूर ।
Workmen = काम करने वाले, मज़दूर ।
Workhouse = कंगाल खाना, दरिद्रालय, अनाथालय ।
Workshop = शिल्पशाला, कारखाना ।
Wright = कारीगर ।

Y

Yield = उपज, लाभ ।

M. K. S.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

No. 7.

(For Constructive Criticism)

HINDI SCIENTIFIC GLOSSARY.

TERMINOLOGY OF PHYSICS.

गुरुकुल पुस्तकालय
कांगड़ी—हरिद्वार

वैज्ञानिक कोश ।

वैज्ञानिक परिभाषा ।

Published by the Nagari-pracharini Sabha, Benares.

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Tara Printing Works, Benares.
1902.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hindi Glossary of the Terms of Physics

(Tentative)

PHYSICS.

A

Aberration = अभिभ्रंशन, किरण विचलन।
,, spherical = गोलीय अभिभ्रंशता वा किरण विचलन।
,, chromatic = वर्ण आभ्रंशन वा विचलन ; रंग आभ्रंशन।
,, of eccentric ray passing through lens = ताल से पार होने वाली मध्यत्यागी रश्मि की अभिभ्रंशता।
Absolute = अवाधित, नितान्त, निश्चित, श्रेष्ठ ; अभिश्रेष्ठ, केवल।
,, temperature = अभिश्रेष्ठ तापक्रम।
,, zero = अभिश्रेष्ठ बिन्दु।
,, space = अभिश्रेष्ठ अन्तराल।
Absorb = सोखना, अवशोषण करना।
Absorption = सोखना ; अवशोषण।
,, of spectra = किरण-अपसर्पण।
,, of light = प्रकाश का अपसर्पण।
Accelerated motion = द्रुग गति ; बढ़ती हुई चाल।
Accelerating force = द्रुतोत्पादक बल, वर्धमानात्मक गति।
Acceleration of the moon = चन्द्रबलान्तर।
,, and retardation of the tides = ज्वारभाटा की द्रुत और मन्द गति वा प्रवाह ; ज्वारभाटा का वर्धमान और क्षीयमान प्रवाह।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Accidental colors = अप्रधान रङ्ग वा वर्ण, अप्राकृतिक रंग, हेतुगर्भ रंग।

„ points = अप्राकृत विन्दु, आकस्मिक विन्दु।

„ lights = भास वा प्रकाश, हेतुगर्भ प्रकाश।

„ halo = गौणिक मण्डल, आगन्तुक खलु?।

Accumulation of energy or power = शक्ति वा सामर्थ्य का संग्रह वा संचय।

„ of electricity = विद्युत्संचय।

Accumulator = संग्रहकरण, संग्रहकारि यंत्र, एकत्रकारकयंत्र, संचयकारक।

Achromatic = शुचि, निरंग, स्वच्छ।

„ lens = शुचि ताल, निरंग ताल।

„ telescope or microscope = शुचि दूरप्रदर्शक वा सूक्ष्म प्रदर्शक।

Aclinic line = अक्लम रेखा, चुम्बकीय व्यास।

Actinism = तेज प्रभाव, तेज फल।

Acoumeter = श्रोत्र-तारतम्य-सूचक।

Actinic balance = तेजफलमान।

Acoustic = नादविद्या, ध्वनिशास्त्र।

Actinograph = प्रभा-वैषम्य सूचक, तेजवैषम्य ज्ञापक।

Actinology = तेजप्रभावशास्त्र।

Actinometer = रवितेजमिति, तेजमिति।

Action = प्रभाव, क्रिया; आघात।

„ and reaction = आघात और प्रतिघात क्रिया और प्रतिक्रिया।

„—quantity of = क्रिया का समुदाय वा परिमाण।

Addendum circle (Mech.) = परिवेष्टित वृत्त।

Adherence = प्रसक्ति।

Adhesion = सटना, चिपकना।

Adhesive attraction = संयोजक वा समावेशक आकर्षण समवायिक आकर्षण।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Adiabatic = तापातीत, अतापार्पित।
Adynamic = बलहीन, असामर्थ्य।
Aeolipile, Aeolipyle = टोंटीदार चक्कर।
Aeolotropic = भिन्नगुणधर्म्मी; भिन्नगुणात्मक, विविधगुण विशिष्ट।
Aeolotropy = भिन्नगुणात्मीयता, भिन्नगुणविशिष्टता।
Aerology = वायुमण्डल सम्बन्धी विद्या, वायुमण्डलीयविद्या।
Aerognosy = वायुधर्मबोधक विद्या, वायुगुणशास्त्र।
Aerometer = वायुमिति।
Aeronautics = खेचर विद्या, उड्यान शास्त्र।
Aeroplane = पवन फिरकी।
Aethrioscope = आकाशदर्शक, तेजोवाहदर्शक।
Affinity = स्नेहाकर्षण, अभिप्रणय, अभिसंहिती, अभिसंधान, अनुराग, अणवाकर्षण।
After image = आगन्तुक प्रतिबिम्ब, पश्चातप्रतिबिम्ब।
Aggregate = राशि, सघन-अंश-राशि, एकत्रीकृत एकठ्ठ।
Agonic line = अकोणिक रेखा।
Air compressor = वायुसंपीड़क यन्त्र, वायुसंकोचक यंत्र।
Air-lock = वायुगोलक; वायुसम्पुट।
Air valve = वायुद्वार, वायुगतागत ढिपनी।
Air chamber = वायव्यागार, वायुकोष्ट।
Air pump = वायु निष्कासक यन्त्र।
Air tight = वायुबद्ध।
Alcoholometer = मद्यसारमिति, हलकुहलमिति।
Amacratic, Amasthenic = रश्मिजाल केन्द्रक, अँशुपुंज केन्द्रक।
Ammeter = अम्पियरमिति।
Ampere's Rule = अम्पीयर का नियम वा सिद्धान्त।
Amperemeter = अम्पियरमिति।
Anemometer = वातवेगमापक।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतान

Amplitude = कम्प विस्तार।

,, magnetic = अयसकान्तिक वा चुम्बकीय कम्पविस्तार।

Anelectric = अलक्तार्क वा तडित विहीन।

Anaclastic = भग्नाभास, भासदृश्य, भग्नाकार।

Anamorphosis = विकृत छाया।

Anisotrope }
Anisotropic } = भिन्नगुणधर्म्मी, भिन्नगुणात्मक।

Anorthoscope = चित्रचक्र, आनर्त्त चित्रचक्र।

Anode = समारोह, समारुह।

Aperture = गोलक।

Analyzer = व्यवच्छेद कारक।

Aplanatic = प्रसाधक।

,, focus of a lens = प्लुवनत्यक्त केन्द्रीय ताल; प्रसाधक केन्द्रीय ताल।

Apparatus = उपकरण, यन्त्र।

Arbor = धुरा।

Arc lamp = विद्युतकमान लम्प, धनुषी लम्प।

Arc-lights = विद्युत कमान, धनुषी ज्वाला।

Areometer = द्रवमिति।

Arm = भुज, दण्ड, दाण्डी।

Armature = लोहखण्ड, लोहचोलक।

Artesian well = पाताली कुआं।

Astatic = अस्त, असत, आसक्त।

,, needles = असत सुई।

Asterism = तारा, सितारा।

Astigmatism = दृष्टिविकार, असमदृष्टि, अद्वगम्र।

Athermanous = उष्णता अभेद्य, तापविहीन।

Atmology = वाष्पशास्त्र।

Atmo = वायुमात्रा, वायुभारमात्रा।

Atmometer = वाष्पमिति, भावामान।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Atmosphere = वायुमण्डल ।

Atom = अणु, परमाणु ।

Atomic, Atomical } = परमाणुक, परमाणु विषयक ।

Atomic philosophy = अणुवाद शास्त्र, परमाणुवाद शास्त्र ।

Atomic theory = अणुवाद सिद्धान्त, आणविक सिद्धान्त ।

Atomic weight = आणविक भार ।

Attraction = आकर्षण, अत्याकर्षण ।

,, of gravitation = गरुताकर्षण का अत्याकर्षण ; गरुताकरण का अत्याकर्षण ।

,,—magnetic = चुम्बकीय अत्याकर्षण ।

,,—Electric = अलक्तार्किक अत्याकर्षण ।

,,—adhesive = संलग्नाकर्षण ।

,,—cohesive = संयोगाकर्षण, सम्मिलनाकर्षण ।

,,—capillary = कैषिकाकर्षण ।

,,—chemical = रासायनिक आकर्षण ।

Austral fluid = दक्षिणी-ध्रुव चुम्बक, ऋण चुम्बक शक्ति ।

Automatic = स्वयंगतक्षम, स्वचलनशील ।

Aurora Borealis = अरुण वरुण, ध्रुवस्थ प्रकाश ।

Aversion = अवमति, द्वेष ।

Axial line = अक्षरेखा, चुम्बकीयबलपथ, चुम्बकांशरेखा ।

Axis of lens = ताल का अक्ष वा आंस ।

Axis of a telescope = दूरदर्शक यंत्र का अक्ष ।

,, ,, balance = तुला अक्ष, तुला दण्ड ।

,, ,, oscillation = दोलन का अक्ष वा धुरा ।

,, ,, polorization = ध्रुवाकरणअक्ष ।

,, ,, neutral = उदासीन अक्ष ।

,, ,, optical or visual = दृष्टि अक्ष ।

B

Balance = तुला, तराजू, कांटा ।

,,—electrometer = तड़ितमान तुला । ,, पदार्थ दर्शन का मापक

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,,—thermometer = तापमान तुला तापमिति कांटा ।
,, valve = तुला ढिपनी ।
,,—Hydrostatic— = जलीय तुला, घन तुला ।
,, wheel = कालक्रम चक्र, क्रमसाधक चक्र ।
Ball = गेंद, गोली ।
,,—cock = कुक्कुट गेंद, कुक्कुट गोला ।
,, lever = ढिपनी गोली, गोल ढिपनी ।
,, valve = ढिपनी गोली, गोल ढिपनी ।
Balloon = गुब्बारा, पवनयान, विमान ।
,, ,—Air = वायुयान, विमान ।
Barometer = वायुभारमिति ।
,, ,—aneroid = अनार्द्र वायुभारमिति, अप्रवाही वायुभारमिति ।
,, , cistern = वायुभारमिति कलश ।
,, , marine— = सामुद्रीय वायु भारमिति ।
,, , mountain— = पहाड़ी वायुभारमिति ।
,, , siphon— = वक्र वायुभारमिति वक्रतुण्ड वायुभारमिति ।
,, , wheel = चक्र वायुभारमिति; चक्राधार वायु भारमिति ।
Barometrograph = स्वयं वायुभार सूचक, वायुभार स्वज्ञापक ।
Baroscope = वायुभारभेद सूचक, ऋतुगुणान्तर सूचक ।
Bassoon = बसून, वांसुरी ।
Bath = वाथ, घट, सम्पुट ।
Battery = विद्युत घट, तड़ित कोष्ठ, तड़ित भाट्टि, तड़ित भाण्ड, विद्युन्माला, ब्याटरी ।
,, , voltaic— = व्हालटइक ,, ,, ,,
,, , secondary— = गौण विद्युन्माला, सहायक तड़ित
,, , storage— = संचय विद्युन्माल ,, ,, ,,
Bayonet = सिटकिनी ।
Beam = तार, छटा; दण्डा, (गाड़ी का) बम; किरण; धरन, कड़ी ।
,, of light = प्रकाश वा आभा की छटा वा किरण ।
Beat = थाप, टङ्कार, प्रहार, टुकटुकी, धुकधुकी, ताल ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Beam compass = लम्बभ्रर परकार ।
Beating = टङ्कार, प्रहार, चोट ।
Bell = घण्टा ।
„ jar = घण्टाकार घट (वा टोप)
Bellows = धौंकनी, भाती ।
„ ,—Hydrostatic = द्रवभाती ।
Belt = कटिबन्ध (चर्म) ।
Bend = टेढा करना, झुकाना, बांक ।
Biconcave = युगल नतोदर, द्विनतोदर ।
Biconvex = युगल उन्नतोदर ।
Binocle = युगलनलिका दूरप्रदर्शक, दोनली दूरबीन, द्विनलिका दूरवीक्षक ।
Blue = आसमानी, गगनसदृश ।
Biomagnetism = जीवें-स्वशक्ति, ओज, जीवत्व-चुम्बक, ।
Biometry = जीवनकाल, जीवनकाल अवधि ।
Biprism = द्वियुक्त्रिपार्श्व, द्विधात्रिपार्श्व ।
Blind coal = सुलगता कोयला, ज्वालाहीन तप्त कोयला ।
Boil = खौलना, उबालना, स्फोटन ।
Boiler = कन्दुक, भपुका, स्फोट भांड ।
Boiling point = स्फोटनं विन्दु, उबाल की काष्ठा । खौलाव का बिंदु
„ spring = तप्तकुण्ड ।
Bolometer = तेजबलमान ।
Bolster = बेधनाधार ।
Bore = रन्दा ।
Boreal fluid = उत्तरीय ध्रुवचुम्बक द्रव, धन चुम्बकेद्रव ।
Botany = वनस्पति शास्त्र, बूटा शास्त्र ।
Bow = धनुही, धनुकी, धनुष, जुआ, झुकना, धनुषाकार होना ।
Bow compasses = धनुकी परकार ।
Box = घर, पेटी ।
Bracket = तिकोनिया, बराकट ।
Brahmese's press = ब्रम का चाप ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Brake = गतिरोधक ।
,, wheel = लङ्गर का चक्र ।
Break = अवकाश, व्याघात, निष्पत्ति, विच्छेद, रोक ।
Bridge = पुल, सेतु, जवारी (सितार की)
Brittle = भिदुर , भंगुर भंजनशील ।
Brittleness = भगुँरता, कुड़कना, भंजनशीलत्व, भजनशीलता ।
Brush = ब्रुश, कूंची ।
Bright = प्रखर, उज्ज्वल ।
Brightness of image = चित्र की प्रखरता ।
Bundle = समूह, पुञ्ज ।
,, of rays = किरण समूह, रश्मिपुञ्ज ।
Buoyancy = जलोत्थान, तरनशक्ति, प्लवनशक्ति ।
Burner = दीपशिखा, बरनर ।
Burning glass = सूर्यकान्त मणि वा कांच, ज्वलनकारक कांच ।
,, mirror = ज्वलनकारक दर्पण ।
Bulb = कन्द, घुण्डी ।
,, hygrometer = घुण्डीदार आर्द्रतामान, घुण्डीदार आर्द्रमिति ।
Bulging = उभार ।

C

Cable = सामुद्रीय तार; केवलयतार केवल्ल तार ।
Cablegram = सामुद्रीय तार समाचार; केवल्ल समाचार ।
Cake of resin = लाह की भेली वा चक्री, चपड़ा लाह ।
Calculate = गणित करना ।
Calipers / Caliper compasses = परिमाण परकार, कलपरकार, कलपत्र परकार ।
Calorescence = तापप्रज्वलन स्पष्टास्पष्ट ।
Caloric = ताप, तपन, उष्णता ।
,, Engine = उष्मकृत कल ।
Caloriduct = तापनाड़ी ।
Caloric = तापाङ्क, कलोरी ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Calorifere = तापवाही, उष्णता प्रचारक ।

Calorific = तापजनक, तापकर, प्रदाहक ।

Calorific rays = परोक्ष तापांशु, तप्तांशु, प्रदाह किरण ।

Calorimeter = प्रदाहमिति, उत्तापमिति ।

Calorimetry = उत्तापमापन, प्रदाहमापन ।

Calorimotor = प्रचण्डोष्णकारक, प्रचण्डतापजनक ।

Camera lucida = उल्लोचदा केमरा, आकार विम्बकारी केमरा, विम्बाकार करण ।

,, obscura = तममय केमरा, छाया चित्र यंत्र ।

,, , panoramic or pantascopic— = अस्थिर वा चल केमरा ।

Candle = कन्दील । बत्ती

,, power = (कन्दील) तेज सामर्थ्य ।

,, , electric— = तड़ित कन्दील, बिजली की कन्दील ।

,, , standard— = प्रमाणित कन्दील ; शिष्ट कन्दील ; क्रम ज्वल कन्दील । प्रमाणित, बत्ती

Cannon = भुशुण्डी, आग्नेयास्त्र ।

,, ball = भुशुण्डी गोला ।

Capacity = (पात्र) विस्तार, आयतन ।

Capillarity = केशाकर्षण, कैशिकता ।

Capillary attraction = कैशिकाकर्षण ।

,, repulsion = कैशिकनिराकरण ।

Cata dioptric,
Cata dioptrical } = प्रतिक्षिप्त-प्रतीप-कान्ति सम्बन्धी ।

Catacaustic = प्रतिध्वनि विषयक शास्त्र, प्रतिध्वनि विद्या ।

Catadrome = भारहर बोझ उठाने की कल ।

Catalectic = अपूर्ण, खण्ड ।

Cataphonics = प्रतिध्वनि विषय, प्रतिनाद विद्या ।

Cathetometer = कोटिमान ।

Cathode = अवरोह, अवपात, ऋणध्रुव ।

Catoptrics = प्रतिक्षिप्त प्रभा विद्या, परावर्त ज्योति विद्या ।

२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Catoptric telescope = परावर्तक दूरवीन।
,, light = प्रतिच्छिन्नप्रभा, संग्रीहत ज्योति।
Caustic curve = वक्रांशु संगम; वक्रप्रभा संगम, प्रक्षिप्तप्रभावक्र।
,, surface = वक्रप्रभासंगमस्थान।
Cell = विद्युत्घट, तड़ित भाण्ड, शिलाटक।
Centre of gravity = गुरुत्व केन्द्र, गुरुत्व का केन्द्र।
,, inertia = जड़त्वकेन्द्र, जड़ता का केन्द्र।
,, motion = भ्रमण केन्द्र, गतिकेन्द्र, गति का केन्द्र।
,, oscillation = दोलन केन्द्र।
,, percussion = समाघात केन्द्र, आघात का केन्द्र।
,, pressure = दबाव का केन्द्र।
Centrefugal force = केन्द्र पराङ्गमुख बल, केन्द्रोत्सृत बल।
Centrepetal ,, = केन्द्राभिमुख बल, केन्द्रोत्कृष्टबल।
Chain-pump = रहट।
Chain wheel = पनचक्की, लड़चक्र।
Charge = भुक्त, भरना, चार्ज, मात्रा।
Chromatic scale = ग्रामीक, द्वादशस्वरी श्रेणी।
Chromatism = रङ्गीनपन, कम्बुरत्व।
Chromatography, Chromatology } = रङ्गविद्या।
Chromatrope = वर्णभ्रामक यंत्र, विविधरंगीचक्र भ्रामकयंत्र, वहुरंगभ्रम दर्शक।
Chromotype = रंजितचित्र, चित्रण।
Chromograph = चित्रछापा।
Chronograph = कालगणित ज्ञापक यंत्र, काल क्रम सूचक।
Chronographer = कालगणक, कालगति लेखक।
Chronology = कालगणना।
Chronometer = क्रानोमीटर, कालक्रमघड़ी, कालघटिका, कालक्रममिति।
Circuit = फेर, घुमाव, चक्कर, प्रवाह मण्डल।
,, ,—voltaic or galvanic = भालटाइक तड़ित चक्कर, त

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वालिति चक्कर, गालवनिक तड़ित चक्कर।
Circumferentor = वृतकोणमान, वृत्तसूचक।
Climate = हवा पानी।
Clock = घड़ी, घटिका।
„ ,—Electric = तड़ित घड़ी, बिजली की घड़ी।
Cloud— = मेघ बादल।
„—Cirrus = कुन्तलमेघ।
„—Cumulus = कुंजमेघ।
„—Nimbus— = वृष्टिमेघ।
„—Stratus = वितान मेघ।
Coefficient = गुणक।
Coercive force = प्रतिबंधक, वा संयमक बल।
Cohesion = संगत, संदर्भ, संमिलन, सम्मेल।
Coil = तन्त्र, सूत्र, तारबेठन, सूत्रवेष्ठन।
Coil = बेठन।
„ ,—Induction = नियुक्त बेठन, वाहित बेठन।
„ ,—Rhumkorff's = रूमकार्फ बेठन।
Collimate = एक याम्योत्तर में लाना।
Collimation = एकयाम्योत्तर वृत्त ; दर्शनरेखा।
Collimator = एक याम्योत्तरीय यंत्र।
Colour = रङ्ग, वर्ण।
„ blindness = वर्णान्धता वर्णदृगविहीनता।
„—complementary = पूरक रङ्ग।
„—primary = प्रधान रङ्ग, मूल रङ्ग।
„—acidental or subjective = तंत्रित रङ्ग वा वर्ण।
Commitator = अविछिन्नकारी।
Common reservoir = विदुचल्लता का भण्डार।
Communicator = प्रेषक।
Compass-azimuth =
„ beam =
„—card = दिगदर्शक पट।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, dial = सूर्यघटिका, छोटा वा जेबी सण्डैल ।
,,—mariner's = सामुद्रीय दिग्दर्शक ।
,,—surveyor's = भूपरकार, पैमाइश का परकार ।
,,—variation = भेदसूचक परकार वा दिग्दर्शक ।
Compasses = परकार, कम्पास, दिगदर्शक ।
Compensation balance }
Compensated ,, } पारितोषक तुला ।
Component of force = साधकबल, घटकबल, ।
Composition of force = संयोजन-बल ।
, of face or plane = समास अङ्ग, अङ्ग संयोजन ।
Compound = यौगिक, वियुक्त ।
,, crystal = यौगिक स्फटिकरूप ।
,, ether = यौगिक ईथर ।
,, microscope = यौगिक सूक्ष्मदर्शक ।
,, motion = यौगिक गति ।
Compressibility = सिमटाव, संकोचत्व ।
Compresser = चांप ।
Concave = नतोदर, अन्तरगोल, अन्तरवक्ष्यगोल ; कुलिहया ।
,, mirror = अंतरगोल आरसी वा दर्पण, नतोदर दर्पण ।
Cconcavo-convex-converging = अन्तरवाह्य गोल, केन्द्राभिमुख वाह्यगोल ।
Concentration = एकीकरण, एकत्रसमाहरण, एकाग्रता ।
Concentric = समानकेन्द्र, एककेन्द्र ।
Concrete science = सङ्गजातद्रव्यविद्या ।
,, sound =
Condensation = घनीकरण, स्थूलकर, गाढ़ा करना ।
Condense = घना करना, गाढ़ा करना ।
Condensing electroscope = संचालक विद्युद्दर्शक ।
Condenser = घनीकरण यन्त्र, एकीकरण यन्त्र ।
,,—achromatic = शुद्ध एकत्रकारकताल ।
,,—bull's eye = सूर्यकान्तताल ; कान्त्यैकत्रकारकताल ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, injection =

,, surface =

Conduct = वाहन करना, निर्वाह करना ।

Conduction = प्रवाह; वहन ।

Conductor = प्रवाहक, वाहक ।

Conductivity = वहन-सामर्थ्य ।

,, ,—thermal = उत्ताप-वहन-सामर्थ्य ।

,, ,—thermometric = तापमित वहन-सामर्थ्य ।

Conjugate mirrors = प्रतिबद्ध दर्पण ।

Connecting rod = संयोगकारी छड़ ; संयोजक छड़ ।

Consequent poles = गौणध्रुव ।

Conservation of energy / ,, of force = शक्तिकी स्थिति, वल की स्थिति

Consonancy = सुर वा स्वर का मेल, एक स्वर, स्वरमेल ।

Constant batteries = चिरस्थाई तड़ितघटचक्र ।

Constriction = आकुंचन ।

Contrivance = योजना, कल्पना, प्रयुक्ति ।

Convection =

Convex = उन्नतोदर ।

,, ,—double = द्विधोन्नतोदर, उभयोन्नतोदर, दोहरा उन्नतोदर, उभयवाह्यकुक्ष गोल ।

Convexo-concave = नतोन्नतोदर ।

Convexo-convex = उभयोन्नतोदर ।

Convexo-plane = समोन्नतोदर, सपाटोन्नतोदर ।

Corpuscular theory = द्रव्यरूप कल्पना, प्रेरितद्रव्य कल्पना, कणविसर्जन कल्पना ।

Counterbalance = प्रतितोल, प्रतितुला, प्रतितुल ।

Couple = युगल ।

Cover = गिलाफ ।

Crackle = बाल पड़ना, चटक जाना ।

Crane = भार-हर ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Crank = सहकारि, क्रांक, दस्ता।
Critical angle = निपुण कोण, अक्षुपात-शुद्ध-कोण।
,, point = निपुण विन्दु।
Cryophorus = हिमकारि-नलक।
Current = तरङ्ग, लहर।
,, meter = तरङ्गमिति।
,, wheel = पनचक्की।
Cushion = गद्दी।
Cylindrical lens =

D

Dead point = मृतविन्दु, शून्यविन्दु।
Declination = नत, बांक, झुकाव, कलन।
Declination compass = कल-सूचक-होकायन्त्र, चुम्बक शुचि पतन दिग्दर्शक।
,, of the compass or needle = दिग्दर्शक शुचि का पतन वा झुकाव।
Decomposition = पृथक्करण, विलगकरण; क्षीणता।
Declinator = कलन वा पतन सूचक।
Deliquescent salts = आर्द्रता शोषक क्षार।
Density = घनत्व, गाढ़ापन।
Depolerization of light = प्राकाश का ध्रुवाभिपातन।
Deplorize = ध्रुवाभिपतन करना, ध्रुवविमुक्त करना।
Depression of the dew-point = तुषारनिर्माण विन्दु का अधरांश वा अपकर्ष।
Derivative property = कारणगुणोद्भव गुण।
Determination = निश्चित करना, नियत करना, विचार करना।
Determine = निश्चय, निर्धारण, निर्णय।
Detonating gas = उड़नहार गेस।
Develope = विकास करना, विकासित करना,।
Deviation = विमार्गगमन, स्थानभ्रष्टता, च्युभ्रांति।
,, of the falling body = नियत पदार्थ का विचलन।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, of the compass = दिग्दर्शक सुचि की च्युति ।
Devalve = लोल ढप्पनी ।
Dew-point = तुषार-निर्माण बिन्दु ; तुषार-बिन्दु ।
Diacaustic = अंशुवक्र, अंशुवक्र सम्बन्धीय, भ्रंश-शब्दशास्त्र सम्बन्धी ।
Diacaustics = स्वनादविद्या ; स्वध्वनीशास्त्र ।
Diactioric = तेजफल प्रचालन योग्य ।
Diadrom = दोलनानुक्रम, दोलनक्रम ।
Diagometer = द्युत-गम-मिति ।
Diamond-drill = कनी वा हीरे की कनी का बर्मा ।
,, point tool = हीरे की कनी का अस्त्र ।
Diapason = स्वर सहायक, स्वरशूल ।
Diaphanoscope = पारदर्शकचित्र वा विमलचित्रसमीक्षक ।
Diaphanous = पारदर्शक ।
Diaphote = चित्रोत्सृजक यन्त्र ।
Diaphragm = ढप्पन ज्योति-त्राण, अपारदर्शक, मलीनोदर ।
Diaptric telescope = वक्रीभवनीय दूरबीन ।
Diathermameter = द्रव-तापमिति ।
Diathermenous = उष्णताभेद्य ।
Diathermancity = उष्णता भेद्यता ।
Dichroism = बहुरङ्गी छटा, नाना रञ्जनत्व, भिन्नरंजनत्व ।
Dielectric = विपरीत तड़ित वाहक, प्रभिन्न-तड़ितवाहक, विलक्षण तड़ित वाही पदार्थ ।
Difference of potential = बलान्तर शास्त्र ।
Differential = भेदकर ; भेदकर-तड़ित ।
,, galvanometer =
,, thermometer = चलनतापमिति ; भेदकर तापमिति, अन्तर-दर्शक तापमिति ।
Diffraction = विकृति ।
Diffusion = अभिशरण ।
,, of heat = तापाभिशरण ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dilatometer = विस्तार मान, वितति मान, तरलविततिमिति।
Diffraction spectrum =
Dimension = परिमाण, धामान, आयत।
Dioptre = दृगोपत्रा।
Dioptrics = दृगुपतारक।
Discharge = निर्वाह, अवरोह, छोड़ना।
Discharging rod = निर्वाहक शलाका, द्युतिचारजन-शलाका।
Discharger = निर्वाहक, द्युतिचारक।
Disintegrator = ढेकनी।
Dismount = प्रस्थापन, उत्तारन।
Dispersion = विकरण।
Dispersive power = विकरणकारी सामर्थ्य।
Distillation = उर्ध्वपातन, स्यन्दनक्रिया, चुआना।
Dissipative system =
Dissonance = विस्वर, वेसुरा, आनुनाद, अपस्वर, स्वरभेद।
Divergent = (रश्मि) व्युतचलन, केन्द्रापसरण।
Divisibility = विभाज्यत्व।
Double concave = उभयान्तर कुत्त गोल।
Double convex = उभय वाह्य कुक्षगोल।
Double refraction = द्विधा परावर्तन।
Doublet =
Drill = बरमा।
Drill-press = वेधक यन्त्र, वेधक, वा बरमा, चापयंत्र।
Dry pile = नीरस चकती, अल्किन्नचय।
Dry plate = ड्राई प्लेट, शुष्क पट।
Ductility = सुनम्यता, उद्वर्तनीयता।
Duty = कर्म, दूतिकर्म।
Dynameter = वर्धन-सामर्थ्य-मिति।
Dynamo = डीनमो।
,, electric = डीनमो तड़ित, तन्त्रजविदुयत, वा अलक्तार्क।
Dynamometer = डयनबलमिति ; बलमिति यन्त्र।
Dyne = डयन, डाईन।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

E

Ebullition = उबाल, स्फोटन।
Ebullioscope = उबाल अवधि सूचक, फेनोद्गम कोटि सूचक।
Eccentricity = उत्केन्द्रता।
Echo = प्रतिध्वनि वा नाद।
Elastic = स्थिति स्थापक।
Elasticity = स्थिति स्थापकता, स्थिति स्थापकत्व।
Elatrometer = वायोर्विरलता मिति, वायोर्सुक्ष्मता-मान।
Electric = तड़ित सम्बन्धी, अलक्तार्क सम्बन्धी, विद्युन्मय, वैद्युत।
,, arc = ताड़िद चाप,
,, fluid = तरल बिजली, तरल अलक्तार्क।
,, light = अलक्तार्क प्रकाश, तड़ित दीपक, विद्युज्ज्योति।
,, machine = अलक्तार्क साधन वा तड़ित् यन्त्र।
,, osmose =
,, pen = अलक्तार्क लेखनी, तड़िद् लेखनी।
,, railway = अलक्तार्क की रेल, बिजली की रेलगाड़ी।
Electrical = तड़ितसंम्बन्धी, अलक्तार्क सम्बन्धी, विद्युन्मय, वैद्युत।
,, atmosphere or aura = अलत्कार्क मण्डल, विद्युन्मण्डल।
,, battery = अलक्तार्क भट्टी, तड़ित कोष्ट।
,, brush = अलक्तार्क कूची।
,, cable = तार, बिजली का तार।
,, candle = तड़ित कन्दील; अलक्तार्क कन्दील।
,, chime = विद्युन्नाद, तड़िद्घण्ट।
,, condenser or accumulator = विद्युत-संचायक, तड़िद् संग्रहकारी।
,, conductor = विद्युद्ग्राहक।
,, current =
,, fluid = विद्युद्द्रव।
,, image =
,, non-conductor = विद्युदावाहक।
,, pendulum = विद्युल्लंबक, विद्युल्लता।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

„ spark = विद्युत्चिनगी, अलक्तार्क चिंगारी ।
„ whirl or wave = विद्युत् फिर्की ।
Electrician = तड़ितज्ञ, तड़ित विचारक, विद्युद्विद् ।
Electricity = अलक्तार्क, तड़ित, विद्युत, बिजली ।
„ , atmospheric— = बिजली, विदुयत् ।
„ , common—
„ , frictional—
„ , dynamical— } = साधारण तड़ित वा बिजली, घर्षित अलक्तार्क वा स्थित अलक्तार्क ।
„ , statical—
„ , voltaic— } = धावनीक तड़ित, डायनिक अलक्तार्क ।
„ , magnetic— = अयसकान्तजा बिजली ।
„ , negative or resinous— = ऋणात्मक अलक्तार्क, विलोम अलक्तार्क ।
„ ,—organic or animal = ऐन्द्रिक वा जीवधारी पदार्थ की तड़ित् ।
„ ; positive— = घनात्मक विदुयल्लता ।
„ , positive or vitreous— = घनात्मक अलक्तार्क, अनुलोम अलक्तार्क ।
„ , resinous— = लाक्षुविदुचत ।
„ , vitreous— = कांचविद्युत ।
Electrifiable = तड़ित ग्रहणशील, अलक्तार्कधारणशील ।
Electrification = तड़ितभरण, अलक्तार्क सन्धान ।
Electrify = तड़िद् नियुक्त करना, अलक्तार्कमय करना ।
Electrization = अलक्तार्क संचारण ।
Electrize = तड़ित्-नियुक्त करना, अलक्तार्कमय करना ।
Electroballistics = प्रक्षेपणीय गतिमान तड़िद यंत्र, प्रक्षेपणीय गतिमान अलक्तार्क यन्त्र ।
Electro-capillarity = अलक्तार्क वा तड़ित् कैशिकता ।
Electro-chemistry = अलक्तार्कीय रसायन शास्त्र ।
Electro-chronograph = कालक्रम सूचक यन्त्र ।
Electrode = अलक्तार्क उद्गम, तड़िद् पथ ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Electro-dynamic } Electro-dynamical } = अलक्तार्कीय डायिन सम्बन्धी, तड़िद् गति सम्बन्धी।

Electro-dynameter = अलक्तार्क डायिन गतिमिति, तड़ित् गति बल-मान।

Electro-engraving = अलक्तार्कोपचित्रण वा मुद्रण।

Electro-gilding = अलक्तार्कीय मुलम्मा, अलक्तार्कीय स्वर्ण रंजन, वैदुयत मुलम्मा।

Electro-guilt = अलक्तार्क स्वर्ण रंजित, तड़िद मुलम्मा।

Electrograph = अलक्तार्क लेख वा अङ्कन।

Electrokinetics = प्रवाही वा प्रचल अलक्तार्क शास्त्र; अलक्तार्क स्कन्द।

Electrology = तड़ित् धर्म्मशास्त्र, अलक्तार्क गुण विषय।

Electrolysis = अलक्तार्क कृतविश्लेषण, तड़िद् द्वारा विश्लेषण।

Electrolyte = ताड़िद् द्वारा विकृति, अलक्तार्कीय विकार।

Electrolyze = अलक्तार्क द्वारा विकृत करना, तड़िद् द्वारा विकारी करना।

Electro-magnet = अलक्तार्क अयसकांत, तड़िदूचुम्बक।

Electro engine = अलक्तार्क कान्तिक अञ्जन।

Electro light—theory of = अलक्तार्क कान्तीय प्रकाश सिद्धान्त वा कल्पना।

Electro-magnetic = अलक्तार्क कान्त सम्बन्धी।

Electro-magnetism = अलक्तार्क कान्तिस्म, वा स्मित, विदुच्च्चुम्बकत्व।

Electro-metallurgy = अलक्तार्क धौतावाच्छादन।

Electro-meter = अलक्तार्क सूत्रक, अलक्तार्कमान वा तड़िद् मिति।

Electrometry = अलक्तार्क मापन।

Electromotion = अलक्तार्क प्रवहन, तड़िदूगति।

Electromotive force = विदुयतचालक बल, तड़िज्जनक बल, गतिविशिष्ट विदुयत।

Electromotive series = विदुयतचालक श्रेणी।

Electro-motor = अलक्तार्क-प्रचालक, विदुयतोत्पादक।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Electro-negative = ऋणात्मक वा विलोम अलक्तार्क, नततड़ित, ऋणध्रुवी विदुचत्।
Electropathy = अलक्तार्किक चिकित्सा, तड़ित् चिकित्सा।
Electrophone = अलक्तार्कीय स्वर संवादयन्त्र।
Electrophorus = अलक्तार्क स्फुरक, विदुयद्धारक।
Electro-plate = अलक्तार्क पलेट वा पट्ट।
Electro-polar = अलक्तार्क ध्रुव।
Electro-positive = घनात्मक तड़िद्, अनुलोम अलक्तार्क, अवनत तड़ित्।
Electroscope = अलक्तार्क ज्ञातकारी यन्त्र, तड़िदनुसंधानकारी यन्त्र, विदुयद्दर्शक।
,, ,—condensing = घनकर अलक्तार्क ज्ञातकारी यंत्र।
Eletrostatics = स्थित अलक्तार्क विषय, स्थिर तड़ित विषय।
Electro-telegraphic = अलक्तार्क तार, तड़ित समाचार।
,, therapeutic = तड़ित चिकित्सा।
,, thermancy = ताड़िद्ताप, अलक्तार्क ताप।
,, tint = अलक्तार्किक मुद्रण।
Electro-tonic / Elecro-tonous } =
Electro-type = अलक्तार्क टाइप, अलक्तार्क कृतछापा, तड़ित कृत ठप्पा।
Element = मूलद्रव्य।
Elementary property = कारणगुण।
Emergent rays = निर्गम किरण।
Emission theory = उदीरण मीमांसा, प्रेरित-द्रव्य-कल्पना।
Empiristic = प्रयोग सिद्ध, अनुवेक्षित, परीक्षित।
Endless chain = चक्राकार लड़।
Endosmometer =
Endosmose / Endosmosis } = तरलान्तर प्रेरण; तरल निवेश।
Energy = शक्ति, कर्तित्वशक्ति।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" ,—actual
" ,—available kinetic } = चलन शक्ति, गति विशिष्ट शक्ति।
" ,—conservation of = शक्ति का नित्यत्व।
" ,—dissipation of = शक्ति का विक्षेप।
" ,—kinetic =
" ,—mechanic = यांत्रिक शक्ति।
" ,—potential = संभाव्य शक्ति।
Engine = अंजन, वाष्पीययान वाष्पयान।
Engiscope =
Eolipyle = वाष्पीय चक्र।
Epicycle = अपचक्र।
Epipolic = झलक।
Epipolism = झलकपन, छायापन।
Equillibrium = साम्यता, स्थिति, साम्यस्थिति।
Equimomental = समभ्रामक।
Equipotential = समशक्तिभाग।
Erector = उत्तानकारी, उत्थापक।
Erg = अर्ग।
Eriometer =
Escape = पलायन, निर्गम, मोचन।
Escapement = अपक्रमण, अपधावन।
Ether = ईथर, तेजोवाह, आकाश, छायापथ।
" ,—luminiferous = तेजवान, तेजोवाह, वा प्रकाशवान ईथर।
Ethereoscope = आकाशदर्शक, तेजोवाहदर्शक।
Evaporation = वाष्पीभवन।
Evaporometer = वाष्पमिति, भापमान।
Excavate = भूमि खोदना।
Excentric = मध्यवाह्य।
Exhausmos = तरल वा रस निःसरण।
Exhausted receiver =
Expand = विस्तार करना, फैलाना।
Expansibility = फैलाव, विस्तृति, प्रसरण।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Expansion = विस्तार, फैलाना, प्रसार ।
,, ,—cubical = घन प्रसार ।
,, ,—linear = लम्ब प्रसार ।
,, ,—superficial = क्षेत्र प्रसार ।
Exposure = स्वरूपाविष्करण ।
Extension = व्याप्ति, वितति, परिमेयता ।
Eye-piece = आदर्शक यन्त्र, वीक्षक ताल ।
Eye-tube = वीक्षक नलिका ।

F

Face = मुख, मुंह ।
False work = ढांचा ।
Feed = सामग्री देना, भरना, झोकना ।
,, (n) = पात्र, सामग्री ।
,, heater = कन्दु ।
,, motion or gear = सामग्री ।
Field-glass = दूरदर्शक, दूरबीन. भूआलोक ।
,, lens = भूआलोक कांच खण्ड वा ताल ।
File = रेती ।
Finish = अंतिम संस्कार ।
Fire = अग्नि, अनल, पावक, वन्हि ।
,, balloon = गुब्बारा ।
,, box = अंगीठी, अग्निकुण्ड, अश्मंत ॥
,, drill =
,, engine = अग्नियान, अग्निप्रशान्त यंत्र ।
,, gilding = मुलम्मा करना, सोना चढ़ाना ।
Fix = स्थायी करना ।
Flame = ज्वाला, अग्नि शिखा वा जिह्वा ।
Flap valve = लटकन ढिपनी ।
Flash = पल्लव, कासार ।
Flat = सपाट ।
Flat tint = सपाट छाया ।
Flexibiltiy = लचीलापन ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fluorescence = छाया, झलक ॥
Fluid = तरल ।
Fly (n) = उड़ना, पङ्ख ।
„ governor = उड़ना शास्ता ।
„ nut = उड़ना लट्टू ।
„ wheel = उड़नाचक्र, गतिचक्र, ।
Focal = किरण केन्द्री, अंशुकेन्द्रीय, ।
„ distance or length of a lens or mirror = केन्द्रान्तर ।
„ distance of a telescope = दूरदर्शक का अंशुकेन्द्रांश ।
Focus = किरणकेन्द्र, अंशुनाभि ।
„ ,—aplanatic = अपलायनिक किरणकेन्द्र, अप्लुतिकांशुकेन्द्रांश ।
„ ,—conjugate = अव्यभिचारी किरण केन्द्र, संयोगी केन्द्र ।
„ ,—principal or solar = मूल वा मुख्य किरणकेन्द्र ।
„ ,—virtual = भ्रामककेन्द्र, उपकेन्द्र ।
Fog = धुंधला पड़जाना, कोहरा ।
Footing = जढ़ ।
Force = बल, प्रेरणा ।
„ ,—animal = स्नायु सम्बन्धी बल ।
„—pump = जलोत्क्षेपक यन्त्र ।
„—vital = जीवबल, मर्मबल ।
Forcing engine = आग्नेय अञ्जन, प्रेरककला ।
„ fit =
„ machine = बलकारी यन्त्र ।
Form = रचना, आकार, ढांचा ।
Freezing mixture = शीतजनक मिश्र ।
Friction = रगड़, अभिघर्षण ।
„ ‘—angle of = घर्षण कोण ।
„ electric machine = रगड़ बिजली यन्त्र, घर्षणज अलक्तार्क यन्त्र ।
„ wheel = घर्षणमन्द चक्र ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Frill = झिल्ली वा सिकुड़न पड़ना. चर्म्म संकोचन ।
Fulcrum = टेक, (डंड आधार) ?
Function = धर्म, कर्म्म, व्यापार, आचरण ।
,, , Cornot,s = कारनो का आचरण वा कर्म्म वा करण ।
Funicular action = तनाव धर्म्म, शरासन कर्म, धनुषीकृत्य ।
,, machine = तनाव प्रदर्शक यन्त्र वा कल ।
,, polygon =
Fusion = द्रवीभवन, टिघलना, पिघलना ।
Fuze (n) = पलीता, (v) द्रवहांना, पिघलना ।
,, ,—chemical = रासायनिक द्रवकारी ।
,, ,—electrical = अलक्तार्किक द्रवकारी वा वैद्युत पलीता ।
,, ,—friction = घर्षणीय वा रगड़ का पलीता ।
,, ,—percussion = आघातक पलीता ।
,, ,—time = सामयिक पलीता ।

G

Galvanoplastic = गलवेनिक सांचा ।
Galvanometer = अलक्तार्क प्रचण्डतामान, विद्युच्छक्तिमिति ।
Galvanoscope = अलक्तार्क तरङ्गदर्शक ।
Gamut = स्वरसप्तक ।

Do (or Ut)	= C	= स	=	षड़ज
Re	= D	= री	=	रिषव
Mi	= E	= ग	=	गंधार
Fa	= F	= म	=	मध्यम
Sol	= G	= प	=	पंचम
La	= A	= ध	=	धैवत
Si	= B	= नि	=	निषाद

Sharp = कड़ी ।
Flat = उत्तरी ।
Semi-tones कोमल ।

Gas = गेस, हवाइ ।
,, battery = गेस भण्डार, गेस ताड़िद भट्टी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gauge = प्रमिति, परिमापक यंत्र वा उपकरण।
,, glass = परिमापक कांच नलिका।
,, ,--rain = वृष्टिपरिमापक।
,, ,—salt = लवणक्षार वरिमापक।
,, ,— sea = समुद्र परिमापक।
,, ,--siphon = वक्रनाल।
,, ,--standard = प्रमाणित परिमापक।
,, ,—steam = भापचाप मापक।
,, ,--water = जलतुङ्गता परिमापक, जलकोटि परिमापक।
,, ,—wind = पवनबल परिमापक।
,, ,—harmonicon = पत्रवाद्य।
Goneometer = कोणमिति।
,, ,--reflecting = विक्षिप्त वा परावर्त किरण कोणमिति।
Gramme machine = ग्राम का यन्त्र, ग्राम का निर्माणित कल,
Grating = झंझरी, जाली।
Gravimeter = गुरुत्वमिति।
Gravitation = गरुताकर्षण, घोराकर्षण।
,, ,--law of = गुरुताकर्षण नियम।
Gravity = गुरुता, मरुआई, केन्द्राभिमुखत्व।
Green = हरा।
Gregorian telescope ग्रेगो का दूरदर्शक यन्त्र।
Ground = स्थल।
Gyroidal = उपर्सपल, चक्रवण।

H

Halation
Halo } तेजोमण्डल, मण्डल।
Hardness = कठोरता, काठिन्य, दृढता, कड़ापन।
Harmonic triad = स्वरत्रय।
Head light = मुख्य प्रकाश।
Harmonic series = हरात्मक श्रेणी।
Harmony, In = समस्वर।
Hammer = हथौड़ी, मिजराव, शलाका।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Heat=ताप, उष्णता ज्वलन, उद्दीपन, तेज।
,, fluid=तापद्रव, उष्णताद्रव।
,, quantity of=ताप परिमाण।
Hemisphere=गोलार्ध।
,, ,—Magdebrug=मेग्दिबरा का गोलार्ध, वायूभारप्रदर्शक गोलार्ध।
Heliostat=सूर्यस्थित्यानुगामी।
Heterodomus=प्रतिगमन, प्रतिचलन।
Heterogenus=परजातीय।
High-pressure=अतिभार; परभार, अतिचाप अतिदाब वा दवाव।
Holophotal=अच्युत प्रकाशक, अच्युत कान्ति प्रतिक्षेपक।
Homodromous=समान चलन।
Homogeneous=समान भाव, समानजातीय सजातीय, तुल्यभाव समरुप।
Horizontal force=क्षितिबल।
,, shaft=आड़ादण्ड।
Horography=होडागणन।
Horoptor=एकीदृश्य।
Horsepower=अश्वबल।
Humidity=आर्द्रता, सील।
Hydraulic Fonrinquet=जलचक्र।
Hydro-electric=आर्द्रालक्तार्क।
Hydrogode=
Hydraulic press=जलचाप यन्त्र।
Hydrometer=जलगुरुत्वमिति, आर्द्रत्वमिति।
Hydrostatics=जलविज्ञान, नीर वा अप विज्ञान, उदस्थिति शास्त्र जलगणित।
Hydrostatic balance=अपतोलन, जलतुला पन-तराजू।
,, press=अपचापमुद्रा।
Hygrodeik=क्लेददर्शक।
Hygrograph=क्लेदसूचक।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hygrometer = क्लेदमापक वा मिति, आर्द्रतामिति, सीलमिति ।
„ ,—Daniell's = दानियाल का क्लेदमापक ।
Hygrometry = क्लेदमिति विज्ञान ।
Hygroscope = क्लेदतारतम्यसूचक, सीलसूचक ।
Hypsometer = उच्छ्राय मिति, उंचाई मापक ।
Hysteresis = उन्माद, मोह, मंदता, चिरक्रिया ।

I

Ice = बरफ, हिमानि, हिमसंमहति ।
„ . machine = बरफ की कल ।
Idioelectric = स्व-अलक्तार्क अद, अलक्तार्कजन, अलक्तार्क धर्म्मा।
Image = प्रतिमूर्ति प्रतिरूप ।
„ ,—real = वास्तविक प्रतिरूप ।
„ ,—virtual = भ्रामक प्रतिरूप, अदृष्ट प्रतिरूप, सूक्ष्य वा लिङ्गरूप ।
Impenetrability = स्थानावरोध, अभेद्यता ।
Imponderable = लघिमन, निर्भार ।
Impulse = धक्का, झोंक ।
Impulsive force =
Inactive = निरुद्यमी, क्रियाहीन ।
Incandescent lamp or light = प्रज्वलित दीपक वा लैम्प, प्रचण्ड प्रकाश, उद्चण्ड ज्योति ।
Incidence = आपतन ।
Inciedent ray of light = आपात-किरण ।
Incliniometer = झुकावमिति ।
Inclination of a magnetic needle = चुम्बकीय सूई का झुकाव, अयसकान्तिक कांटे का झुकाव ।
Inclined = कलत्य, टेढा, झुका हुआ ।
Incoercible =
Index = दर्शक, सूचक, संख्या ।
„ ,—refractive = वक्रांश संख्या ।
Indestructibility = अविनाशित्व ।
Indicator = दर्शक, सूचक ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Induce = उत्पादन, उद्दीपन करना, उपपादन करना।
Indigo = नील, नीला।
Induction उपपादन।
,, ,—coil = विद्युत उपपादक आवेष्टन।
,, ,—magnetic = अयस्कान्ततत्वनिष्ट चुम्बकीय उपपादन।
Inductive = उपपादक।
Incompressible = दुःसंकोची, न दबने वाला।
Inductometer = उपपति मिति।
Inductor = उपपादक।
Inductorium = अलक्तार्क-निष्ट-सूत्र, तडिदूनिष्ट आवेष्टन।
Inductric / Inductrical = तड़िदोपपादन सम्बन्धी।
Inertia = जड़ता, जड़त्व।
Inflection = विकार, विकृति।
Instrument = यंत्र, उपकरण।
,, ,—musical = वाद्य यंत्र।
,, ,—reed = जिह्वाली।
,, .—wind = वायूवाद्य वा बाजा।
Insulate = विन्यास, अन्यवियोग करना, अनसुलीन, अनसुलन करना, रोधन।
Insulating tool = विन्यासक पीढ़ा वा मोढ़ा।
Insaluted = अनन्य संलग्न, विन्यासित।
Insulating bodies = विद्युत्स्थापक पदार्थ।
Insulation = विन्यास, रोधन।
Insulator = विद्युत्स्थापक, विद्युतरोधक।
Insulite = विन्यास पदार्थ।
Intensity = तीक्ष्णता, पराकाष्टा, अत्यन्तता, अनतनिष्टता, तीव्रता।
Interatomic = अणवान्तर।
Interference = भंग।
,, figure =
,, fringe =
Loope = फन्दा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Internal coating = अन्तरकवच, अन्तरलेप।
" work = अन्तरगंत कर्म।
" constitution = अन्तर्गत घटना।
Interrupter = रोक, उपरोधक, विच्छेदक।
Intervals = अन्तर, अन्तरवर्तिन।
Intrensic = स्वभावज, अकृत्रिम, यथार्थ।
Ion =
Irradiation = ज्योतिर्विधि।
Iridescent fring = विविध रंग विशिष्ट।
Isentropic =
Isoclinic lines = समकलदर्शक रेखा।
Isochromatic = सावर्णिक, एक रङ्गी।
Isodiabatic = समतिग्म।
Isodiametric = समव्यासिक।
Isodynamic = समगतिबल, समधावनिक।
" lines = समायसकान्तिगति रेखा।
Isogonic lines = समदिग रेखा।
Isolate = विन्यास, गतसंग, असुलस।
Isopycnic = समनिविड़।
Isotropic = साम्यस्थिति स्थापकधार्मिक।
Isotropy = साम्यस्थिति स्थापक।
Isothermal line = समशीतोष्ण रेखा।
Isotheral = समताप रेखा।
Isochimenal = समशीतरेखा।

J

Jets of water = झर्र, झुहारा।

K

Kaleidophen
Kaleidophone } = तेजकालमान।
Kaleidoscope = कलापदर्शयन्त्र, कलादर्श, चारुरुपदर्शक यन्त्र।
Key = चाभी, कुंजी।
Kinematics = गति विज्ञान।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

L

Laboratory = शिल्पशाला, शिल्पगृह ।
Lactometer = दुग्धमिति ।
Lac = लाख, अलक्त ।
Latent = अनुद्भुत, लुप्त ।
,, heat = अनुद्भुत वा लुप्त ताप ।
Lathe = खराद ।
Larynx = ध्वनिनलिका वा इन्द्रिय नलिका ।
Law = सिद्धान्त, नियम ।
,, , Boyl's = बायल का सिद्धान्त ।
Law of motion = गति वा चलन सिद्धान्त ।
Laxity = शिथिलता ।
Lens = ताल (चशमे का) ।
,, ,—crossed = अत्युगमध्योन्नत ताल ।
,, ,—crystalline =
,, ,—fresnel =
,, ,—multiplying = विविध करताल ।
Leyden jar = विद्युत घट, लीडन घट ।
Level = सम्पाद, समतल ।
Lever = दण्ड, दण्डी, रम्भा ।
,, compound = यौगिक दण्ड ।
Light-house = दीपस्तम्भ ।
Light = प्रकाश, भास, ज्योति, भा, प्रभा, तेज, कान्ति, आलोक, वर्च ।
Lightning = इन्द्रवज्र, द्योत ।
Liquifaction = द्रवीकरण, विक्लेदन ।
Liquid = द्रव, द्रुत ।
Local = स्थानिक ।
,, attraction = स्थानिक अत्याकर्षण ।
,, battery = अलक्तार्क भाण्ड ।
,, circuit = मण्डल वा परिभ्रमण ।
Locomotion = गमुत ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Loop = फन्दा ।
Lucimeter = प्रभामिति, प्रकाशमिति ।
Luminous globe or tube = प्रकाशमान हांडी वा नली ।

M

Machine = कल, कला, यन्त्र ।
„ work = कला कार्य ।
Machinery = कला वा यन्त्र सामग्री ।
Macrometer = विस्तारमापक ।
Magnet = अयसकान्त, चुम्बक ।
„ ,—artificial = कृत्रिम चुम्बक ।
„ ,—natural = अकृत्रिम वा स्वाभाविक चुम्बक ।
Magnetic = अयसकान्तिक, चुम्बकीय ।
„ amplitude =
„ attraction = अयसकान्तिक अत्याकर्षण ।
„ dip or declination = चुंब शुचिपतन ।
„ induction = चुंबक प्रवर्तन ।
„ battery = अयसकान्तिक भाण्ड ।
„ compensator = अयसकान्तिक क्षतिपूरक अयसकान्तिक सूचिशोधक ।
„ consequent poles = गौण ध्रुव ।
„ curve = गौण वक्रता ।
„ element = अयसकान्तिक वा अयसकान्तशील पदार्थ, अयसकान्तिक तत्व ।
„ equator = अयसकान्तिक व्यास ।
„ fluid = अयसकान्तिक द्रव ।
„ field or field of magnetic force = अयसकान्तिक क्षेत्र ।
„ induction or influence = चुम्बक प्रवर्तन ।
„ needle = चुम्बकीय सूई ।
„ poles = ध्रुव ।
„ saturation = संपृक्ति ।
„ storms = विप्लव वा क्षोभ, चुम्बक झड वा वात ।
„ telegraph = संदेश वा सम्वाद ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, north or boreal-fluid = उत्तर द्रव ।
,, keeper = धारक ।
Magnetism = अयसकान्त गुण वा धर्म्म, चुम्बकत्व ।
,, ,—terrestrial = भूचुम्बक ।
Magnetize = अयसकान्त गुण संचार करना, कृत्रिम चुम्बक बनाना, चुम्बित करना ।
,, by single toach = सकृत स्पर्श ।
,, by separate touch = पृथक स्पर्श ।
,, by double touch = द्विस्पर्श ।
Magneto-electric } Magneto-electrical } = अयसकान्तिक अलक्तार्क सम्बन्धी ।
,, electricity = अयसकान्तिक अलक्तार्क ।
Magic pane = जादू का गोलक, मायाविक चकती ।
,, lantern = मायाविक लालटैन ।
Magnetograph = अयसकान्तिक मुद्रण ।
Magnetometer = अयसकान्तमिति ।
Magnify = वृद्ध करना, बड़ा करना, विस्तारित करना, महत करना; बृहत्प्रदर्शन, महत्प्रदर्शन ।
Magnifying glass = वृहत्प्रदर्शक ताल, महत्प्रदर्शकताल ।
Magnitude = आकारमान, वैपुल्य, वृहत्व परिमाण ।
,,—apparent = आविर्भूत वा अवास्तविक आकारमान ।
Major chord = महास्वर ।
Mariner's compass = दृगदर्शक जहाजी होकायंत्र वा कम्पास ।
Manometer = वायुस्थिति स्थापकमिति, मन्यरुमिति ।
Mass = पिण्ड, स्थूलाकार, द्रव्यपुञ्ज ।
Malleability = प्रसरक्षमता, प्रसरण शीलत्व ।
Matter = द्रव्य, साकार पदार्थ, भौतिक द्रव्य ।
Mean temperature = सरदल तापक्रम ।
Maximum thermometer = परम तापमिति ।
Mechanics = यांत्रिक शास्त्र ।
Medium = साधन, निमित्त, कारण, मध्यस्थ ।
,, temperament = वाद्य स्वर, संगीतस्वर ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" tone = वाद्य स्वर, संगीत स्वर।
" " ,—compound = संयुक्त स्वर।
Motion = गति, चलन।
" ,—accelerated = वर्धमान गति।
" ,—curvilinear = वक्र रेखागति।
" ,—rectilinear = सरल रेखागति, सरल गति।
" ,—retarded = क्षीयमाण गति।
" ,—uniform = समान गति।
" ,—varied = विषमगति।

N

Natural = स्वाभाविक, प्राकृतिक, सहज।
Negative = व्यतिक्रान्त, विपर्य, ऋणात्मक, विलोम, उलटी।
" electricity = विलोम तडिद्, ऋणात्मक अलक्तार्क।
" pole = ऋणात्मक ध्रुव।
Neutral line = उदासीन रेखा, निर्द्वन्द रेखा।
Neutralize = उदासीन करना, क्लीव करना।
Non-conductor = अवाहक, मन्दवाहक।
Nodes = अचल स्थान।
Notes = स्वर।
Normal ray = लम्ब किरण।
Non-metallic = अधौतिक।

O

Object = विषय, अर्थ।
Objectiveglass = विषय ताल, विषयग्राही ताल।
Observation = पर्य्यवेक्षण, निरीक्षण।
Octave = सप्तक।
Ocular = चाक्षुष।
Od = ओज।
Ohm = अम, ऊम्म।
Opaque = अपारदर्शक।
Opeidoscope =

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Opera glass = नाटक दर्शक ।
Ophthalmoscope = अक्षिदर्शक ।
Optic = अक्षु, दृग ।
„ angle = दृग कोण ।
„ axis = दृगाक्ष ।
„ circle = दृगकोणमान, दृगवृत ।
„ square = दृग वर्ग ।
Optics = दृगशास्त्र, दर्शनानुशासन शास्त्र ।
Optical instrument = दृग यन्त्र, दर्शन यन्त्र ।
Orthometric =
Orthoscopic =
Oscilate = झूलना, हिलना, पेंगलेना ।
Oscilation = झूलना, दोलन, पेंग ।
Oscilating motion = आंदोलक गति, झूलना, झूलती चाल ।
Over-tones = चढा स्वर, वेसुरा ।

P

Pantascope = सर्व विषयालोक केमरा ।
Pantascopic camera = „ „
Pantograph =
Pencil = शंकू ।
Pencil of rays = किरणों का शंकू, किरण छटा ।
„ convergent = वर्धमानान्तर छटा ।
„ divergent = क्षीयमानान्तर छटा ।
„ parallel = समानान्तर छटा ।
Pendulum = दोलन, लंगर, लोलक ।
Penumbra = परछाया ।
Perceptible sound = कर्णगोचर स्वर, कर्णगोचर शब्द ।
Perspective = अवलोक, परलोक ।
„ glass = अवलोक दर्शक कांच ।
Perspectograph =
Percussion = आघात ।
Phantascope = भूतोत्पादक वा प्रेतदर्शक यन्त्र ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Phantasmagoria = लुक ।
Phase = भाग ।
Phenakistoscope = मायादर्शक चक्र ।
Phenomenon = दृग विषय, अद्भुदालोक ।
Phonautograph = नादाकृतिक यन्त्र, शब्दाकार-गाही यन्त्र ।
Phoneidoscope = शब्दाकृति सूचक ।
Phonics = स्वर वा ध्वनिविद्या ।
Phonograph = शब्दपुनर्भुयंत्र ।
Photics = तेज वा प्रकाश विज्ञान ।
Photo-drome = तेज परिचालक ।
Photo = आलोक चित्र, चित्र ।
Photochromy = रञ्जित आलोक चित्रण ।
Photoelectric = तडिततेजजनित चित्र, अलक्तार्क चित्र ।
Photo-engraved =
Photogalvanography =
Photograph = आलोक चित्र, छायाचित्र ।
(v) छायाचित्र उतारना वा लेना ।
Photographometer = चित्रग्रहणक्षममिति ।
Photography = आलोकचित्रण, छायाचित्रण विज्ञान ।
Photogravure =
Photoheliograph = रविचित्रप्रापक वा साधक ।
Photo-lithography = शैलयछायाचित्रण ।
Photology = तेज सम्बन्धी विद्या वा सिद्धान्त, तैजिक विज्ञान ।
Photo-magnetism = प्रकाशतेजमिति ।
Photometer = प्रकाशबलमिति, प्रकाशमिति ।
Photomicrograph = सूक्ष्मपदार्थ चित्रण, सूक्ष्मचित्र ।
Photophone =
Photoscope = तेजप्रदर्शक ।
Phototype =
Photonylography =
Photozincography =
Physico-philosophy = प्राकृतिक दर्शन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Physics = प्राकृतिक वा पदार्थ विद्या, सृष्टि शास्त्र।
Point of support = आधार विन्दु।
Primitive colours = मूलरंग।
Piezometer = कुंचनमिति।
Piston = दण्डा, छड़।
,, rod = दण्डा।
,, valve = दण्डे की ढिपनी।
Pitch = उदात स्वर का चढाव।
Pitol's tube = प्रवाहवेगमान नलिका।
Pivot = कीली, धुरी, चूल।
Plane = धरातल।
Plano-concave = समोनतोदर, तच्चनतोदर एकांतान्तरगोल।
,, cnvex = समोन्नतोदर, तक्षोन्नतोदर एकान्नवाह्यगोल, चप-टगोल।
Planometer = समतलमिति।
Plate = पट्टिका, लपेट।
Pneumatic = वायवीय, वायू विद्या।
Polor forces = ध्रुवीय बल, उत्तानपादजबल।
,, light = ध्रुवी प्रकाश, उत्तानपादज प्रकाश।
Polarimeter = तैजध्रुवमिति।
Polariscope = तैजध्रुवदर्शक।
Polarization = ध्रुवत्व।
Polarizer = ध्रुवकारी।
Pole = ध्रुव, उत्तानपादज।
Pole of a lens =
,, ,—magnetic = चुम्बकीय ध्रुव।
Porosity = सछिद्रता।
Polemoscope =
Polyorama = बहुरूपप्रदर्शक।
Positive = अन्यतिक्रांत, अविपर्यास्त, अनुलोम, सीधी वा सुलटी
,, crystal = अविकारी वा अविपर्यास्त, स्फटिक।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, electricity = अनुलोम अलक्तार्क ।
,, motion = अनुलोम गति ।
,, rotation = चक्र वा घूर्णन ।
,, pole = ध्रुव, उत्तानपादज ।
Potential = सम्भावनीय ।
Potential energy = सम्भावनीय शक्ति ।
Poundal =
Power = सामर्थ्य ।
Pressure = दाव, चांप, दवाव ।
,, ,—atmospheric = वायुचांप ।
,, ,—centre of = चाप केन्द्र ।
,, gauge = चापमिति ।
Prime = प्रधान, परम ।
,, conductor = परम वाहन ।
,, mover = प्रधान-प्रेरक, परम-प्रेरक ।
Print = छापना, छपाना, छाप ।
Prism = त्रिपार्श्व, ककचायत ।
,, ,—achromatic = स्वच्छ त्रिपार्श्व ।
,, ,—Nicol = निकिलत्रिपार्श्व ।
Projection = झुकाव, प्रलम्बता ।
Psendoscope =
Psychrometer = सीलमिति ।
Pyrheliometer = रवितापमान ।
Pyrometer = तापकृतवृद्धिमिति, परंतापमिति ।
Pyroscope = तापतेजमान ।
Pulviometer = वृष्टिमान ।

Q

Quantity of motion = गति वा चाल का परिमाण ।
Quadrant elctrometer = तड़ित प्रवाह मिति ।

R

Radiant = तेज विसर्जनकर ।
Radiant energy = विसर्जित शक्ति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

„ heat = विसर्जित ताप, ।
Radiation = विसर्जन, तेज विसर्जन ।
Rainbow = इन्द्रधनुष, पर्जन्य धनु ।
Rarefied waves = विरल लहर ।
Ray = किरण, रश्मि, अंशुजाल ।
„ ,—extraordinary = अपूर्व वा विलच्चण किरण ।
„ ,—pencil of = किरण शंकू ।
„ point = रश्मि शिखा ।
Recomposition = पुनर्योग, नियोग ।
Reaction = प्रतिक्रिया, प्रत्याघात ।
Red = लाल, रक्त ।
Reflect = प्रतिच्चेप करना, प्रतिबिंब पडना ।
Reflection = प्रतिक्षेप, प्रतिछाया, प्रतिबिम्ब, परावर्तन ।
„ ,—internal = अतंस्थ प्रतिक्षेप ।
Reflector = प्रतिक्षेपक, प्रतिबिम्बक ।
Refract =
Refraction = वक्रीभवन, ।
Refracting angle of a prism =
„ telescope = परावर्तकारी दूरदर्शक ।
Refractive index = वक्रांश संख्या ।
Refractive index-absolute = परम वक्रांश संख्या ।
Refractor = वक्रीभावक, वक्रीकारक ।
Refractometer = वक्रीभावमिति ।
Regelation = पुनर्घनीकरण ।
Regulator = नियामक, साधक ।
Relay = सहायक ।
„ ,—electric = तड़ित सहायक ।
„ battery = सहायक कोष्ट ।
Remanent magnetism }
Residual „ } = अवशिष्ट चुम्बकत्व ।
Repose =
„ ,—angle of =

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Repulsion = निराकरण, प्रत्यादेश, प्रतिबन्ध।
Rest = विश्राम, गतिरोध, स्थिति।
Resistance = प्रतिरोध, प्रतिकार, निवारण।
Resonance = अनुनाद, गुंज।
,, box = अनुनादी पेटी।
Resultant = निष्पन्न वा जन्य, लब्ध।
,, force = जन्यबल, लब्धबल।
Retarding motion = क्षीयमाणात्मक गति।
Retouch = संशोधन।
Rheometer = तड़िद् प्रवाह मिति, तड़िच्छक्तिमापक।
Rheophore = तड़िद्वाहीतार।
Rheoscope = तड़िद्निरुपकयन्त्र, तड़िद्ज्ञापक।
Rheostat = तड़िद्नियामक।
Rheotome = तड़िद् छिदुर।
Rheotrope = तड़िद्तरङ्गव्यतिक्रमकारी।
Roric figure =
Rubber = रबर, घर्षणकारी।
Rain = वृष्टि।
,, gauge = वृष्टिमान, वृष्टिमापक।
Rhombus = वातदिग्।

S

Safety = अक्षत, अभय, क्षेम, कुशल, सुस्थ।
,, lamp = अभयदीप, वा लम्प।
,, valve = सुस्थ वा कुशल कपाटी।
Secular variation = भौमिक विकार।
Scale = तुला, तराजू।
Scale-pan = तुला धर, पलड़ा।
Secondry = गौण, अप्रधान, अमुख्य।
,, action = उपकार्य्य।
,, axis = उपाक्ष, गौणाक्ष।
,, battery = अप्रधान तड़िद्भट्ठी वा कोष्ट।
,, circuit or coil = अमुख्य तड़िद प्रवाह वा तरङ्ग, तड़ित उपतरङ्ग।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, property = कारण गुणोद्भवगुण ।
Semiphore = साङ्केतिक समाचार ।
Semitone = अर्द्ध स्वर, कोमल स्वर ।
Sensitive = विषय ग्रहण क्षम, शीघ्रग्राही, विकारी अनुभूतिशील, सचेतन ।
,, flame = विकारी ज्वाला, सचेतन ज्वाला ।
,, paper = विकारी कागज, विषय ग्रहण शील कागज ।
Shade = छाया ।
Sharp = कड़ा स्वर ।
Shadow = प्रतिछाया ।
Simple colours = एकाकी रंग, सहज रंग ।
Siphon = वक यन्त्र, पनचोर ।
Solenoid = सर्पिल-प्रवाह ।
Solution = मिश्रण, घोलना ।
Sonometer = क्वणितामिति, नादमिति ।
Sounding board =
Sounder = ध्वनीजनक यन्त्र ।
Specific gravity = जातीय गुरुत्व, विशिष्ट गुरुत्व ।
,, heat = विशिष्ट ताप ।
,, inductive capacity =
Spectral = सप्तरंजन् सम्वंधी ।
Spectrology = सप्तरंङ्ग विषयक विद्या ।
Spectrometer = सप्तरङ्गमिति ।
Spectrophotometer = सप्तरङ्गतेजमिति ।
Spectroscope = सप्तरङ्गदर्शक यन्त्र, विच्छिन्नकिरण दर्शक, त्रसद्गुण ।
Spectrum = सप्तरङ्ग, सप्तरङ्ग, सत्रसद्गुण ।
Speed = चाल, गति ।
,, recorder or indicator = गतिबोधक वा वेगज्ञापक ।
Spheroidal state = तवे की बूँद ।
Spherometer = (वक्रामिति) गोलकमिति, गोलमिति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

St. Elmos fire = प्रकाश झुब्बा ।
Stability = स्थिति ।
Stable equilibrium = साम्यस्थिति ।
Standard = स्थापितमान ।
Steam = (वाष्प) जलवाष्प, उद्वाष्प ।
„—engine = वाष्पीय कल ।
Steel = पक्का लोहा ।
Steelyard = दण्डतुला ।
Stereoelectric = घनजन अलक्तार्क ।
Stereometer = जाति-गरुत्व-मिति ।
Stereoscope = स्पष्ट दर्शक, सैरबीन, चित्रदर्शक ।
Stereomonoscope =
Stethoscope = वक्षनादसूचक, हृदनाद सूचक ।
Stress = दवाव, खिचाव, तनाव ।
Stratification = स्तरी करण, परत पड़ना ।
Susceptibility =
„ ,—magnetic =
Stuffing-box = स्टफिङ्ग बाक्स, चेंगी कोष्ठ ।
Switch = रेल की कैंची ।
Synclastic =
String-instrument (musical) = तंतुवाद्य स्वरकम्पन मापक ।
Syren = (स्वरहिलोरामान), स्वरमापक ।
Still = अर्ध्वपातकपात्र, भपका ।
„—body = कन्दु ।
„—head = संशोधक ।
„—worm = नागनली ।
„—generator = उत्पादकपात्र ।
„—receiver = संचयपात्र ।

T

Tantalus' cup = पनचोखा, कृष्णकटोरा ।
Tasimeter = प्रसरणमिति, प्रसर्पणमिति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Tienoscope = त्रिपार्श्व दूरदर्शक ।
Telegraph = दूरस्थ सम्वाद, सङ्केत समाचार ।
„ ,—dial = पटिका सङ्केत समाचार ।
„ ,—electrical = ताड़िद समाचार, तार ।
„ ,—electro-magnetic =
„ ,—indicator =
„ ,—signal = साङ्केतिक समाचार
„ ,—pan = सङ्केतलिपि समाचार ।
„ ,—printing = अलक्तार्क वा तड़िद-मुद्रित-तारतिरोलेखन विद्युत कृतछापा ।
„ ,—submarine = सामुद्रीय तार ।
Telemeter = अन्तरमिति ।
Telephone = दूरस्थित वार्ता, वादवाहन, तिरोभणन, टेलीफोन।
Telescope = दूरदर्शक, दूरबीन ।
„ ,—achromatic = स्वछ दुरदर्शक ।
„ ,—aplanetic = साधित दूरदर्शक ।
„ ,—astronomical = ग्रहदर्शक ।
„ ,—Cossegrainian = कासग्रेन दूरदर्शक ।
„ ,—dialytic = स्वछ दूरदर्शक ।
„ ,—equitorial = फलयुक्त दूरदर्शक ।
„ ,—Galilean = गलेलियो दूरदर्शक ।
„ ,—photographic = दूरस्थचित्रक ।
„ ,—prism = त्रिपार्श्व दूरदर्शक ।
„ ,—reflecting = प्रतिबैम्बिक दूरदर्शक ।
Telethermameter = दूरस्थतापमिति ।
Temperature = तापक्रम, तापपरिमाण, तापमाचार ।
„ ,—absolute = परम तापक्रम ।
Tenacity = चिम्मडपन ।
Tension = तनाव, खिचाव अतान, तनपन, आवेशन ।
Tenthmeter = दशांशमिति ।
Terminal = सिरा ।
Thaumatrope = जादूचक्र ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Thermal = ताप; घर्मल ।
„ unit = तापाङ्क ।
„ weight = ताप गुरुत्व ।
Thermic balance = तेजबलमान ।
Thermo-barometer = घर्मेण वायू भारमिति ।
Thermo-chrosy = तापरंजन, कृशानुरश्मि ।
Thermo-current = तपव्यवहारित, तपचालित, तापप्रवाहित ।
Thermo-dynamics = तापकर्म्म शास्त्र ।
Thermo-electricity = घर्मजन्य अलक्तार्क, तपतड़ित ।
Thermo-electric battery = घर्मजन्य विद्युनमाला, तापज विद्युनमाला ।
Thermo-electrometer = अलक्तार्क तापमिति ।
Thermograph = घर्मोज्ञापक ।
Thermometre = तापमिति, उष्णतामापक ।
„ ,—differential = अन्तरकर्शक ।
Thermometograph = घर्मोलिपिज्ञापक, घर्मवेदज्ञापक, घर्मपरिमित ज्ञापक ।
Thermopile = (घर्मपाल), सूक्ष्मताप मापक ।
Thermoscope = घर्मफल सूचक, तापसूचक ।
Thermostat = घर्मशोधक, घर्मस्थापक, तापक्रमस्थापक ।
Thermovoltaic = ताप अलक्तार्क सम्बन्धी ।
Timbre = मोटा पतला स्वर, स्वर विशेषत्व ।
Tone = स्वर, ।
Tonometer = स्वरमिति ।
Tonophant =
Torricellian tube = वायूभारमिति नलिका ।
„ vacuum = अत्यन्त निर्वान् स्थान ।
Torque = गुथ वा लड़ ।
Torsion = परिगुन्थन, ऐंठन, वल ।
„ balance = (तार वलमान) तड़ित बल मापक ।
Torsion scale = तार बल तुला ।
Transluscent = प्रकाश भेद्य ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Transparent = पारदर्शक, विमल ।
Transpiration = पसीजना ।
Transudation = पसीजना ।
Transverse vibration = आयाम कम्पन ।
Tuning-fork = स्वर सहायक, स्वर शूल ।
Twilight = विकाल ।

U

Ultraviolet =
Undulation = अन्दोलन, पेङ्ग ।
Undulatory theory or wave theory } अन्दोल कल्पना, लहरीरुप अन्दोल सिधान्त कल्पना ।
Unifiliar magnetometer =
Union = जोड़, योग ।
Unipolar induction =
Unit = एकाई ।
,, physical = प्राकृतिक एकी भाव ।
,, jar =
,, of heat = ताप का एकी भाव ।
,, of resistance = प्रतिरोध का एकी भाव ।
,, of work = कर्म का एकी भाव ।
,, stress =
Universal = सार्व ।
Uniform motion = समगति ।
Uniformly accelerating motion = समवर्धमानगति ।
Unison = एकस्वर ।

V

Vacuum = रिक्तस्थल, शून्यस्थल, निर्वातस्थल ।
Vanishing line = लुप्तरेखा ।
,, point = लुप्त विन्दु ।
Variable motion = विषम गति ।
Vapour = वाष्प ।
Ventral segment = अचल स्थान ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Vibration = कम्पन, थरथराहट ।
Violet = बाबड़े का रंग, कासिनी रंग ।
Virial = बलज, औजस ।
Virtual = अदृष्ट, अप्राकृतिक, उपभ्रामक ।
„ focus = भ्रामक केन्द्र, उपकेन्द्र ।
„ image = अदृष्ट मूर्ति, वास्तविक अभास ।
„ movement =
„ velocity =
„ work =
Velocity = वेग ।
Viscocity = चिपचिपाहट, लस ।
Viscosimeter = लसमिति ।
Vision = दृष्टि, दृग ।
„ ,—direct = सरल दृष्टि, अव्यभिचारी दृष्टि, अविकारी दृष्टि ।
„ ,—indirect = व्यभिचारी दृष्टि, विकारी दृष्टि ।
Visual = दृष्ट ।
„ angle = दृष्ट कोण ।
„ cone = दृष्ट शङ्कु ।
„ plane = दृष्टि कोष्ट, दृष्टयादर्श, दृगादर्श, दृगमण्डल ।
„ point = दृगबिन्दु ।
„ ray = दृगरेखा ।
Vital fluid = चेतना वर्धक द्रव ।
Viterio-electric = अनुलोम अलक्तार्कमय ।
Vetrious electricity = अनुलोम अलक्तार्क ।
Vocal chord = ध्वनि तार, कर नाडी ।
Void space = शून्य अवकाश ।
Volt = वोल्ट मान ।
Voltaism = वोल्टतत्व, वलित ।
Voltaic arc = वलित विद्युत, वाल्य विद्युत वक्र ।
„ battery = वाल्य विद्युत कोष्ट ।
„ pile = वाल्य विद्युत राशी ।
„ couple = वाल्य का विद्युत जुग ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Voltameter = तडिदू प्रवाहमिति ।

Voltaelectrometer = विद्युत प्रवाह मिति ।

Volumenometer = आयतनमिति ।

Volumescope = अङ्कित आयतन मान ।

Volume = आयतन ।

Valve = ढिपनी, खुलमुन्दनी ।

Valve-chest = ढिपनी की पेटी ।

,, slide = सरक पडदा, ढकना ।

Vesicular vapour =

Vane = पवन ध्वजा ।

W

Water hammer = जल वज्री, जल मारतोल ।

,, thermameter = जलीय तापमान ।

Watt = वाट, वट भट्ट ।

Wave = तरङ्ग, लहर, ऊर्मी ।

,, front = तरङ्गाग्र ।

,, length = तरङ्गान्तर ।

,, of vibration = धुनक की तरङ्ग ।

,, surface =

,, theory = तरङ्ग की कल्पना, तरङ्ग सिद्धान्त ।

Web = पत्ती, पट्टी, झिल्ली, झाला ।

Weber = वेबर, भीवर ।

Weight = तौल, बोझ, भार, गुरुता ।

,, of observation = निरवेक्षण की गुरुता ।

Wheel barometer = चक्रिन वायू भार मिति, चक्राङ्क वायूभार मिति ।

Whirling table = चक्रचाक, चक्रपाट, चक्र ।

Whistle = सीटी ।

White = श्वेत ।

Windmill = वायूचक्की ।

Windpipe = श्वास नली ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Z.

Zincopolar = ऋणात्मक ।
Zincosis = अनुलोम अलक्तार्क, यशदद्युत, यशदस ।
Zoctrope = जीव चक्र ।
Zoology = जन्तु शास्त्र ।

(T. P.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

३३७

वैज्ञानिक कोश:

ओ३म्

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE

HINDI SCIENTIFIC GLOSSARY.

हिन्दी वैज्ञानिक कोष।

CHEMICAL TERMS.

रासायनिक परिभाषा।

I. THE ELEMENTS—मूलतत्त्व।

A

Aluminium, Al (27) = स्फट, स्फ (२७)।

Antimony (Stibium), Sb (120) = अञ्जन, ज (१२०)।

Argon, A (40) = आर्गन, आ (४०)।

Arsenic, As (75) = ताल, ल (७५)।

B

Barium, Ba (137) = भारियम, भ (१३७)।

Beryllium, Be (9) = वेरीलियम, वे (९)।

Bismuth, Bi (208) = विस्मत, वि (२०८)।

Boron, B (11) = टंक, ट (११)।

Bromine, Br (80) = व्रम, व्र (८०)।

C

Cadmium, Cd (112) = कादमियम, का (११२)।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cæsium, Cs (133) = श्याम, श्य (१३३)।

Calcium, Ca (40) = खटिक, ख (४०)।

Carbon, C (12) = कर्बन, क (१२)।

Cerium, Ce (140) = श्रीयम, श्री (१४०)।

Chlorine, Cl (35·5) = हरिन, ह (३५.५)।

Chromium, Cr (52) = क्रोम, क्र (५२)।

Cobalt, Co (59) = कोबल्ट, को (५६)।

Copper (Cuprum), Cu (63·5) = ताम्र, ता (६३.५)।

E

Erbium, Er (166) = एर्बियम, ए (१६६)।

F

Fluorine, F (19) = स्रव , स्र (१६)।

G

Gallium, Ga (70) = गेलियम, गे (७०)।

Germanium, Ge (72) = शर्म्म, श (७२)।

Gold (Aurum), Au (197) = स्वर्ण, स्व (१६७)।

H

Helium, He (4) = हेल, हे (४)।

Hydrogen, H (1) = उज्जन, उ (१)।

I

Indium, In (114) = हिन्दम, हि (११४)।

Iodine, I (127) = नैल, नै (१२७)।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Iridium, Ir (193) इन्द्र, इ = (१९३) ।
Iron (Ferrum), Fe (56) = लोह, लो (५६) ।

K

Krypton, Kr (81·3) = क्रप्तन, क्र (८१·३) ।

L

Lanthanum, La (138) = लेथनम, ले (१३८) ।
Lead (Plumbum), Pb (207) = सीस, सी (२०७) ।
Lithium, Li (7) = ग्राव, ग्रा (७) ।

M

Magnesium, Mg (24) = मग्न, म (२४) ।
Manganese, Mn (55) = माङ्गल, मा (५५) ।
Mercury (Hydrargyrum), Hg (200) = पारद, पा (२००) ।
Molybdenum, Mo (96) = मोलद, मो (९६) ।

N

Neodymium, Nd (143·6) = नीदिमम, नी (१४३.६)
Neon, Ne (20) = न्योन, न्यो (२०) ।
Nickel, Ni (59) = निकल, नि (५९) ।
Niobium, Nb (94) = नोबियम, नो (९४) ।
Nitrogen, N (14) = नत्रजन, न (१४) ।

O

Osmium, Os (191) = ओसमम, ओ (१९१) ।
Oxygen, O (16) = अम्लजन, अ (१६) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

P

Palladium, Pd (106) = पलेदियम, प (१०६) ।

Phosphorus, P (31) = स्फुर, स्फु (३१) ।

Platinum, Pt (195) = प्लाटिनम, प्ला (१९५) ।

Potassium (Kalium), K (39) = पोटाशियम, पो (३९) ।

Praseodymium, Pr (140·5) = प्रसेोदिमम, प्र (१४०·५)।

R

Radium, Ra (225) = रेडियम, रे (२२५) ।

Rhodium, Rh (103) = रोडियम, रो (१०३) ।

Rubidium, Rb (85) = रूपद, रू (८५) ।

Ruthenium, Ru (101·7) = रुथेनियम, रु (१०१·७) ।

S

Samarium, Sm (150) = स्मेरियम, स्म (१५०) ।

Scandium, Sc (44) = स्कन्ध, स्क (४४) ।

Selenium, Se (79) = सेलेनम, से (७९) ।

Silicon, Si (28) = शैल, शै (२८) ।

Silver (Argentum), Ag (108) = रजत, र (१०८) ।

Sodium (Natrium), Na (23) = सोडियम, सो (२३) ।

Strontium, Sr (87·6) = स्तंत्रम, स्त(८७·६) ।

Sulphur, S (32) = गन्धक, ग (३२) ।

T

Tantalum, Ta (183) = तंतलम्, तं (१८३) ।

Tellurium, Te (125· ?) = तेलुरियम, ते (१२५· ?) ।

Thallium, Tl (204) = थेलियम, थे (२०४)।

Thorium, Th (232) = थोरियम, थो (२३२)।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Tin (Stannum), Sn (118) = वङ्ग, व (११८) ।
Titanium, Ti (48) = तीतेनियम, ती (४८) ।
Tungsten, W (184) = तुङ्गस्त, तु (१८४) ।

U

Uranium, U (239·5) = युरेनियम, यु (२३९.५) ।

V

Vanadium, V (51·2) = वान्दियम, वा (५१·२) ।

X

Xenon, X (128) = जीनन, जी (१२८) ।

Y

Ytterbium, Yb (173) = यंत्रव्यम, यं (१७३) ।
Yttrium, Y (89) = इत्त्रियम, इ (८९) ।

Z

Zinc, Zn (65) = यशद, य (६५) ।
Zirconium, Zr (90·7) = जिरकोनियम, जि (९०·७) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

II. MISCELLANEOUS WORDS—फुटकर शब्द।

A

Absence = अभाव, अविद्यमानता।

Absent = अविद्यमान।

Absolute = शुद्ध, केवल, निर्मल।

Absorb = सोखना।

Absorbent = शोषक।

Absorption = शोषण।

Accretion = जमाव।

Acetated = सिरकाम्लमय।

Acetic acid, $C_2 H_4 O_2$ = सिरकाम्ल, $क_2 उ_4 अ_2$।

Acetify = सिरका बनाना।

Acetum (vinegar) = सिरका।

Acetylene = असीटलीन्।

Acid = अम्ल।

Acidification = अम्लीकरण।

Acidifier = अम्लकार।

Acidify = अम्ल बनाना।

Acidimeter = अम्लमापक यन्त्र।

Acidimetry = अम्लमिति।

Acidity = अम्लत्व।

Acidulate = अम्लमय करना।

Acidulated = अम्लीकृत।

Acidulous = आम्ल।

Acrid = झाल, कटु, चटपटा।

Act = असर करना।

Action = क्रिया, असर।

Add,
Adding } = संयोजन, मिलाना।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Adapter = संयोजक ।

Adiactinic = विकारीकिरणभेद्य ।

Adopter = संयोजक ।

Æther = ईथर (See Ether)

Affect = असर करना ।

Affinity = रसायनप्रीति ।

„ —Elective = संयोगप्रीति ।

Agate = सुलेमानी पत्थर ।

Agent = कर्ता, कारक ।

Agitate = हिलाना, डोलाना ।

Agricultural chemistry = कृषिसम्बन्धि रसायन ।

Air = वायु

Air gas = वायु गैस ।

Alabaster = सफ़ेद सिलखड़ी ।

Albumen, Albumin = सफेदी ।

Alchemic, Alchemical = कीमियाई ।

Alchemist = कीमिया बनानेवाला ।

Alchemy = कीमिया ।

Alcohol = मद्यसार, अलकोहल ।

Alcoholisation = स्पिरिटपरिशोधन, मद्यसारीकरण ।

Alcoholometer = मद्यसारमापक, अलकोहलमापक ।

Ale = एल ।

Alkali = क्षार, खार ।

„ —Fixed = स्थायी क्षार ।

„ —Vegetable = वनस्पतिक्षार ।

„ —Volatile = उड़नेवाली क्षार ।

Alkalimeter = क्षारमापक ।

Alkalimetry = क्षारमिति, क्षारमानविधि ।

Alkaline = क्षारीय, खारा ।

Alkaloid = क्षारप्राय, क्षारमय, क्षारीय, क्षारोद ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Alkaloid-Poisonous = विषमय क्षारोद ।

Allotropic = बहुरूपी ।

Allotropism, Allotropy } = बहुरूपता ।

Alloy = मेल, मिलावट, धातुमेल, मिलाना, धातुमेल करना ।

Alloyage = धातुमेल विद्या, धातुमेल क्रिया, मेल ।

Alter = बदलना ।

Alteration = विकृति, परिवर्तन ।

Alum, Alumen } = फिटकरी ।

Aluminiferous = फिटकरीदार ।

Amalgam = पारदमेल ।

Amalgamate = पारद मिलाना ।

Amalgamation = पारदमेलन ।

Amber = अम्बर ।

Ambrosia = अमृत ।

Amethyst = गोमेद ।

Amic = अमिक ।

Amides = अमिद ।

Ammonia, NH_3 (Alkaline air, Volatile Alkali) = अमोनिया, न उ$_3$ (क्षारिन वायु) ।

Analogous = अनुधार्मिक ।

Analogy = अनुधर्मता ।

Analyse = विश्लेषण करना ।

Analyser = विश्लेषक ।

Analysis = विश्लेषण, पृथक्करण ।

„ —Qualitative = जातिविश्लेषण, गुणविश्लेषण ।

„ —Quantitative = परिमाणविश्लेषण ।

„ —Proximate = उपविश्लेषण, सन्निकृष्ट विश्लेषण ।

„ —Ultimate = सजीव विश्लेषण, ऐन्द्रिक विश्लेषण ।

„ —Volumetric = आयतनविश्लेषण ।

Analyst = विश्लेषक ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Analytic, Analytical = वैश्लेषिक ।

Anhydride = निरुद ।

Anhydrite = अनार्द्रायित ।

Anhydrous = अनार्द्र ।

Animal charcoal = जान्तव अङ्गार ।

Anion = उद्गामी ।

Anisomeric = विषम प्रमाण ।

Anneal, Annealing = तपाकर ठंडा करना ।

Antichlor = हरिप्रतिषेधक ।

Antidote = विषनाशक, प्रतिविष, प्रतीकार ।

Appear = दिखाई देना, निकल पड़ना ।

Appearance = आविर्भाव, रूप ।

Application = उपयोग, उपनय, लगाव, प्रयोग ।

Apply = कर देखना, लगा देखना ।

Approximate, Approximately = लगभग, पास पास ।

Aqua, Aq = कं (जल), कं ।

" fortis = तीव्रजल, नत्रिकाम्ल ।

" regia = जलराज ।

" vitæ = सुरा, ब्राण्डी ।

Aqueous = जलीय ।

Arbor dianæ = रौप्यतरु ।

Argentiferous = रौप्यदार ।

Arrack = दारू ।

Artiad = युग्म ।

Artificial = क्रित्रिम, बनावटी ।

Asbestos = अस्वस्तु ।

Ashes = राख ।

" —Volcanic = ज्वालामुखी राख

Ash fire = राखीताप ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ash furnace = राखभट्टी ।

Ash oven = राखभट्टा ।

Asphalt = अस्फाल्ट ।

Aspirator = वायुचोषक ।

Assay = न्यारना, न्यार ।

Assume = धारण करना, चढ़ना ।

Athermanous = अघर्मवाही, तापाभेद्य ।

Atom = परमाणु ।

Atomic = परमाणुसम्बन्धी ।

,, philosophy = परमाणुवाद ।

,, theory = परमाणुसिद्धान्त ।

,, weight = परमाणुभार ।

Atomicity = परमाणुयोगमान, परमाणुकोटि, परमाणुता ।

Atomize = चूर चूर करना, महीन पीसना ।

Atomlyzer = गैसविभाजक ।

Atoms—Doctrine of = परमाणुवाद ।

Attack = आक्रमण करना, खा लेना, खा जाना ।

Attar = अतर ।

Aurates (Auric hydroxide) = स्वर्णित (उज्जाम्लजिद स्वर्ण ।

Aurated = स्वर्णमय ।

Auriferous = सोनेदार ।

Axis = अक्ष, धुरी ।

Axis of symmetry = यथाप्रमाण धुरी ।

Azote = नत्र (see Nitrogen)

Azotometer = नत्रमापक ।

B

Balsam = बलसाम ।

Barilla (Crude carbonate of soda) = सज्जी ।

Baryta = भारीता ।

Base = भस्म ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bases—Organic = सजीव-पदार्थ-भस्म ।

Basic = भास्मिक ।

Basicity = भास्मिकता ।

Basifier = भस्म बनानेवाला ।

Basify = भस्म बनाना ।

Bath = बाथ, तापसञ्चारक ।

Bath-metal = टब्रधातु ।

Battery = ब्याटरी, विद्युद्घटमाला, विद्युद्घट ।

Bead = दाना ।

Beaker = बीकर ।

Bell-jar = घण्टाकार पात्र ।

Bell-metal = काँसा ।

„ ore = असंस्कृत काँसा, खनिज काँसा ।

Bellows = धौकनी, भाती ।

Bent tube = वक्र नलिका, वक्र नली, बाँक नली ।

Benzene = बेंज़ीन ।

Bevelled = ढालुआं, कटा हुआ ।

Beverage = पान ।

Biacid = द्व्यम्ल ।

Bibasic or dibasic = द्विभस्मिक ।

„ „ compound = द्विभस्मिक सम्मेलन ।

„ „ mixture = द्विभस्मिक मिश्रण ।

Binary = द्विदेहिक ।

„ compound = द्विदेहिक सम्मेलन ।

Bind = बांधना ।

Bismuth ochre = खनिज बिस्मथ ।

Bite in = खाजाना, खाडालना ।

Bitter = कटु ।

Bitter principles = वनस्पति कटुद्रव्य, कटुसार ।

Bitumen = बिटुमेन ।

Bitumenise = बिटुमेन बनाना ।

Bitumenous = बिटुमेनी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bitumenous limestone = चिकना चूना पत्थर ।

Bituminate = बिटुमेनदार करना ।

Bituminiferous = बिटुमेनदार ।

Bivalency = द्वैधाशक्ति ।

Bivalent = द्वैधाशक्तिक ।

Black earth = करैली मिट्टी ।

Blacksmith = लुहार ।

Black strap = शीरेदार शराब ।

" tin = काला रांगा, खोटा रांगा ।

Blast = उड़ाना ।

" furnace = वात भट्टा ।

Blaze = धधकना ।

Bleaching = विरंजन, रंग उड़ाना ।

" powder = विरंजन चूर्ण, विरंजन चूर ।

Blister steel, }
Blistered steel } = छालेदार इस्पात ।

Block tin = ढोंकेदार रांगा, ढेलेदार रांगा ।

Blow = फूंकना ।

Blow pipe = फुकनी

" —Oxyhydrogen = अम्लजोज्ज फुकनी ।

Blue stone, }
Blue vitriol } = तूतिया, नीला थोथा ।

Blue veined = नीली धारीदार ।

Boil = उबलना, खौलना, उबालना, खौलाना ।

Boiling = क्वथन, उबालना ।

Boiling point = क्वथन विन्दु ।

Bond = बन्धन ।

Bone ash = हड्डी की राख ।

" black = हड्डी का कोयला ।

" earth = हड्डी का पार्थिव द्रव्य ।

Boracic = सोहागी ।

Boracous = सोहागामय ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Borax = सोहागा ।

Bottle = बोतल, शीशी, बोतल भर, शीशी भर, बोतल में भरना ।

,, glass = बोतल काँच ।

,, green = बोतली हरा रंग ।

Brackish = खारा ।

Brand = दाग देना ।

Brandy = ब्राण्डी ।

Brass = पीतल ।

Brass foil or Dutch gold = पीतल का पत्तर, डच सोना, नकली तबक ।

Brazen = पीतल का ।

Brew = शराब खींचना ।

Brewery = शराब का भट्टा ।

Bright = चमकीला ।

Brimstone = गन्धक ।

Brine = नोना पानी ।

,, —Leach = टपकाया नोना पानी ।

,, spring = खारा सोत ।

Brinish = थोड़ा खारा ।

Briny = खारी ।

Bronze = काँसा ।

,, powder = काँसे का चूर, सुनहली बुकनी ।

Brown = भूरा ।

Bude light = ब्यूड ज्योति ।

Bulb = कुमकुमा, पेट, कन्द ।

Bulbed = कुमकुमेदार, पेटदार ।

Bulk = आयतन, घनफल ।

Burette = द्रवमापक नलिका ।

Bullion = पासा, कामी, ईंट ।

Burgundy pitch = बरगण्डी अलकतरा ।

Burn = जलना, जलाना ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Burner = बर्नर ।

,, —Bunsen = बुंसन बर्नर ।

C

Calcar = चूना भट्ठा ।

Calcareous = चूनेदार ।

Calcareousness = चूनापन ।

Calcic = चूने का ।

Calcigenous = भस्मशील ।

Calcination = भस्मीकरण ।

Calcine = फूकना, मारना, भस्म करना ।

Calcspar = श्वेताञ्जन, सफेद सुर्मा ।

Calx = चूना बरी, धातुभस्म ।

Camphor = कपूर ।

,, —Oil = तेलिया कपूर ।

Candle = मोमबत्ती ।

Caoutchouc = रबर ।

,, —Vulcanised = गंधकी रबर ।

Capsule = दिउली

Caput mortum = गाद, अवशिष्ट ।

Caramel = दग्ध शर्करा, जली चीनी, जली खाँड ।

Carbolic acid = कर्बोलिकाम्ल ।

Carbonate of lead—Basic = सफेदा ।

,, ,, Soda = सज्जीखार ।

Carboy = करावा ।

Carburet = कर्बयुक्त करना ।

Carburetted hydrogen = कर्बोज्ज ।

Carburize = कर्बयुक्त करना ।

Carmine = किरमिज़ी रङ्ग ।

Caseous = पनीरी ।

Cask = छोटा पीपा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cast iron = ढाला हुआ लोहा ।

Catalysis = योगवाही क्रिया ।

Catalytic = योगवाही ।

Cation = अग्रगामी ।

Cat's eye = लहसुनिया ।

Caustic = दाहक ।

,, silver = दाहक चाँदी ।

,, potash = दाहक पोटाश ।

,, soda = दाहक सोडा ।

Cement = जोड़ने का मसाला ।

Cementation = जोड़ना ।

Centigrade = शतांश ।

,, thermometer = शतांशी उष्णमापक यंत्र ।

Cerin = मोमिया ।

Ceruse = खनिज सफेदा ।

Chalk = खड़िया ।

Chalkiness = खड़ियापन ।

Chalky = खड़ियाई ।

Char = झुलसना ।

Charcoal = कोयला, अंगार ।

Chauffer = दमचूल्हा ।

Chemical = रसायन, रासायनिक ।

,, affinity = रसायनप्रीति, रासायनिक संसर्ग ।

,, analyser = रसायनसंश्लेषक ।

,, attraction = रसायनाकर्षण ।

,, change = रसायनविकृति, रासायनिक रूपान्तर ।

,, combination = रसायनसंयोग ।

,, composition = रसायनसंघट्टन ।

,, compound = रसायनसम्मेलन ।

,, equation = रसायनसमीकरण ।

,, examination = रसायनपरीक्षा ।

,, examiner = रसायनपरीक्षक ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Chemical formula = रसायनसङ्केत, रसायनसूत्र ।
,, operation = रासायनिक क्रिया ।
,, principles = रासायनिक सिद्धान्त ।
,, process = रासायनिक रीति ।
,, union = रसायनसंयोग ।
Chemically = रसायनशास्त्र से ।
Chemicals = रसायन द्रव्य ।
Chemist = रसायनज्ञ, रसायनविद ।
Chemistry = रसायन शास्त्र ।
,, —Analitical = वैश्लेषिक रसायन ।
,, —Applied = व्यवहारिक रासायन ।
,, —Inorganic = जड़ रसायन, निर्जीव रसादन, निरिन्द्रिय रसायन ।
,, —Organic = सजीव रसायन, सेन्द्रिय रसायन, चेतन रासायन ।
,, —Physiological = अंगविज्ञान रसायन ।
,, —Practical = क्रियात्मक रसायन ।
,, —Pure = शुद्ध रसायन ।
Chloral = हरल ।
Chloroform = क्लोरोफार्म ।
Choke damp = कर्बिकाम्ल ।
Chrome = क्रोम ।
,, —Green = हरा क्रोम ।
,, —Orange = नारंजी क्रोम ।
,, —Red = लाल क्रोम ।
,, —Yellow = पीला क्रोम ।
Churn, churning = मंथन, मथना ।
Churning stick or staff = मथनी ।
Cinder = चिनगारी ।
Cinnabar = रस सिन्दूर, शिंगरफ ।
Citric acid, $C_6 H_8 O_7$ = खट्टाम्ल क$_6$ उ$_8$ अ$_7$ ।
Citrination = खट्टाम्लीकरण ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Clarification = मैल छांटना ।

Clarified = छांटा, साफ किया ।

Clarify = छांटना, साफ़ करना ।

Clay = चिकनी मिट्टी ।

Clayey = चिकनी मटीला ।

Clay marl = खटीली मट्टी ।

Clear = साफ, साफ करना ।

Cloudy = धुंधला ।

Coagulate = थक्का बाँधना ।

Coagulation = थक्का बँधाई ।

Coal = पत्थर का कोयला ।

,, tar = काला अलकतरा ।

Cochineal = किरमदाना, बीरबहुटी ।

Cohesion = संसक्ति ।

Colophene = तारपीन का तेल ।

Colour = रंग ।

Colouring matter = रंगकारक द्रव्य ।

Colourless = बेरंगा ।

Combinatin = संयोग ।

,, by definite proportion = नियमितमान संयोग ।

,, by volume = घनमान संयोग ।

,, by weight = भारमान संयोग ।

Combining equivalent weight, } = संयोजक प्रमाण ।
,, proportion }

,, weight = संयोजक भाराङ्क ।

Combustible = जलनशील ।

Combustibility = जलनशीलता ।

Combustion = जलन, जलना ।

Commercial = व्यापारी ।

Common salt = खाने का निमक ।

Components = घटक, अवयव ।

Composition = संघट्टन, मिलन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Compound = सम्मेलन ।

Concentrated = निविष्ट ।

Concentration = निवेशन ।

Concretion = घनीकरण, पिण्डीकरण ।

Condensation = गाढ़ीभवन, गाढ़ीकरण ।

,, product = गाढ़ीभूत द्रव्य ।

Condense = गाढ़ा होना, गाढ़ा करना, जमना ।

Condenser = गाढीकरण यंत्र ।

Conflagration = महाज्वलन ।

Congeal = जमना, जमजाना ।

Conjugate = सम्बद्ध ।

Constituent = अवयव ।

Consume = जला डालना, भस्म कर देना ।

Contain = समाना ।

Copper = ताँबा ।

Copperas = हीराकसीस ।

Coral = मूंगा ।

Cork = काग, खुखड़ी ।

Corrode = खाजाना ।

Corrosive = क्षयकारी ।

Corrosive sublimate = पारदिक हरिद ।

Corundum = कुरंद ।

Cracker = पटाका ।

Crayon = क्रेयन ।

Cream = सत, द्रत्र ।

Crown glass = क्राउन शीशा ।

Crucible = घड़िया ।

Crude = असंस्कृत, अस्वच्छ ।

Crumble = चूरचूर करना ।

Crust = खुरंड, जमाव, छिलका, पपड़ी जमना ।

Crystal = कलम, रवा ।

Crystalline = रवेदार, कलमदार ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Crystallization = स्फटिकीकरण, स्फटिकीभवन ।

Crystallize = कलम बनना, रवा बनना, रवा बनाना ।

Cupel = कटोरी ।

Cupelation = साफ करना, स्वच्छ करना ।

Curd = दही ।

Curdle = थक्का जमना, गाढ़ा होना ।

Curdy = थक्केदार ।

D

Damp = सील, नम, तर करना, मंद करना, हलका करना ।

Dark = काला, अँधेरा ।

Dazzle = चकाचौंध करना, चकाचौंध होना ।

Dazzling = चकाचौंध ।

Decant = निथारना ।

Decanter = निथरनी ।

Decolorize = रंग उड़ाना ।

Decompose = विच्छेदकरण, पृथक्करण, विघट्टन करना ।

Decomposition = विघट्टन, पृथग्भवन, विच्छेदन ।

Decripitation = चिरचिरा उठना, चटचटाना ।

Deflagrate = भभक उठना, भभक उठाना ।

Deflagration = भभकना ।

Deflagrator = भभकयंत्र ।

Dehydration = निरुद करना ।

Dehydrogenate = निरुज्ज करना ।

Dehydrogenation = निरुज्जीकरण ।

Deleterious = विषाक्त ।

Deliquesce = पसीजना ।

Deliquescence = पसीजन ।

Deliquescent = पसीजनेवाला ।

Deliquium = पसेव ।

Dense = गाढ़ा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Density = गाढ़ापन ।

Deoxide = द्व्यम्लजिद ।

Dephlegmate = श्रोटना, आर्द्रतानाश करना ।

Dephlegmation = श्रोटन, आर्द्रतानाश ।

Dephosphorization = विस्फुरीभवन ।

Dephosphorize = विस्फुर करना ।

Deposit = तलेजमना, जमाव ।

Desiccate = निरुद करना, सुखाना ।

Desiccation = जल उड़ाना ।

Desiccator = रसशोषक यंत्र ।

Desilver = विरजत करना ।

Destructive distillation = फूंकना ।

Desulphurate = विगंधक करना ।

Detect = ढूंढ़ निकालना, पता लगाना ।

Detection = पता लगाना ।

Detonate = कड़कना, कड़काना ।

Detonating, Detonator } = कड़कनेवाला ।

Detonating powder = कड़कनेवाली बारूद ।

,, tube = कड़क नली ।

Detonize = कड़काना ।

Devaporation = सलिलीभवन, विवाष्पीभवन ।

Devitrify = धुँधला करना ।

Dextrogyrate, Dextrorotatory } = दक्षिणवर्तक ।

Diacid = द्व्यम्ल ।

Dialyse = द्विविश्लेषण करना ।

Dialysis = द्विविश्लेषण क्रिया ।

Diamond mortar = कड़े पत्थर का खरल ।

Diatomic = द्विपरमाणुक ।

Dibasic = द्विभस्मिक ।

Diffuse = विकीर्ण करना, फैलाना, फैलना, प्रवेश होना।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Diffusion = प्रवेश ।

Digest = सिझाना, पाचन करना ।

Digester = सिझाने का यंत्र, सिझनयंत्र ।

Dilute = हलका करना, पतला करना ।

Diluted = हलका ।

Dimorphic, Dimorphous } = द्विरूपी ।

Disappear = उड़ जाना, लोप होजाना, अदृश्य होजाना ।

Discolor = रंग बिगड़ना, रंग उड़ना ।

Discoloration = वैवर्ण्य ।

Discover = पता लगाना, दर्याफ़्त करना ।

Disinfectant = निस्संक्रामक ।

Disintegrate = चूरा होजाना, चूरा करदेना ।

Disintegration = चूर्णक्रिया ।

Displace = स्थानच्युत करना ।

Displacement = = स्थानच्युति, स्थानान्तर ।

Displacer = स्थानच्युतिकर्ता ।

Dissociation = विघटनघटन, वियोग ।

Dissolution = घुलना, घोल ।

Dissolve = घुलना, घोलना ।

Distil = अर्क खींचना, भाप से टपकाना ।

Distillate = अर्क, आसव ।

Distillation = स्रव, अभिस्रव ।

Distilled = स्रवित ।

" water = स्रवित जल ।

Distillery = भट्ठी, शराब की भट्ठी ।

Disunion = वियोग ।

Dithionic = गंधक द्व्यणुक, द्विगंधकाणुक ।

Divalent = द्वैधा ।

Dodecahedron = द्वादशमुखी ।

Double decomposition = द्विविघटन ।

Double salt = द्विधातुक लवण ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dry test = शुष्क परीक्षा ।

Dualistic system, ,, theory } = द्वैतसिद्धान्त ।

Ductile = तान्तव ।

Ductility = तान्तवता ।

Dust = धूल ।

Dyad = द्विबन्धन ।

Dye = रंग, रँगना ।

Dynamite = डायनामाईट ।

E

Earth = पार्थिवद्रव्य ।

,, oil = मट्टी का तेल ।

Earths—Alkaline = खार ।

Ebonite = एबोनाईट ।

Ebullioscope = क्वथनमापक, स्फोटनमापक ।

Ebullition = उबाल, क्वथन, स्फोटन, खोल ।

Effervesce = बुदबुदाना ।

Effervescence = बुदबुदाहट ।

Effloresce = नोना लगना, प्रपुष्पण ।

Efflorescence = नोना, प्रपुष्पण ।

Elaiometer = तैलमापक, चिक्कणत्वदर्शक ।

Elastic = स्थितिस्थापक, लचदार ।

Elasticity = स्थितिस्थापकता, लचक ।

Electrolysis = वैद्युत विश्लेषण, वैद्युत विघट्टन ।

Electrolytic = वैद्युत विघट्टनशील ।

Electro-negative = ऋणवैद्युत पदार्थ ।

Electro-positive = घनवैद्युत पदार्थ ।

Electrum = पीतली सोना ।

Elements = मूलतत्त्व ।

Elementary substance = मूल पदार्थ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Elementary property = मुख्य लक्षण, मूल लक्षण ।

Emarginated = खार दार ।

Embalm — तेल में रखना ।

Embers = अँगारे ।

Emerald = पन्ना ।

,, green = पन्ना रंग ।

Emery = कुरंज, झामाचूर ।

,, wheel = सान चक्कर ।

Emperical formula = सरल सङ्केत, सरल सूत्र ।

Empyreuma = चिरायन ।

Emulsion = अवलेह ।

Enamel = मीना ।

Equation = समीकरण ।

Equivalence = संयोगशक्तिसाम्य ।

Equivalent = तुल्यशक्तिक ।

,, weight = संयोगभाराङ्क ।

Essence = सत्त ।

Essential oil = सार, रूह ।

Etch = चित्र खोदना ।

Etching = चित्रविलेखन ।

Ether = ईथर ।

Ethereal = ईथरी, ईथरीय ।

,, —Luminiferous = तेजोवाही ईथर ।

Etherification = ईथरीकरण ।

Euchroic = स्वच्छ, विमल ।

Eudiometer = वातलक्षणमापक यंत्र ।

Eudiometry = वातलक्षणमिति ।

Evanescence = उड़ाव, अदर्शन ।

Evaporate = जल का उड़ाना, जल का उड़ना, जल का सुखाना ।

Evaporation = उड़जाना, उड़ाव, वाष्पीभवन ।

Evolution = उद्भवन, विकाश ।

Examination = परीक्षा, जाँच ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Exfoliation = छिलका उड़ना ।

Exhaust = वायू निकालना ।

Expansion = प्रसरण, फैलाव ।

Experiment = प्रयोग, प्रयोग करना ।

Experimental = प्रयोगनीय ।

,, science = प्रयोगात्मक शास्त्र ।

Experimenter = प्रयोगकर्ता ।

Expert = विशारद ।

Explode = भक से उड़ना ।

Explosion = भक से उड़जाना ।

Explosive = भक से उड़नेवाला, बारूद ।

Expose = दिखाना, खुला रखना, एक्सपोज़ करना ।

Exposure = दिखाव, खुला रहना, एक्सपोज़र ।

Extend = विस्तार करना, बढ़ाना, फैलना ।

Extension = विस्तार, बढ़ाव, फैलाव ।

Extinguish = बुझाना, बुताना, बुझना ।

Extract = कषाय, सत्त ।

Extractives = कषाय ।

Exudation = पसीजना, पसीजन ।

F

Face = पहल ।

Fast = पक्का ।

Fat = चर्बी ।

Fatty = चर्बीदार ।

,, clay = चिकनी मिट्टी ।

Felspar = फेलस्पार, फेनोपल ।

Ferment = खमीर उठना ।

Fermentation = खमीर ।

Fibre = तंतु, रेशा ।

Fibrous = रेशेदार, तंतुमय ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Filings = बुरादा, चूर, रेतन।

„ of iron = लोहचूर, लोहचून।

Film = झिल्ली।

Filter = फिल्टर, जलशोधक, टपका, छनना, छानना।

Filtrate = टपकाया हुआ।

Filtration = छानना।

Fire = अग्नि, आग।

„ damp = पंक गैस।

„ stone = चकमक।

Fix = स्थायी होना, स्थायी करना।

Fixation = स्थायीभवन।

Fixed = स्थायी।

„ air = कर्बाम्ल।

„ alkali = स्थायी क्षार, अचल क्षार।

„ oil = स्थायी तेल।

Flake = घुआ।

„ -White = सफेदा।

Flaky = घुएदार।

Flame = लाट, ज्वाला, अग्निशिखा।

„ colour = ज्वालारंग।

„ reaction = ज्वालाद्वारा परीक्षा।

Flash = लपक, चमक।

Flashing point = प्रज्वलनविन्दु।

Flask = फ्लास्क।

Flint = चकमक पत्थर।

„ glass = फ्लिएट काँच।

Flour = फूल, आटा।

Fluid = तरल।

Fluidity = तरलता।

Fluorescence = स्वदीपक।

Flux = द्रवकारक, द्रावक।

Foam = फेन।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Foil = पत्ती, पत्तर, तबक़, बरक़ ।

Form = रूप आकार, ढांचा ।

Formation = बनाव, बनावट ।

Formula = संकेत, सूत्र ।

,, — Constitutional = निर्देशकसूत्र, रचनासंकेत ।

,, — Empirical = सरल संकेत ।

,, — Graphic = निर्देशकसूत्र, रचनासंकेत ।

,, — Molecular, } = अणुसूत्र, अणुसंकेत ।

,, — Rational } = अणुसूत्र, अणुसंकेत ।

,, — Ring = संकेतचक्र ।

,, — Structural = निर्देशकसूत्र, रचनासंकेत ।

Forge = लोहार की भट्ठी ।

Fossil = फ़ॉसिल ।

Fraction = अपूर्णांक, राशिभाग ।

Fractional crystallization = अधूरा कलम बनाना, थोड़ा थोड़ा रवा बनना ।

,, distillation = राशिभाग निष्कर्षण ।

Fracture = भग्नतल, भग्नदिक, तड़क ।

,, — Conchoidal = शम्बूकाकृति भग्नतल ।

Freezing = जमना, हिमीभवन ।

Fresh = ताजा, नवीन ।

Froth = फेन, झाग ।

Frothy = फेनदार, झागदार ।

Fructose = फल की चीनी ।

Fuel = ईंधन ।

Fugitive colour = उड़जानेवाला रंग, कच्चा रंग ।

Fulminate = पटाका, चटकना ।

Fulminate of gold = सोने की बारूद ।

Fulminating oil = चटकनेवाला तेल ।

,, powder = चटकनेवाली बुकनी, पटाके की बुकनी ।

Fume = धुआं, धुआंदेना, भापदेना ।

Funnel = पोंक, छुच्छी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Furnace = भट्टा ।
,, —Wind or air = वायुभट्टा ।
,, —Reverberatory = वायुभट्टा ।
Fuse = गलना, गलाना ।
Fusion = गलना, पिघलना ।
,, —Watery = निर्जलगलन ।
Fuze—Chemical = गलाने का मसाला ।

G

Galena = सौवीराञ्जन, सुरमा ।
Gallic acid = ग्यालिकाम्ल ।
Galvanized iron = जस्ता चढ़ा हुआ लोहा ।
Gas = गैस ।
,, —Air = वायुगैस ।
,, —Marsh = पङ्कगैस ।
,, —Water = जलगैस ।
Gaseous = गैसीय ।
Gelatin, Gelatine } = मछली का सरेस, जेलेटोन ।
Gelatigenous, Gelatineferous } = सरेसोत्पादक ।
Gelatinous = लासेदार
Gem = मणि, जवाहिर ।
,, —Artificial = कृत्रिम मणि, बनावटी मणि, नकली जवाहिर ।
Generate = जन्मना, जन्माना, निकलना ।
German Silver = जर्मन सिलवर ।
Gild = सोना चढ़ाना ।
Give off = निकालना, निकलना ।
Glacial = हैम, हिमवत ।
Glass = काँच ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Glass—Bohemian = बोहीमी काँच ।

" —Cut = पहलदार काँच ।

" —Crown = क्राउन काँच ।

" —Crystal, } = बिल्लूरी काँच ।
" —Flint }

" —Tempered, } = पक्का कांच ।
" —Toughened }

" —Water = घुलनेवाला काँच ।

Glistening mica = बुक्का ।

Globules = गोली, दाने ।

Glow-lamp = श्वेततेज दीप, शिखाहीन दीप ।

Glucose = दाखचीनी, द्राक्षशर्करा ।

Glue = सरेस ।

Gluten = गेहूँ का लासा ।

Goniometer = कोणमापक ।

" —Contact = दस्ती कोणमापक ।

Graduate = अवधिमान करना, रेखांकित करना ।

Graduation = अंशरेखन, अंशाङ्कन ।

Granular = रवादार, दानेदार ।

Granulate = दानेदार करना, चूरकरना ।

Granulated = दानेदार ।

Granulation = दाना बनना ।

Gravimetric = तौल परिमाण सम्बधी ।

" analysis = तौल परिमाण विश्लेषण ।

Green vitriol = कसीस ।

Gum = गोंद ।

" resin = रजन ।

Gumy = लसदार, गोंददार, चिपकनेवाला ।

Gunpowder = बारूद, अग्निचूर्ण, अग्निबाणचूर्ण ।

Guttapercha = गटापरचा ।

Gypsum = हरसोठ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

H

Halogen = नैलादि उपधातु ।

Haloid = सनैलादि लवण ।

Hard = भारी, कड़ा, कठोर ।

Hardness = कठोरपन , कड़ापन , भारीपन ।

Haziness = धुंधलापन, कुहासापन ।

Hazy = धुंधला, धुन्ध, कुहासामय ।

Heat = ताप , उष्णता ।

„ —Atomic = परमाणुताप ।

Heavy metal = भारी धातु ।

Helmet = नलिका मुकुट ।

Heptad = सप्तवन्धन ।

Heptavalent = सप्तशक्तिक ।

Hepatize = गंधोज्जित, गधोजमय ।

Heterogeneous = इतरावयव ।

Heterogenous = विजातीय ।

Heterology = इतरधर्म , विधर्मता ।

Heteromerous = विषमावयव ।

Heteromorphism = इतराकृतित्व ।

Heteromorphous = इतराकृत ।

Hexad = षट्वन्धन ।

Hexavalent = षट्शक्तिक ।

Homogeneous = सजातीय ।

Homologinic, Homologous } = समधर्म्मी , समश्रेणिक ।

Homology = समश्रेणिकता , समधर्म्मता ।

Humid = आर्द्र, सील ।

Humidity = आर्द्रता, सील ।

Husk = भूसी ।

Hydrated = उज्जमय ।

Hydration = उज्जमय करना ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hydric = उज्जनक ।

Hydrogenation = उज्जयुक्त करना ।

Hydrogode = विद्युत ध्रुव, ऋणध्रुव ।

Hydrolytic = जलहर ।

,, agent = जलहरकारक ।

Hydrometer = घनत्वमापक, विशिष्टगुरुत्वमापक ।

Hydro salt = उज्ज लवण ।

Hydrous = उज्जमय ।

Hygrometer = आर्द्रतामापक यंत्र ।

Hygroscopic substance = आर्द्रताग्राही पदार्थ, पसीजने वाली वस्तु ।

Hypothetical = कल्पनात्मक, आनुमानिक ।

I

Iceland spar = सफ़ेद सुर्मा ।

Identical = तत्स्वरूपी ।

Igneous = अग्निवत, आग्नेय ।

Ignite = जल उठना, आग लगाना, प्रदीपन करना ।

Ignition = जलउठना, प्रदीपन ।

Illuminant = प्रकाशक ।

Illuminate = प्रकाश करना ।

Illumination = प्रकाशन ।

Imbibe = सोखना, खींचलेना ।

Imitation = नक़ली, प्रतिरूपी ।

Immersion = निमज्जन, डुबोना ।

Impediment = रोक, प्रतिरोध, बाधा ।

Impenetrable = अभेद्य ।

Impentrability = अभेद्यता ।

Impregnate = भरदेना, साथमिलाना ।

Impure = मैला, मिलवां ।

Impurities = मैल ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inactive = शिथिल ।

Incandescence = उष्णप्रज्वलन, तापदीपन ।

Incandescent = उष्णज्वलित, तापप्रदीप्त ।

Incapacity = असामर्थ्य ।

Incoherence = असंयोग, असंलग्नता ।

Incombustible = अज्वलनशील ।

Incompatible = विरुद्धधर्मी, असंगत ।

Incrust = पपड़ी जमना ।

Incrustation = पपड़ी ।

Indelible = न मिटनेवाला, अमिट ।

India rubber = रबड़ ।

Indicator = सूचक, ज्ञापक ।

Indigo = नील ।

" —Black = काला नील ।

" —Blue = श्याम नील ।

" —Brown = कपिल नील ।

" —Green = हरित नील ।

" —Purple = बैंगनी नील ।

" —Red = रक्त नील, लोहित नील ।

" —White = श्वेत नील ।

" —Yellow = पीला नील ।

Indirect = परोक्ष रीति से ।

Indistinct = अस्पष्ट ।

Indivisble = अविभाज्य ।

Induction = उपपादन ।

Inert = जड़ ।

Inference = परिणाम, अनुमान ।

Inflame = प्रज्वलित होना, प्रज्वलित करना, दहन ।

Inflamation = दाह, दहन, प्रज्वलन ।

Inflammable = दहनशील, प्रज्वलनशील ।

Inflation = फुलाना, हवा से फुलाना ।

Infrangible = अभञ्जशील, न टूटनेवाला, न फटनेवाला ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Infrangibility = अभञ्जशीलता ।

Infuse = भिगो रखना, भिगो देना ।

Infusion = रस, अरक ।

Ingot = शिला, सिल, ढोंका ।

Ingredient = अंग, साधन ।

Inhalation = अन्तरश्वासन ।

Inherent = सहवर्ती ।

Ink = स्याही, मसी ।

„ —Indelible = पक्की स्याही ।

„ —Sympathetic = गुप्त स्याही ।

„ —Printer's,
„ —Printing } = छापे की स्याही

Inorganic = जड़, अचेतन ।

Inoxydizable = अदाध्यशील, अदाह्य ।

Insipid = फीका ।

Inspissate = गाढा करना, औटाना ।

Inspissated = गाढ़ा किया हुआ, औटाया हुआ ।

Insoluble = न घुलने वाला, अनघुल ।

Intensity = तीव्रता ।

Inter-atomic = परमाणवान्तरिक ।

Inter-molecular = अणवान्तरिक ।

Inversion = विपर्यास ।

Invert = विपर्यास करना ।

Iod, Iods = नैलमय ।

Iridiscent = धनुषरंगी ।

Iron = लोहा, लोह ।

„ —Cast = ढलुआं लोहा, कान्ती लोहा ।

„ —Magnetic = चुंबक लोहा ।

„ —Malleable = नरम लोहा, फैलनेवाला लोहा ।

„ —Meteoric = उल्का लोहा ।

„ —Rig = ढलुआं लोहा, मिलवां लोहा ।

„ —Reduced = साफ किया हुआ लोहा, स्वच्छ लोहा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Iron —White = श्वेत लोहा ।

,, —Wrought = पिटवां लोहा ।

Isinglass = जिलेटिन, मछली का सरेस ।

Isolable = पृथग्भावी ।

Isolate = अलग करना, पृथक करना ।

Isologous = समान्तर श्रेणिक ।

Isomerous = समावयव ।

Isomeric = समावयविक ।

Isomerism = समावयवत्व ।

Isometric = समपरिमाणित ।

Isomorphism = समाकृतित्व ।

Isomorphic, Isomorphous = समाकृतिक ।

Isopyenic line = समघनरेखा ।

Ivory = हाथीदांत ।

Ivory black = हाथीदांत की स्याही ।

J

Jasper = संग यशव ।

Jelly = सरेस, लासा ।

Jet = फुआरा ।

Jet black = घोर काला, निरा काला ।

Juxtaposition = पास पास, सन्निधान ।

K

Kiln = भट्ठी, भट्ठा, पज़ावा ।

L

Laboratory = प्रयोगशाला, रसायनशाला ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Lac = लाह, लाख ।

,, —Shell = चपड़ा, लाह ।

Laccic = लाखी ।

Lacquer = लाह चढ़ाया हुआ ।

Lamp = दीप, दिया, लम्प ।

,, —Arc = बिजली का लम्प ।

,, —Flameless = शिखाहीन दीप ।

Lamp black = काजल, कज्जल ।

Lapidary = हक्काक ।

Lapidiscence = पत्थर होजाना, अश्मिकरण ।

Lapis infernalis = नात्रित रजत ।

,, lazuli = लाजवर्द ।

Latent = अप्रगट, अनुद्भूत ।

Lather = साबुनफेन ।

Laughing gas = हँसानेवाली गैस ।

Law = नियम ।

Laxity = ढीलापन ।

Lead = सीसक, सीसा ।

,,—Black = ग्रेफेट, पेन्सिल का सुर्मा ।

,,—Red = सेंदुर ।

,,—White = सफेदा ।

Lead glance = गलीना ।

Leaven = खमीर ।

Light = ज्योति, उजाला, हल्का ।

Light oil = हलका तेल ।

Lime = चूना ।

,, —Caustic = दाहक चूना ।

,, light = लाईम लाईट ।

,, stone = चूने का पत्थर ।

Line of direction = दिग्रेखा ।

Link = सन्धी, कड़ी, बन्धन ।

Linsid oil = तीसी का तेल ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Liquid = द्रव ।

Liquifaction = द्रवीभवन ।

Liquify = द्रव बनना, द्रव करना ।

Liquor = मद्य ।

Litharge = मुर्दासंख ।

Litmus = लिटमस ।

„ —Blue = नीला लिटमस ।

„ paper = लिटमस कागज ।

„ —Red = लाल लिटमस ।

Loadstone = चुम्बक पत्थर ।

Logwood = पतंग लकड़ी ।

Lower = उतारना, शक्ति घटाना ।

Luminous = प्रकाशक, प्रकाशित, चमकदार, चमकीला, जगमगा ।

Luminosity = चमक ।

Lump = ढेला, डला ।

Luna = श्वेत, रजत, चांदी ।

Lunar caustic = नत्ररजत ।

Lustre = द्युति, पानी, आब ।

Lute, Luting } = लेई ।

M

Maceration = भावना ।

Madder = मजीठ ।

Magenta = मजण्टा ।

Magma = गाद , खुद ।

Malt = सीरा ।

Manganese—Black oxide of, or Black Mangenese = काला मांगल ।

Manna = बंसलोचन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Manufactory = कारखाना, कलाभवन, निर्माणशाला।

Manufacture = निर्माण, बनाना।

Manure = खाद।

,, —Animal = प्राणिसार खाद।

,, —Mineral = खनिजसार खाद।

,, —Vegetable = उदभिज्जसार खाद।

Marble = संगमरमर।

Mass = ढेर, ढेरी, पदार्थसमूह।

Massicot = मुर्दासंख।

Mastic = मस्तगी।

Melt, Melting } = गलना, गलाना, पिघलना, पिघलाना।

,, point = द्रवणबिन्दु, द्रवणांक।

,, process = द्रवीकरण प्रणाली, गलाने की रीति।

Mercurify = पारा निकालना, पारा मिलाना।

Metal = धातु।

,, —Base = हीन धातु, क्षुद्र धातु।

,, —Heavy = भारी धातु।

,, —Light = हल्की धातु।

,, —Noble = श्रेष्ठ धातु।

Metallepsy = तुल्यतत्त्व विकृति।

Metallic = धातव।

,, acids = धातवाम्ल।

,, ores = असंस्कृत धातु।

Metalloid = धातुकल्प।

Metallurgical = धातुसम्बन्धी, धातुशोधनसम्बन्धी।

,, chemistry = खनिजसंबन्धी रसायन शास्त्र, धातुशोधनसम्बन्धी रसायन शास्त्र।

Metallurgist = धातुविद्यावित्।

Metallurgy = धातुशोधन विद्या।

Metameric = विधर्मसमवयविक।

Meteorite = उल्का।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Meteorite iron = उल्का लोह ।

Methane = पङ्कगैस ।

Methylated spirit = काष्ठमद्यार्क ।

Metric analysis = घनविभाग, घनविश्लेषण ।

Mica = अभ्रक, अबरक ।

„ —Glistening = बुक्का ।

Micaceous = अभ्रकी, अबरकदार ।

Microchemical = सूक्ष्मरासायनिक ।

Microchemistry = सूक्ष्मरसायन ।

Microscope = सूक्ष्मदर्शक, खुर्दबीन ।

Microscopic = सूक्ष्मदर्शनीय ।

Microspectroscope = सूक्ष्मरश्मिवर्णविभाजक ।

Milk of lime = चूने का दोगा, सफेदा ।

Milky = दुधिया ।

Mine = खान ।

Mining = खोद निकालना, खान खोदना ।

Mineral = खनिज ।

„ acid = खनिजाम्ल ।

„ charcoal = पत्थर का कोयला ।

„ oil = खनिज तेल ।

„ salt = खनिज लवण ।

Mineralization = खनिजीकरण ।

Mineralogical chemistry = खनिज, पदार्थीय रसायन ।

Mineralogy = खनिजशास्त्र ।

Minium = सिंदूर ।

Mixible = मिलजानेवाला ।

Mixture = मिश्रण ।

Modification = रूपान्तर ।

Modified = रूपान्तरित ।

Moist = भीगा, भीजा, सीला, नम ।

Moisten = भिगोना ।

Moistened = भिगोया हुआ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Moisture = सील, नमी ।

Molasses = जूसी ।

Molecule = अणु ।

Molecular = अणुक, अणुसम्बन्धी ।

,, weight = अणुभार ।

Molten = पिघला हुआ, पिघला के बनाया हुआ ।

Monacid = एकाम्ल ।

Monad = एकबन्धन ।

Monatomic = एकपरमाणुक ।

Monovalent = एकशक्तिक ।

Mortar = खल ।

Mortification = धातु मारना ।

Mother liquor = मातृद्रव ।

Mother of pearl = सीप ।

Mucilage = लासा ।

Mucilagenous = गोंदिया, लासेदार ।

Multivalent = बहुशक्तिक ।

Muriate = हरोज्जमय करना।

Muriated = हरोज्जमय ।

Muriatic acid = हरोज्जाम्ल ।

Mutual = परस्पर ।

N

Naphtha = नफता ।

Nascent = नवजात ।

,, state = नवजात अवस्था ।

Native = खनिज, प्राकृतिक, देशज ।

Natural = स्वाभाविक ।

Negative = ऋण ।

Neutral = शिथिल ।

,, salt = शिथिल लवण ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Neutrality = शिथिलता ।

Neutralization = शिथिलीभवन ।

Neutralize = शिथिल करना ।

Neutralizing = शिथिलकारी ।

Nickel silver = निकल सिलवर ।

Nihilalbum = दग्ध यशद ।

Nitre = शोरा ।

Nitrated = नत्रयुक्त ।

Nitrification = नत्रीभवन ।

Nitrum = शोरा ।

Non-acid = निराम्ल ।

Non-metal = उपधातव ।

Non-metallic = उपधातव ।

Non-nitrogenous = नत्रहीन ।

Non-oxygenous = अम्लजहीन ।

Normal = मुख्य, स्वधर्म्मी, सामान्य, प्रमित ।

" salt = स्वधर्मी लवण ।

" solution = प्रमित द्रावण ।

" temperature = सामान्य उष्णता, मुख्य उष्णता ।

Nugget = ढेला, ढोंका ।

O

Obscure rays = अदृश्य किरण ।

Observation = निरीक्षण ।

Obstacle = प्रतिबन्ध, रुकावट ।

Occlude = संहार करना ।

Occlusion of gases = गैससंहार ।

Ochre = गेरु ।

Octad = अष्टबन्धन ।

Odour = गंन्ध, बास ।

Odourless = निर्गन्ध, गन्धहीन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Oleometer = तैलमापक ।

Opal = उपल ।

Opalescence = उपलझलक ।

Opalescent = उपल सा झलकनेवाला, भीतर से झलकनेवाला।

Opaque = अपारदर्शी ।

Opposition = विरोध, विग्रह ।

Ordinary = साधारण ।

„ temperature = साधारण उष्णमान ।

Ore = आकरिकधातु, असंस्कृत धातु ।

Organic = ऐन्द्रिक, सजीव, चेतन ।

Orpiment = हरताल ।

„ Red = मैनसिल ।

„ Yellow = गोदन्ती हरताल ।

Ozone, O_3 = ओज़ोन ।

P

Pan = कढ़ाई ।

Part, Parting = निथारना, न्यारना, अलग करना ।

Passive = क्रियाशून्य ।

Passivity = क्रियाशून्यता ।

Paste = लेई ।

Pearl white = मोतिया श्वेत ।

„ ash = मोती का चूना ।

Pencil = तार, सूची ।

Pentad = पंचबन्धन ।

Perforated = छिदा हुआ ।

Perissad = अयुग्म ।

Permanent white = पक्का श्वेत रंग ।

Permeable = प्रवेशशील ।

Permeate = घुसजाना, समाजाना ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Petroleum = मिट्टी का तेल ।

Pewter = कांसा, कसकुट ।

Phial = शीशी ।

Phlogiston = फ्लाजिस्टन ।

Phosphorescent = स्फुरप्रकाशित ।

Phosphoric acid = स्फुरोज्जाम्ल ।

Phosphorus—Soluble = घुलनशील स्फुरोज्ज ।

Photo-chemistry = आलोकरसायन ।

Physico—chemical = भौतिक रासायनिक ।

Pipe = नलिका, नली ।

Pipette = पतली नलिका ।

Pitch = अलकतरा ।

Plated = कलई किया हुआ, मुलम्मा किया हुआ ।

Plating = कलई करना, मुलम्मा करना ।

Plumbago = प्लम्बेगो ।

Pneumatic trough = वायुकोशक पात्र ।

Point of maximum density = महत्तम घनत्वबिन्दु ।

Poison = विष ।

Poisonous = विषाक्त ।

Polish = चमक, चमकना, चमकाना ।

Polyacid = बह्वम्ल ।

Polyatomic = बहुपरमाणुक ।

Polybasic = बहुभस्मिक ।

Polymeric = बहुजातीय ।

Polymerism = बहुजातिकत्व ।

Polymorphic = बहुरूपी ।

Polymorphism = बहुरूपता ।

Polyvalent = बहुबन्धन ।

Poppy oil = खसखस का तेल ।

Porcelain = चीनी मिट्टी ।

Portland cement = विलायती मिट्टी ।

Positive = धन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pot = प्याला, पात्र ।

Pot metal = पात्र-धातु ।

Potash = पोटाश ।

Powder = चूर्ण, चूरा, बुकनी, चूरा करना, चूरा होना ।

Powdered = चूरा किया हुआ ।

Powdery = चूर्णसदृश, चूरे सा ।

Precious = बहुमूल्य, मूल्यवान, बहुमोल ।

Precipitant = अधःक्षेपक, अवक्षेपक ।

Precipitate = तलछट, अधःपतित, अधःपतन, अवक्षेपन,
,, तलछट जमना ।

Precipitation = अधःपतन, अवक्षेप ।

Presence = वर्तमानता, उपस्थिति ।

Present = वर्तमान, उपस्थित ।

Primary = मुख्य, पहिला, आद्य ।

Prime = प्रधान ।

Principle = कार्यकारी तत्त्व, वीर्य, सिद्धान्त ।

Process = क्रिया, विधि, रीति, प्रणाली ।

Properties = गुण, धर्म्म ।

Proportion = भाग ।

Puddling = लोहा साफ करना ।

Pulverous = चूर्णमय, बुरेदार ।

Pumice,
Pumice stone } = झांवा पत्थर ।

Pure = शुद्ध ।

Purification = शुद्धीकरण ।

Purified = शुद्ध ।

Purify = शुद्ध करना, साफ करना ।

Purity = शुद्धता ।

Purple = बैंगनी ।

Putrefaction = सड़ना ।

Putty = पुटीन ।

Pyrite = पाईराइट ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pyroheliometer = रवितापमापक ।

Pyrometer = अत्युष्णतामापक ।

Pyroscope = उष्णतादर्शक ।

Q

Quadribasic = चतुर्भस्मिक ।

Quadrivalence = चतुर्धाशक्ति ।

Quadrivalent = चतुर्धाशक्तिक ।

Quantity = परिमाण ।

Quantivalence = परिमाणशक्ति ।

Quartz = क्वार्ट्स ।

Quick-silver = पारा, पारद ।

Quinquivalence = पंचशक्ति ।

Quinquivalent = पांचशक्तिक ।

R

Radical = मूलक ।

„ —Compound = विविध मूलक ।

„ —Simple = एकाकी मूलक ।

Rain water = वृष्टि जल ।

Rancid = सड़ी गंध ।

Rare = विरल, पतला, हल्का ।

Rarefaction, Rarifaction } = विरलीकरण, विरलीभवन ।

Rarefy = विरल करना, विरल होना ।

Rarity = विरलता ।

Raw = कच्चा ।

Reaction = प्रतिक्रिया ।

Reaction—Blowpipe = फुकनी प्रतिक्रिया ।

„ —Flame = दीपशिखा प्रतिक्रिया ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reagent = प्रतिकारक, परीक्षक ।

Realgar = मैनसिल ।

Receiver = घटग्राहक ।

Recrystallization, Recrystellize } = पुनःस्फटिकीकरण ।

Rectification = प्रतिशोधन ।

Rectifier, Rectificator } = प्रतिशोधक ।

Rectify = प्रतिशोधन करना ।

Redentigration = परावर्तन ।

Red lead = सिन्दूर ।

,, phosphorus = लाल स्फुर ।

Reduce = संस्कार करना ।

Reduction = संस्कारक्रिया ।

,, test = संस्कारपरीक्षा ।

Refine = शुद्ध करना, शुद्ध होना, साफ करना ।

Refined = शुद्ध किया हुआ ।

Refrigerator = शीतकारक ।

Replace = पुनर्निवेशन ।

Replaceable = पुनर्निवेशनीय, प्रतिनिवेशनीय ।

Residue, Residum } = अवशेष ।

Resin = राल ।

Resist = रोकना ।

Result = फल ।

Retort = भभका ।

,, —Tabulated = डाड़ीदार भभका, टोटीदार भभका ।

Reverberation = प्रतिघात ।

Reverse = प्रतिकूल, विपरीत ।

Revert = पलटना, पलटाना ।

Rise = चढ़ उठना, उतराना, चढ़ना ।

Rouge = फुकी हुई कसीस, रूज ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Rubber = रबड़ ।

Rust = मोरचा, मोरचा लगना ।

Rusty = मोरचेदार ।

S

Safety lamp = रक्षकदीप, सेफटी लम्प ।

,, match = रक्षक दियासलाई, सेफटी दियासलाई ।

,, tube = रक्षकनलिका, सेफटी नलिका ।

Sal = लवण ।

,, —Ammoniac = नौसादर ।

,, —Culinarius = नमक, नोन, खाने का नमक ।

,, —Gemæ = खनिज नमक ।

,, —Volatile = उड़जानेवाला नमक ।

Salifiable = नमकरा बनाने योग्य ।

Salify = नमक बनाना, नमकमय करना ।

Saline = खारी, नमकीन ।

,, efflorescence = पांसुज लवण, श्रोद्भिद लवण ।

Salt = नमक, लवण ।

,, —Essential = वनस्पति लवण, वनस्पति सत्त ।

,, —Haloid = समुद्री खार, समुद्री लवण ।

,, —Neutral = उदासीन नमक, शिथिल नमक ।

,, —Permanent = स्थिर नमक, स्थायी नमक ।

Saltpetre = शोरा ।

,, —Chili, (Sodium Nitrate) = चिली का शोरा ।

,, —acid, (nitric acid) = शोराम्ल, नत्रिकाम्ल, शोरे का तेजाब ।

Sample = नमूना, बानगी ।

Sandarach, Sandaras } = सन्दरस, चन्दरस ।

Sand bath = बालू का तापयंत्र ।

Sand paper = बलुआ कागज़ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sandal, Santal = चंदन ।

Saponifiable = साबुन करने योग्य ।

Saponification = साबुनकरण ।

Saponifier = साबुनकारक ।

Saponify = साबुन बनाना ।

Sapphire = नीलम ।

Saturant = संपृक्त ।

Saturate = संपृक्त करना ।

Saturated = संपृक्त ।

Saturation = संपृक्तता ।

Scale = मापनदण्ड, माप ।

Science = विज्ञान ।

Scientific = वैज्ञानिक ।

„ apparatus = वैज्ञानिक यंत्र ।

„ chemist = वैज्ञानिक रसायनज्ञ ।

„ method = वैज्ञानिक रीति ।

Scientist = विज्ञानवित् ।

Scintillation = चिनगारी उड़ना, चिनगारी उड़ाना ।

Scum = झाग ।

Secondary = गौण, अप्रधान ।

Sediment = तलछट ।

Selenite = हरसोंठ ।

Sensitive = सुग्राहक, शीघ्रग्राहक ।

Sensitize = शीघ्रग्राही करना ।

Separating funnel = पृथक्कारी टोप ।

Separation = पृथक्करण ।

Series = माला, श्रेणी ।

Settle = निथरना, बैठजाना ।

Shellac = लाख, चपड़ा ।

Silica, ($Si\ O_2$) = बालू ।

Siliceous = बालूदार, बलुआ ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Silver steel = सफेद फौलाद ।

Simmer = सिर्मसिमाना, धीरे धीरे उबलना ।

Simple = एकाकी, सामान्य ।

Singe = झुलसना ।

Siphon = पनचोरा, वक्रनलिका ।

Skim = काछलेना ।

Slag = धातुमैल ।

Slake = बुझाना ।

Slaked = बुझा हुआ ।

„ lime = बुझाया हुआ चूना ।

Slate = स्लेट ।

Smelt = धातु शोधना ।

Smelting = धातुशोधन ।

„ furnace = धातुशोधन भट्ठा ।

Smoke = धुआं, धूम, धुआं देना ।

Smoky = धुएंदार, मैला ।

Soap = साबुन ।

„ bubble = साबुन का बुलबुला ।

„ stone = सिलखड़ी ।

Soda = सोडा ।

„ alum = सोडा फिटकिरी ।

„ ash = सोडा मिट्टी, सज्जी ।

„ salts = सोडा लवण ।

Soft = हल्का, नरम ।

„ water = हल्का जल ।

Soil = = उपजाऊ मिट्टी, खेत की मिट्टी ।

Solder = टांका, टांका देना, टांका लगाना, धातु जोड़ना ।

„ —Hard = पक्का टांका ।

„ —Soft = नरम टांका ।

Solid = घन, ठोस ।

Solidification = घनीकरण, घनीभवन ।

Solidify = घन करना, घन होना, ठोस बनाना ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Solidity = घनता, ठोसपन ।

Solubility = घुलनशीलता

Soluble = घुलनेवाला, घुलनशील ।

,, glass = घुलनेवाला कांच ।

Solution = द्रावण, घोल, द्रवयोग ।

,, —Chemical = रासायनिक घोल ।

,, —Mechanical = कृत्रिम घोल ।

Solvent = घोलक ।

Soot = कारखा, काजल ।

Sour = खट्टा ।

Spark = चिंगारी ।

Specific gravity = विशिष्ट गुरुत्व ।

,, heat = विशिष्ट ताप ।

,, weight = विशिष्ट भार ।

Spectrclogy = रश्मिनिर्वाचक शास्त्र ।

Spectroscope = रश्मिदर्शन यंत्र, रश्मिवर्णदर्शक ।

Spectroscopic = रश्मिवर्णदर्शनीय ।

,, test = रश्मिवर्णदर्शनीय परीक्षा ।

Spectrum = रश्मिवर्ण, सप्तरंजन ।

,, —Absorption = अपसर्पण रश्मिवर्ण ।

,, —Chemical = रासायनिक रश्मिवर्ण ।

,, —Chromatic = रश्मिवर्ण ।

,, —Continuous = सरोतर रश्मिवर्ण ।

,, —Gaseous = गैसीय रश्मिवर्ण ।

,, —Normal = साधारण रश्मिवर्ण ।

,, —Ocular = दृश्य रश्मिवर्ण ।

,, —Solar = सौर रश्मिवर्ण ।

,, —Thermal = ताप रश्मिवर्ण ।

Spectrum analysis = रश्मिवर्ण विश्लेषण ।

Speculum metal = दर्पणधातु ।

Spermaceti = मोमबत्ती की चर्बी, ह्वेल की चर्बी ।

Spirit = स्पिरिट, सार, मद्यसार ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Spirit lamp = स्पिरिट लम्प, मद्यसारलम्प ।

Spirit of salt = नमक का तेज़ाब ।

,, of terpentine = तारपीन का तेल ।

,, of vitriol = गंधक का तेज़ाब ।

,, of wine = मदिरा, शराब ।

,, —Rectified = शुद्ध मद्यसार ।

Spirituous = मद्यसारीय ।

Split up = विभिन्न करना ।

Sponge = स्पंज ।

Spout = टोटी ।

Standard = प्रमाण, स्थापित मान ।

Standardize = प्रमाणानुसार करना ।

Starch = नशास्ता, माँड़ी ।

Starchy = माँड़ीदार ।

Steam = भाप, जलवाष्प ।

,, bath = स्वेदनयंत्र ।

Steel = इस्पात, फ़ौलाद ।

,, —Cast = ढला इस्पात ।

,, —Mild = नरम इस्पात ।

Stem = डांड़ी ।

Still = भपका ।

Stir = हिलाना ।

Stone—Philosopher's = पारस पत्थर ।

Stop cock = स्टापकाक़, ढक्कन टोटी ।

Stopper = ढकना ।

,,—Glass = काँचडाट ।

Stoppered = ढकनेदार, बंद ।

Stove = अंगीठी, चूल्हा ।

Strain = छानना ।

Strainer = छना ।

Strength = बल ।

Strong = बलवान ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sub-atom = परम परमाणु ।

Sublimate = ऊर्ध्वपातनावशेष ।

Sublimation = उर्ध्वपातन ।

Sublime = उर्ध्वपतन करना ।

Sub-soil = तले की मिट्टी ।

Substituent = प्रतिनिधि द्रव्य ।

Substitute = प्रतिनिविष्ट होना ।

Substitution = प्रतिनिवेशन, प्रतिनिधान ।

Sugar = शर्करा, चीनी ।

,,—Beet-root = कंद की चीनी ।

,,—Cane = गन्ने की चीनी , ऊख की चीनी ।

,,—Fruit = फल की चीनी ।

,,—Grape = अंगूर की चीनी ।

,,—Milk = दूध की चीनी ।

,,—Starch, ,,—Potato } = माड़ की चीनी, आलू की चीनी ।

Sugar of lead = मुर्दासंख ।

Sulphuration = गंधकीभवन ।

Super salt = आम्लमय लवण ।

Suspend = लटकाना, लटका रखना ।

Suspended = मिला हुआ, अवलम्बित ।

Suspension = अवलम्बन ।

Symbol = चिन्ह ।

Symbolism = चिन्हव्यापार ।

Sympathetic ink = गुप्तमसि ।

Synthesis = संश्लेषण ।

Synthesize = मिला के बनाना ।

Synthetical = बनाया हुआ, सांश्लेषिक, कृत्रिम ।

T

Table = सूची, सारणी ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Talc = अभ्रक ।

Tallow = कच्ची चर्बी ।

Tar = राल ।

Tared = तुला हुआ ।

Tarry = रालदार ।

Tartar = टार्टर ।

Tartaric acid = इमली का तेज़ाब, टार्टरिकाम्ल ।

Temper = आब, पानी, पानी चढ़ाना, बुझाना, पक्का करना ।

Temperament = प्रकृति, स्वभाव ।

Temperature = तापक्रम, तापपरिमाण ।

Tempered = पक्का किया हुआ, पानी चढ़ाया हुआ ।

Tension = वितति, तनाव ।

„ —Vapour = वाष्प का तनाव ।

Tepid = कोसा ।

Term = शब्द ।

Ternary = त्रिदैहिक ।

Terpene = तारपीन ।

Terra cotta = पक्की मिट्टी, पकाई हुई मिट्टी ।

Tertiary = तृतीय ।

Test = परीक्षा, परख, जांच ।

„ —Touching = कस लगाकर जांचना ।

„ —Wet = जलीय परीक्षा ।

Test tube = परीक्षणनलिका, टेस्टट्यूब ।

Tetracid = चतुराम्ल ।

Tetrad = चतुर्बन्धन ।

Tetratomic = चतुष्परमाणुक ।

Tetrabasic = चातुर्भस्मिक ।

Tetravalence = चतुर्शक्ति ।

Tetravalent = चतुर्शक्तिक ।

Texture = गठन, रचना, बनावट ।

Theory = सिद्धान्त ।

Thermal = उष्णतात्मक ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Thermal unit = उष्णतापरिमाण ।

Thermic = उष्णतासम्बन्धी ।

,, balance = अतिमंद उष्णतामापक ।

Thermochemistry = तापरसायन ।

Thermolysis = तापविश्लेषण ।

Thermolyze = तापविश्लेषण करना ।

Thermometre = तापमापक, थरमामेटर ।

Thermometric = तापमापकसम्बन्धी ।

Thin = पतला ।

Thionic = गंधकी, गंधकमय ।

Tin = बङ्ग, रांगा ।

Tin, Tinning } = कलई करना, रांगा चढ़ाना ।

Tinned = कलई किया हुआ, कलईदार ।

Tincal = सोहागा ।

Tissue = मांसतन्तु, रेशा ।

Titrate = द्रवयोगविश्लेषण करना ।

Titration = द्रवयोगविश्लेषण ।

Tone = रंग ठीक करना, टोन करना ।

Touch = कस लगाना ।

Touchstone = कसौटी का पत्थर ।

Tough = चिम्मड़, चिमड़ा ।

Toughened glass = कड़ा किया हुआ कांच, पक्का कांच ।

Toxic = विषाक्त ।

Toxicology = विषविज्ञान ।

Trace = अंशमात्र, नाममात्र ।

Translucent = अर्धपारदर्शक, अर्धस्वच्छ ।

Transmit = पार करना, पार होना, पार जाना ।

Transmutation = कीमिया बनाना, नीच धातु को उच्च धातु करना ।

Transparent = पारदर्शक, स्वच्छ ।

Treacle = जूसी, शीरा ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Triad = त्रिबंधन ।

Tridimensional = त्रिपक्षता ।

Triple salt = त्रिधातुक लवण ।

Trivalence = त्रिशक्ति ।

Trivalent = त्रिशक्तिक ।

Trough = टांका, जलपात्र ।

Tube = नलिका, नली ।

„ —Furnace = नलिका भट्टी ।

Tubulated bottle = सुराहीदार बोतल, लम्बी गर्दनवाली बोतल ।

Tubulation = नलिकाकरण ।

Tubulature = टोटी लगाना, नलिका लगाना ।

Tubulure = टोटी, गर्दन ।

Turmeric = हल्दी ।

„ paper = हल्दीमय कागज़ ।

Turn = घुमाना, बदलना, खरादना, छीलना ।

Turning = छीलन ।

Turpentine = तारपीन ।

„ —Oil of = तारपीन का तेल ।

Turquois = फीरोज़ा ।

Twin = युग्मकण ।

U

U tube = यू नलिका ।

Ultramarine blue = लाजवर्दी नील ।

Unadulterated = निर्मल ।

Unalloyed = बेमेल धातु ।

Uncork = काग खोलना, डाट खोलना ।

Undersaturated = अधोसंपृक्त ।

Uniform = समरूप, एकसा, समान ।

Uniformity = समरूपता, समानता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Union = संयोग, मेल ।

Unit = एकाई, परिमाण ।

Unitary theory = एकाणुक सिद्धान्त ।

Univalence = एकशक्ति ।

Univalent = एकशक्तिक ।

Unsaturated = असंपृक्त ।

Unsaturation = असंपृक्तता ।

Unslaked = बिनबुझा ।

Unstable = अस्थायी ।

Unsymmetrical = असंगत ।

V

Vacuum = शून्य, वायुशून्य ।

Valence = परमाणुकग्रहणशक्ति ।

Valency = परमाणुग्रहणशक्तिता ।

Vaporific = वाष्पकारी, उड़जानेवाला ।

Vaporization = वाष्प बनना, वाष्पीकरण, वाष्पीभवन ।

Vaporize = वाष्प बनना, वाष्प बनाना ।

Vaporous, Vapory = वाष्पीय, वाष्पमय ।

Vapour = वाष्प ।

Varnish = वार्निश ।

Vein = धारी, नस, नाडी ।

Veined = धारीदार, नसदार ।

Vessel = पात्र, बरतन ।

Vinegar = सिरका ।

Violet = कासनी ।

Viscid = लसदार, लसलसा ।

Vitreous = कांच सा, कांचमय ।

Vitrescence = कांचशील ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Vitrifaction = कांच बनना, कांच बनाना ।

Vitrify = कांच बनना, कांच हो जाना ।

Volatile = उड़जानेवाला ।

Volatility = उड़नपन ।

Volatilization = उड़ना, उड़न ।

Volatilize = उड़ाना, उड़ना ।

Volume = घनफल, आयतन ।

,, —Atomic = परमाणु आयतन ।

,, —Molecular = अणुवायतन ।

,, —Specific = विशिष्ट आयतन ।

Volumenometry = आयतनमापन ।

Volumetric = आयतनसम्बन्धी, घनफलसम्बन्धी ।

Vulcanite = वलकेनाइट, गंधकमय रबर।

Vulcanization = गंधकीकरण ।

W

Warm = गरम ।

Wash = धोना, धो निकालना, लेप चढाना ।

Wash bottle = प्रक्षालन बोतल ।

Washing bottle = अवपेक बोतल, वाशिंग बोतल ।

,, fluid = अवपेक ।

,, soda = धोने का सोडा ।

Water = जल, चमक ।

,, —Mineral = झरने का जल ।

Water of crystallization = स्फटिकीकरण का जल ।

Wax = मोम ।

Waxy = मोमी, मोमसा ।

Weak = हल्का ।

Weld = पीट कर जोड़ना ।

Welded = पीट कर जुड़ा हुआ ।

Wet = आर्द्र, गीला, तर ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

White = श्वेत, सफेद।

„ arsenic, $As_2 O_3$ = श्वेतताल, संखिया।

„ heat = श्वेतताप।

„ lead = सफेदा, सपेदा।

„ metal = श्वेत धातु।

„ vitriol = सफेदा।

White of egg = अंडे की सपेदी, अंडे का लासा।

Wick = बत्ती।

Wine = मद्य, मद, दारू, शराब।

Wire gauge = तार की जाली, तारजाली।

Worm = भभका नली।

Woulfe bottle = वुल्फ बोतल।

Wrought iron = पिटवां लोहा।

Y

Yeast = खमीर।

Yellow = पीत, पीला।

„ earth = प्यूरी मिट्टी।

„ metal = पीत धातु।

Z

Zinc = यशद, जस्ता।

„ white = यशद श्वेत।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

III, (*a*). PREFIXES = उपसर्ग ।

A, An } = अ या अन, as Anhydride = अनार्द्र ।

Bi. Di } = द्वि, as Bisulphate, Disulphate = द्विगन्धित ।

Hepta = सप्त, as Heptavalent = सप्तशक्तिक ।

Hexa = षट्, as Hexavalent = षट्शक्तिक ।

Hypo = उप, as Hyposulphite = उपगन्धायित ।

Meta = मित, as Metaphosphate = मितस्फुरित ।

Mono = एक, as Monoxide = एकाम्लजिद ।

Octo = अष्ट, as Octovalent = अष्टशक्तिक ।

Ortho = ऋजु, as Orthophosphate = ऋजुस्फुरित ।

Penta = पंच, as Pentasulphide = पंचगन्धिद ।

Per = परि, as Persulphate = परिगन्धित ।

Poly = बहु, as Polyatomic = बह्वणविक ।

Proto = प्रति, as Protosulphate = प्रतिगन्धित ।

Pyro = मध्य, as Pyrophosphate = मध्यस्फुरित ।

Sesqui = एकार्ध, as Sesquioxide = एकार्धाम्लजिद ।

Sub = अधि, as Subchloride = अधिहरिद ।

Super = अति, as Superoxide = अत्यम्लजिद ।

Tetra = चतुर, as Tetraoxide = चतुराम्लजिद ।

Tri = त्रि, as Trioxide = त्र्यम्लजिद ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

III, (b). SUFFIXES = प्रत्यय ।

Ate = इत, as Carbonate = कर्बनित ।

Ation = करण, as Oxidation = अम्लजनीकरण ।

Et = एत, as Sulphuret = गन्धेत ।

Ic = क, or इक, as Antimonic = आंजनिक ।

Ide = इद, as Bromide = ब्रमिद ।

Ine = इन, as Amine = अमीन ।

Ite = आयित, as Arsenite = तालायित ।

Myl = इल, as Chromyl = क्रोमिल ।

Oid = ओद or कल्प, as Alkaloid = क्षारोद ।

Ous = स or अस, as Ferous = लोहस ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

IV NOTES FOR GUIDANCE = नियम ।

It is requested that the following notes may be carefully perused before using this Terminology.

I. This terminology has been divided into four sections. Sec. I contains the English names of elements with their Hindi equivalents as well as chemical formulæ and approximate atomic weights. Sec. II contains miscellaneous words. Sec. III gives the English prefixes and suffixes with their Hindi equivalents. Examples to illustrate the use of these have been added. Sec. IV contains these notes.

II. In so far, at least, as elements are concerned Hindi words have been adopted exactly on the lines of English words so that translators may have no difficulty in using them.

III. In almost all cases the vernacular prefixes and suffixes should be added to the chief words in accordance with the rules of Hindi (Sanskrit) orthography. As for example for the *prefix* bi or di we have the Hindi word द्वि and for the *suffix* ic. we have इक or क. Now for the word base we have adopted the word भस्म. Thus for bibasic we will use the word द्वि + भास्मिक = द्विभास्मिक, Similarly for dioxide we will make the Hindi word द्व्यम्लजिद and so on.

IV. In section III we have given the prefixes and suffixes commonly used in inorganic chemistry for coining chemical words. Thus for ide we use इद, for ite आयित and so on. These words are to be added as already explained.

V. In some cases compound words with the names of elements are made. In such cases the word first

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

used is slightly abbreviated as oxygen + Chloride = oxychloride ; hydrogen + chloric = hydrochloric. Similarly in Hindi we also shorten the words as अम्ल-ज़िद हरिद, उज्जहरिक and so on.

———

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ERRATA.

Page	Line	For	Read
2	24	Cadmia fornacum	Cadmia Fornicum
5	19	Magnesiun	Magnesium
10	20	आदग्धं निर्वोतजक	परिदग्ध निर्वोतजक
15	6, 7, 23, 24	संखिया	तालक
17	17	Oxide को	Oxide और
19	15, 16,	पोटाश	पोटाशक
19	23,24,25,26	क्षारज	क्षारजक
19	28	पोटाश	पोटाशक
20	2, 3, 4,5&7	"	"
22	12	प्रतिपधक	प्रतिषेधक
—	31	परिमाणुबवत्व	परिमाणुकत्व
23	24	Bloaching	Bleaching
—	25	Anlysis	Analysis
—	27	Boblim	Boblin
25	22	रसयनज्ञ	रसायनक
—	25	उंद्भिज	उद्भिज
26	5	थक्का वधना	थक्का बँधना
—	6	सङ्गटन	सङ्घटन
—	19	सम्बिलन	सम्मिलन
28	29	Drytesling tube	Drytesting tube
—	31	Ductilty	Ductility
33	28	Sulph[illegible]ret	Sulphuret
35	31	Hypohlorous	Hypochlorous
36	30	Innction	Induction
42	8	मसतक	मरुतक
"	10	मसतकीय	मरुतकीय
52	1	Cry	Tin Cry

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PREFACE.

—:o:—

It is with great pleasure that the NAGARI-PRACHARINI SABHA OF BENARES presents this second instalment of the "*Hindi Scientific Glossary*," to the educated Public for consideration. It was not anticipated that the terminology of Chemistry in Hindi could be ready so soon but with the help of the Bengali Terminology of Babu Ramendra Sundar Trivedi, which was published in the Bangiya Sâhitya Parishad, the task of rendering it into Hindi was facilitated to a great extent and thus this Terminology came to be published at so early a date. The Science of Chemistry is very difficult to be translated into the Vernaculars, more so when it is seen that its terminology is also anamolous in several instances. However, the material has been prepared and is placed before scholars with the hope that they will now find it an altogether easy task to decide upon an improved plan (if possible) of preparing the Chemical Glossary in Hindi. The data offered by this book for further discussion and constructive criticism will, it is expected, be largely and whole-heartedly availed of by Scholars as well as by those in whose opinion the want of scientific books in Hindi and consequently the difficulty of scientific education through the medium of the vernaculars, is a pressing desideratum.

The Sabhâ has great pleasure in stating that the Educational Departments of the Punjab and the Central Provinces have been pleased to nominate Lala Munshi Lal M. A., Asst. Superintendent, Training College, Lahore and Pandit Venayak Rao, Offg. Superintendent, Training Institution, Nagpur, respectively, to represent the views of those departments in the final consideration of the "Hindi Scientific Glossary." The Sabhâ understands that the Director of Public Instruction, Bengal, is corresponding with the Inspector of Schools

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Behar, as to the nomination of a competent person to assist in the preparation and final consideration of the Glossary. The Education Department of N. W. P. & Oudh has unfortunately done nothing as yet, but the Sabhâ is confident that its co-operation will also be finally secured.

BENARES:
The 6th of May 1901.

BY ORDER OF THE COUNCIL OF THE NÂGARI-PRACHÂRINI SABHÂ,
ŚYAM SUNDAR DAS,
Hony. Secy.,
Nâgari-prachârini Sabhâ.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

HINDI GLOSSARY OF CHEMICAL TERMS.

(TENTATIVE.)

यूरोपीय सायंस जितने हैं उन सभों में रसायन अथवा रस क्रिया ही एक ऐसा विषय है जो अत्यन्त कठिन और उसके साथ ही बहुत उपयोगी और लाभकारी है। इसकी परिभाषा भी विचित्र है तथा अन्य सायंसों से इसमें विशेष विभिन्नता है। इसमें विशेषता यह है कि एक साधारण शब्द से अनेक शब्द किंचित परिवर्तन करने ही से बनते हैं और सबके अर्थ भिन्न भिन्न होते हैं। इसलिये सब पारिभाषिक शब्दों का एक बृहद् समूह न बनाकर एक ऐसी प्रणाली का अनुकरण किया गया है जिससे इस विद्या के जानने वाले सुगमता से हिन्दी में रासायनिक शब्दों का प्रयोग कर सकें—जैसे पहिले मूल पदार्थों के नाम लिखे गए हैं तदुपरान्त उन मूल पदार्थों से जो और भिन्न भिन्न पदार्थ बनते हैं जैसे दग्ध (Oxide) उदूजनक (Hydride) आदि आदि उनके लिये हिन्दी के शब्द दिए गए हैं। अन्त में जा कर एक समूह उन शब्दों का दिया गया है जो रसायन अथवा रसक्रिया विद्या के व्यावहारिक शब्द हैं। आशा है कि इस प्रणाली से विशेष सुगमता होगी। भाषा में रासायनिक शब्दों के बनाने में तीन नियमों का अनुकरण किया गया है—कहीं तो केवल अक्षरान्तर मात्र कर दिया गया है, कहीं अंग्रेज़ी शब्द की मूलोत्पत्ति पर विचार करके तदनुकूल शब्दों की रचना की गई है और कहीं अर्थ पर ध्यान रख कर शब्द रचना हुई है। पूर्व भाग में बाबू रामेन्द्रसुन्दर त्रिवेदी की रासायनिक परिभाषा से विशेष

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहायता की गई है। कुछ लोगों का यह मत है कि अंग्रेज़ी के रासायनिक अथवा वैज्ञानिक शब्द मात्र का केवल अक्षरान्तर मात्र होना चाहिए। परन्तु यह सर्वथा युक्तिसंगत नहीं जान पड़ता क्योंकि पहिले तो देश भाषाओं में अंग्रेज़ी शब्दों के बहुत से परियायी शब्द वर्तमान हैं, दूसरे अंग्रेज़ी शब्दों का उच्चारण किंचित कठिन होने से उन्हीं शब्दों के प्रयोग से देश भाषा द्वारा ही केवल इन विषयों की शिक्षा दुःसाध्य और कठिन हो जाती है। अतएव उक्त कथित तीन नियमों का यथा प्रयोजन अनुकरण करना ही उद्देश्य सिद्धि के लिये अनुकूल जान पड़ता है और साथ ही भाषा-कोष-भंडार की भी पूर्ति होती है।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मूल पदार्थ।

(ELEMENTS. = मूल पदार्थ)

1. Aluminium=फटिकम   फ

यह धातु Alum से उत्पन्न होता है और Alum को स्फटिक वा फिटकरी कहते हैं इस कारण से Aluminium को हम "फटिकम" कह सकते हैं।

2. Antimony, Stibium }=अञ्जनक   अ

इस का दूसरा नाम Stibium अभी तक प्रचलित है और हिन्दी में इसे अंजन कहते हैं। वैद्यक शास्त्र में यह चार प्रकार का वर्णित किया गया है। साधारण में अञ्जन का अर्थ सुर्मा है। इसलिये सुर्मा वा रसाञ्जन यदि इस का अर्थ किया जाय तो Sulphide of Antimony का परियायवाची होने से भ्रममूलक होगा—अतएव अञ्जन वा "अञ्जनक" इसका अर्थ किया जाता है।

3. Argon=आर्गन   आ

यह पदार्थ थोड़े दिन हुए कि आविष्कृत हुआ है। इस में परिवर्तन की आवश्यकता नहीं हैं।

4. Arsenicum=तालक   ता

पहिले Arsenic से संखिया विष समझा जाता था। यह द्रव्य हरताल व गोदन्त में अधिक होता है और हरताल को Orpiment कहते हैं। गोदन्त एक श्रुतकटु शब्द है इससे इसके लिये "तालक" शब्द अच्छा होगा।

5. Barium=भारक   भ

Barium शब्द लाटिन भाषा के barus शब्द से निकला है जिसका अर्थ भारी है। और Barium Sulphate अथवा heavy spar के क्षार को borate वा baryta कहते हैं और इसीसे यह पदार्थ उत्पन्न है। अतएव इस के लिये "भारक" शब्द अनुचित न होगा।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. Beryllium=बिरलज बि

यह पदार्थ beryl नामक रत्न में पाया जाता है हम भी इसे "बिरलज" कहना उचित समझते हैं।

7. Bismuth=बिस्मत स्म

यह पदार्थ Antimony के सदृश होने से भ्रमकारक होता है और इसका अधिक रूपान्तर भी नहीं होता और न इस की व्युत्पत्ति का कोई और कारण पाया जाता है, इस हेतु "बिस्मत" नाम रखने से कोई दोष नहीं आता है।

8. Boron=सुहागा सु

यह साधारण सुहागा है। इसलिये यदि इसे सुहागा ही कहें तो क्या दोष है ?

9. Bromine=ब्राह्मिण ब्र

यह ग्रीक शब्द broma=गन्ध से बना है। इस धातु में एक प्रकार की तीव्र गन्ध पाई जाती है इससे इसका नाम bromine रक्खा गया है। इसका रङ्ग सूर्य्य की नाई होने से श्रीयुत रामेन्द्रसुन्दर त्रिवेदी इसका 'अरुणक' अर्थ करते हैं। पर श्रीयुत कालिदास इसके लिये 'ब्राह्मिण' अच्छा शब्द समझते हैं। ब्रह्मा का भी रक्त वर्ण होने से और अङ्गरेजी से अधिक रूपान्तर न होने से "ब्राह्मिण" शब्द ही अति उत्तम होगा।

10. Cadmium=कदम्बक क

यह धातु जस्ते अर्थात् यशद के सदृश है और यह यशद में पाया जाता है इसी कारण इसे पहिले Cadmia fornacum (i. e. metal found in zinc furnace, अर्थात् धातु जो यशद के भट्टे में पाया जाता है) कहते थे। क्रमशः इस धातु का नाम Cadmium हो गया। अब हिन्दी में अक्षरान्तर करके हम इसे "कदम्बक" कहेंगे।

11. Calcium=खटिक ख

Calcium यह शब्द लेटिन भाषा से बना है Calx=खड़िया। जो धातु खड़िया से उत्पन्न होती है उसे Calcium

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कहते हैं और संस्कृत में खड़िया को "खटिक" कहते हैं। अतएव हिन्दी में भी हम इसे 'खटिक' ही कहेंगे।

12. Carbon=अङ्गार ग

Carbon के लिये तो हमलोगों में कोयला शब्द प्रसिद्ध है पर "अङ्गार" कहने में अच्छा होगा।

13. Cerium=श्रीक श्री

Ceres ग्रह से इसका नाम रक्खा गया है जो सम्पत्ति का देवता है। इस हेतु इसे 'श्रीक' कहा गया।

14. Chlorine=हारिन ह

Chlorine=हरित वायु। पर हरित, भाषा में प्रचलित शब्द है जिससे हरे रङ्ग का भ्रम हो सकता है। इस हेतु 'हारिन' शब्द उत्तम होगा।

15. Chromium=क्रोमक क्रो

इस शब्द की उत्पत्ति यूनानी शब्द Chroma से हुई है जिसका अर्थ "वर्ण" है। यौगिक क्रिया में इसका विचित्र रङ्ग होने से यह नाम रक्खा गया। भाषान्तर में हम इसे 'क्रोमक' कह सकते हैं।

16. Cobalt=गुह्यक गु

जर्मन देश में खान के मजूरे एक पिशाच को Cobalt कहते हैं जो मजूरों की जान लेता है। इसीसे यह एक खनिज धातु का नाम रक्खा गया है। अतएव हम इसे गुह्यक कह सकते हैं।

17. Caesium=श्यामक श्या

लेटिन में Caesium को Sky blue अर्थात् आकाश के सदृश नील कहते हैं। इसी धातु के प्रभाव से अग्नि की लौ में नीलापन झलकता है। यदि हम इसे 'श्यामक' कहें तो क्या दोष है?

18. Copper, Cuprum } =ताम्र ता

यह तो सर्व प्रसिद्ध ही है।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

19. Didymium=जितुमक जि

ग्रीक भाषा में didimus कहते हैं मिथुन राशि को, जिसे संस्कृत में 'जितुम' कहते हैं अतएव हम भी इसका अर्थ 'जितुमक' करते हैं।

20. Erbium=उर्वीक उ

Ytterby स्थान की एक खान से तीन मूल पदार्थ निकलते हैं जिनके नाम Ytterbium, Erbium और Terbium हैं। हम इस पदार्थ को 'उर्वीक' कहेंगे।

21. Fluorine=दीपिन दी

फ्लूरिन उस वायु का नाम है जो खनिज पदार्थों को गला कर उसके मेल को अलग कर देती है। Fluo धातु का अर्थ है To flow इसी से यह शब्द निकला है। इस में वायु का अंश बहुत कम रहता है और इससे आग अत्यन्त शीघ्र लग जाती है। इसीसे हमने इसका नाम "दीपिन" रक्खा।

22. Gallium=गलिक ल

यह द्रव्य किसी फरासीसी वैज्ञानिक ने निकाला था इस लिये Gall अर्थात फ्रांस के नाम से यह प्रसिद्ध हुआ। हम इसे "गलिक" कहेंगे।

23. Germanium=शर्म्मन्यक श

Germany देश के नाम से यह नाम पड़ा है।

24. Gold, Aurium }=स्वर्ण हेम स्व

यह प्रसिद्ध नाम है।

25. Helium = हेलम हे

यह पदार्थ पहिले पहिल सूर्य्य मण्डल में पाया गया था सूर्य्य को संस्कृत में 'हेलि' कहते हैं।

26. Hydrogen = उदूजनक द

Hydrogen का अर्थ जलोत्पादक है इस कारण 'उदूजनक' ठीक हो सकता है।

27. Indium = सिन्धुक ध

पुरातन इण्डिया (India) शब्द सिन्धु का अपभ्रंश है।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

28. Iodine=नीलीन नी

ग्रीक शब्द ioeides=violet-coloured है इस लिये Iodin = नीलवर्ण पदार्थ हुआ।

29. Iridium = हरितक रि

Iris=इन्द्रधनुष की अधिष्ठात्री देवी। इस धातु के योग से चित्र विचित्र रङ्ग भासते हैं अतएव इसका नाम "हरितक" रक्खा गया।

30. Iron, Ferum = लोह लो

31. Lanthanum = लैंथनम ले

32. Lithium = अरुणक ण

यह एक पदार्थ है जो लोहित वर्ण का होता है अतएव हम इसे 'अरुणक' कहें तो क्या दोष है। रामेन्द्र बाबू इसे 'लोहतिक' लिखते हैं। पर Iron = लोह से इसमें भ्रम पड़ जाने की सम्भावना है।

33. Lead, Plumbum = सीसक सी

यह पदार्थ तो प्रसिद्ध ही है।

34. Magnesiun = मग्नक म

इसका केवल रूपान्तर मात्र कर दिया गया है।

35. Manganese = मङ्गल ल

यहां भी केवल रुपान्तर मात्र हुआ है।

36. Mercury, Hydrargyrum = पारद पा

यह भी प्रसिद्ध पदार्थ है।

37. Molybdenum = मोलिमस मो

केवल अक्षरान्तर मात्र यहां किया गया है।

38. Nickel = निकिल कि

यह पदार्थ इस देश में अब बहुत प्रसिद्ध हो रहा है।

39. Niobium = नवक न

नवाविष्कृत पदार्थ है इस से हम इसे "नवक" कहेंगे।

40. Nitrogen = निर्द्योतज, मरुत द्यो

Nitrogen एक प्रकार की वायु है 'मरुत' संस्कृत में

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वायु को कहते हैं। इस हेतु से 'मरुत' कहना अच्छा होगा पर इसे "निर्वातज" भी कह सकते हैं क्योंकि इस वायु के अधिक होने से अग्नि वा दीपक आदि बुझ जाते हैं।

41. Norwegian = नर्वेज   वे

42. Osmium = अस्मक   स

43. Oxygen = दाहक वायु   दा

44. Palladium = पलोदक   प

45. Phosphorous = स्फूरक   स्फ

बङ्गला में इस धातु को 'स्फूरक' व्यवहृत करते हैं इसके परिवर्तन की आवश्यकता नहीं है।

46 Platinum = प्लाटिनम   प्ल

यह अत्यन्त प्रसिद्ध शब्द हो रहा है।

47 Potassium, Kalium } = पोटाश   पो

यह प्रसिद्ध शब्द है।

48. Rhodium = ह्रदक   ह्र

49. Rubidium = रूपदक   रु

इसी पदार्थ से दीप-शिखा में गाढ़ा और सुन्दर रूप होता है। इससे इसे 'रूपदक' कहना अनुचित नहीं।

50. Ruthenium = रशक   र

Ruthea = रूस देश का नामान्तर है।

51. Scandium = स्कन्धक   स्क

यह शब्द Scandinavia से निकला है जिसे कुछ लोग संस्कृत में प्रसिद्ध 'स्कन्धनाभ' से मिलाते हैं।

52. Selenium = सोमक   सो

जैसे भूमि से उत्पन्न tellerium को भौमक कह सकते हैं उसी प्रकार Selenium (अर्थात् Selen = चन्द्र से उत्पन्न पदार्थ) को 'सोमक' भी कह सकते है।

53. Silver, Argentum } = रजत   ज

यह प्रसिद्ध धातु है।

54. Silicon = सिकतक   क्त

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Silica बालू में वर्तमान है इसी लिये संस्कृत नाम से हम इसे 'सिकतक' कहेंगे।

55. Sodium, Natrium = क्षारज क्ष

रामेन्द्र बाबू इस को 'सज्जिक' कहते हैं पर सज्जिक एक नाम विशेष होने से भ्रम पड़ने की सम्भावना है इसलिये हम इसे 'क्षारज' कहेंगे।

56. Strontium = स्तंत्रम स्त्र

Strontium नामक ग्राम में पहिले पहल यह पदार्थ मिला था हम इसे "स्तंत्रम" कहेंगे।

57. Sulphur = गन्धक ग

58. Tantalum = तन्तुलक त

यह नाम Tantalus के नाम से बना है जो शाप वश-पानी में रह कर भी जल नहीं पी सकता था और यह धातु भी द्रव वस्तु ग्रहण नहीं करती। हम इसे 'तन्तुलक' कहेंगे।

59. Tellerium = भौमक भौ

Teller = भूमि से उत्पन्न होने से "भौमक" नाम ठीक होता है।

60. Terbium = तुर्व्वीक तु

61. Thallium = स्थलक स्थ

62. Thorium = थोरक थो

63. Tin, Stannum = राङ्गा रा

64. Titanium = त्रीतक त्री

ऐसा जान पड़ता है कि इस पदार्थ का नाम Titan नामक देवता के नाम पर रक्खा गया है। ऋक वेद में "त्रित" नाम के एक देवता का उल्लेख है इससे हम भी इसे 'त्रीतक' कहेंगे।

65. Tungsten, Wolframium = तुङ्गस्त स्त

जर्मन भाषा में इस शब्द का अर्थ heavy Stone अर्थात् भारी पत्थर है अतएव 'तुङ्गस्त' नाम रक्खा गया।

66. Uranium = वरुणिक णि

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इस धातु के जानने के कुछ ही दिन पहिले Uranos ग्रह का आविष्कार हुआ था और उसीके नाम पर इसका नाम पड़ा। हिन्दी में Uranos को 'वरुण' कहते हैं।

67. Vanadium = बनाटक ब

जर्म्मन देश की एक देवी के नाम पर जो वन में घूमती है, यह नाम पड़ा। अतएव हम इसे 'बनाटक' कहेंगे।

68. Yttrium = इतिरक इ

Ytterby नामक स्थान के नाम से इस पदार्थ का नाम पड़ा। हम केवल अक्षरान्तर मात्र करते हैं।

69. Zinc = यशद य

70. Zirconum = शिर्कन शि

OXIDES = दग्ध

'दाहक वायु' (Oxygen) के योग से जो पदार्थ उत्पन्न होते हैं उन्हें 'दग्ध' (Oxide) कहते हैं। रसायन सम्बन्धी क्रिया जो 'दाहक वायु' (Oxygen) के योग से की जाती है उसे 'दहन-क्रिया' (oxidation) कहते हैं। मूल पदार्थों ही का बहुधा दग्ध बनता है। जैसे लोह दग्ध जिसे अङ्गरेज़ी में Ferrous oxide या Ferric oxide कहते हैं। अङ्गरेजी रासायनिक लोग इसके दो भेद मानते हैं इसी से दो भिन्न भिन्न नाम रक्खे गए हैं। जिसमें दाहक वायु से धातु के अंश अर्थात् धातु के प्रमाणु अधिक हैं उस में 'ous' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है और जिसमें 'दाहक वायु' के परिमाणु कम होते हैं उस में-'ic'-प्रत्यय का व्यवहार होता है। तद्वत संस्कृत भाषा के व्याकरण के अनुसार स्वार्थ वा अल्पार्थ के लिये "क" प्रत्यय का प्रयोग होता है अतएव हम भी "ic" के स्थान पर "क" प्रत्यय का प्रयोग करेंगे और "ous" के स्थान पर किसी प्रत्यय का प्रयोग न करेंगे। जैसे

Ferrous = लोह
Ferric = लोहक
Cuprous = ताम्र
Cupric = ताम्रक

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Manganous = मङ्गल
Manganic = मङ्गलक
Chlorous = हरिण
Chloric = हरिणक
Nitrous = निर्योतज
Nitric = निर्योतजक

इत्यादि

और जिसका परिमाणु दो मात्रा से भी अधिक होता है उस के लिये 'Per' वा 'Hypo' उपसर्ग का व्यवहार किया जाता है। यहां हम भी Per = 'परि' और Hypo = 'उप' का प्रयोग करेंगे। जैसे

Chloric = हरिणक Per-Chloric = परिहरिणक
Chlorous = हरिण Hypo-Chlorous = उपहरिण

अब याद रखना चाहिए कि अङ्गरेजी में Oxide शब्द पीछे आता है पर हिन्दी भाषा में इस का व्यवहार पूर्व ही किया जायगा। जैसे—

Potassic oxide = दग्ध पोटाशक।
Calcic oxide = दग्ध खटिकक।
Magnesic oxide = दग्ध मग्नकक।
Cuprous oxide = दग्ध ताम्र।
Cupric oxide = दग्ध ताम्रक।
Ferrous oxide = दग्ध लोह।
Ferric oxide = दग्ध लोहक।
Antimonious oxide = दग्धाञ्जन।
Antimonic oxide = दग्धाञ्जनक।
Phosphorous oxide = दग्ध स्फूरक।
Phosphoric oxide = दग्ध स्फूरकक।

विदित रहे कि धातु के 'दग्ध' (oxide) में यदि जल का योग होता है तो वह क्षार का काम करता है किन्तु उपधातु के oxide अर्थात दग्ध उपधातु के साथ जल का संयोग (acid) 'अम्लोत्पादक' होता है जैसे Phosphorous oxide में जल का संयोग होने से Phosphorous acid और Phoshporic oxide में जल का योग होने से Phosphoric acid होता है। इस कारण उक्त दोनों

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदार्थों को acid anhydride वा केवल anhydride = 'उदकशून्य अम्ल' कहते हैं। तात्पर्य यह कि Phosphorous oxide को Phosphoric anhydride और Phosphoric oxide को Phosphoric anhydride कहते हैं। यदि अत्यन्त ही आवश्यकता समझी जाय तो भाषा में हम भी 'निरुदक स्फूरमय' और 'निरुदक स्फुरक कह सकते हैं पर साधारणतः इसका कोई प्रयोजन नहीं ज्ञात होता।

अब Nitrogen का oxide पांच प्रकार का होता है। जैसे

N_2O = Nitrous oxide.

N_2O_2 = Nitric oxide.

N_2O_3 = Nitrous anhydride.

N_2O_4 = Nitric peroxide.

N_2O_5 = Nitric anhydride.

इनके देखने से यह पाया जाता है कि अङ्गरेजी में इनके प्रथक प्रथक नाम रक्खे गए हैं और साधारण नियम से व्यतिक्रम हुआ है। अस्तु हम इनका नाम इस प्रकार लिखेंगे। जैसे

N_2O = Nitrous oxide = उपदग्ध निर्द्योतज।

N_2O_2 = Nitric oxide = आदग्ध निर्द्योतजक।

N_2O_3 = Nitrous anhydride = दग्ध निर्द्योतज।

N_2O_4 = Nitric peroxide = आदग्ध निर्द्योतजक।

N_2O_5 = Nitric anhydride = दग्ध निर्द्योजक।

N_2O को Hyponitrous anhydride होना चाहिए था इस हेतु से इसका नाम भाषा में उपदग्ध निर्द्योतज हम रखतें हैं पर इस का नाम Nitrous oxide प्रचलित हो गया है।

इसी प्रकार Chlorine (हरिण) सात प्रकार का है। उनके नाम भाषा में नीचे लिखे जाते हैं।

Cl_2O (Hypochlorous anhydride) = उपदग्ध हरिण।

Cl_2O_2 (Chlorous oxide) = आदग्ध हरिण।

Cl_2O_3 (Chlorous anhydrlde) = दग्ध हरिण।

Cl_2O_4 (Chloric oxide) = आदग्ध हरिणक।

Cl_2O_5 Chloric anhydride = दग्ध हरिणक।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cl_2O_6 का कोई नाम नहीं है।

Cl_2O_7 (Perchloric anhydride) = परिदग्ध हरिणकक।

इसी रूप से दूसरे पदार्थों के नाम बन सकते है परन्तु कहीं कहीं दुःसाध्यता भी हैं जिनका वर्णन यहां कर देना उपयोगी होगा। जैसे—

अङ्गार (Carbon) के दो प्रकार के दग्ध हैं। CO. = Carbonic oxide, CO_2 = Carbonic anhydride (Carbonic acid or Carbon dioxide) इसके लिये हम यह निर्णय करते हैं कि CO_2 = दग्धाङ्गारक और CO = दग्धाङ्गार लिखा जाय।

गन्धक के भी दो प्रकार के दग्ध हैं। SO_2 (Sulphurous anhydride) जिस का भाषान्तर 'दग्धगन्धक' और SO_3 (Sulphuric anhydride) का 'दग्ध गन्धकक' किया जायगा।

उपधातु (Non-metallic) के दग्ध की व्यवस्था हो चुकी। अब धातु (Metallic) के दग्ध (oxide) के विषय में थोड़ा सा और कहना है। वह यह है—

लोह के दो प्रकार के दग्ध ऊपर कह आए हैं अर्थात्

(१) Fe O (Ferrous oxide)

(२) Fe_2 O_3 (Ferric oxide)

परन्तु इसके अतिरिक्त एक और प्रकार भी है जैसे Fe_3O_4 पर इसका नाम अङ्गरेज़ी में अब तक स्थिर रूप से नियत नहीं हुआ है। कोई Triferric tetroxide कहता है और कोई Ferrous-ferric oxide क्योंकि $FeO + Fe_2O_3 = Fe_3O_4$ अर्थात् यह Ferrous और Ferric दोनों के योग से उत्पन्न होता है। हम इस का भाषान्तर दग्ध लोहक न करके केवल Fe_3 O_4 = आदग्ध लोहक करना उचित समझते हैं। इसी के अनुसार Manganese, Chromium आदि के लिये भी दग्ध आदि के शब्द बनाए जा सकते हैं।

MnO (Manganous oxide) = दग्ध मङ्गल।

Mn_2O_3 (Manganic oxide) = दग्ध मङ्गलक।

Mn_3O_4 (Mangano-Manganic oxide) = आदग्ध मङ्गलक।

MnO_2 (Manganic peroxide) = परिदग्ध मङ्गलक।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इसमें भी दो स्थान पर कठिनता होती है उसके लिये नीचे उपाय किया जाता है। जैसे—

MnO_3 = दग्ध परिमङ्गल।

Mn_2O_7 = दग्ध परिमङ्गलक अथवा परिमङ्गलकाम्ल।

अब उक्त नियम के अनुसार रसायन शास्त्र के प्रधान प्रधान दग्ध की सूची और उनका भाषान्तर दिया जाता है।

H_2O = दग्धोदूजनक।

H_2O_2 = परिदग्धोदूजनक।

Cl_2O = उपदग्ध हरिण (उपाम्ल हरिण)।

Cl_2O_2 = आदग्ध हरिण।

Cl_2O_3 = दग्ध हरिण (अम्ल हरिण)

Cl_2O_4 = आदग्ध हरिणक।

Cl_2O_5 = दग्ध हरिणक (अम्ल हरिणक)

Cl_2O_7 = परिदग्ध हरिणक (पर्यम्ल हरिणक)

Br_2O = उपदग्ध ब्राह्मिण।

I_2O_5 = दग्ध नीलीनक।

I_2O_7 = परिदग्ध नीलीनक।

B_2O_3 = दग्ध सुहागा।

CO. = दग्धाङ्गार।

CO_2 = दग्धाङ्गारक (अम्लाङ्गारक)

SiO_2 = दग्ध सिकतक (अम्ल सिकतक)

SnO = दग्ध राङ्गा।

SnO_2 = दग्ध राङ्गक।

N_2O = उपदग्ध निर्द्योतनज।

N_2O_2 = आदग्ध निर्द्योतनज।

N_2O_3 = दग्ध ,, (अम्ल निर्द्योतनज।

N_2O_4 = आदग्ज निर्द्योतनजक।

N_2O_5 = दग्ध ,, (अम्ल निर्द्योतनजक)

P_2O_3 = दग्ध स्फूरक (अम्ल स्फूरक)

P_2O_5 = दग्ध स्फूरकक (अम्ल स्फूरकक)

As_2O_3 = दग्ध तालक (अम्ल तालक)।

As_2O_5 = दग्ध तालकक (अम्ल तालकक)।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

$Sb_2\ O_5$ = दग्धाञ्जन (अम्लाञ्जन)
$Sb_2\ O_4$ = आदग्धाञ्जनक ।
$Sb_2\ O_5$ = दग्धाञ्जनक (अम्लाञ्जनक) ।
$Bi_2\ O_2$ = आदग्ध विस्मत ।
$Bi_2\ O_3$ = दग्ध विस्मत ।
$Bi_2\ O_4$ = आदग्ध विस्मतक ।
$Bi_2\ O_5$ = दग्ध विस्मतक ।
$S\ O_2$ = दग्ध गन्धक (अम्ल गन्धक)
$S\ O_3$ दग्ध गन्धकक (अम्ल गन्धकक)
$Se\ O_2$ = दग्ध सोमक ।
$Te\ O_2$ = दग्ध भौमक ।
$Te\ O_3$ = दग्ध भौमकक ।
$K_2\ O$ = दग्ध पोटाश ।
$K_2\ O_2$ = परिदग्ध पोटाश ।
$K_2\ O_4$ = दग्ध परिपोटाश ।
$Na_2\ O$ = दग्ध क्षारज ।
$Ba\ O$ = दग्ध भारक ।
$Ba\ O_2$ = परिदग्ध भारक ।
$Ca\ O$ = दग्ध खटिक ।
$Mg\ O$ = दग्ध मग्नक ।
$Zn\ O$ = दग्ध यशद ।
$Hg_2\ O$ = दग्ध पारद ।
$Hg\ O$ = दग्ध पारदक ।
$Cu_2\ O$ = दग्ध ताम्र ।
$Cu\ O$ = दग्ध ताम्रक ।
$Ag_4\ O$ = दग्ध रजत ।
$Ag_2\ O$ = दग्ध रजतक ।
$Ag_2\ O_2$ = परिदग्ध रजत ।
$Au_2\ O$ = दग्ध हेम ।
$Au_2\ O_3$ = दग्ध हेमक ।
$Pt\ O$ = ,, प्लाटिनम ।
$Pt\ O_2$ = ,, प्लाटिनमक ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pb_2O = दग्ध सीसक।
PbO = „ सीसकक।
Pb_3O_4 = अवापरिदग्ध सीसकक।
Pb_2O_3 = आपरिदग्ध सीसकक।
PbO_2 = परिदग्ध फटीक।
Al_2O_3 = परिदग्ध सीसकक।
FeO = दग्ध लोह।
Fe_2O_3 = दग्ध लोहक।
Fe_3O_4 = आदग्ध लोहक।
CoO = दग्ध गुह्यक।
Co_2O_3 = „ गुह्यकक।
Co_3O_4 = आदग्ध गुह्यकक।
NiO = दग्ध निकिल।
Ni_2O_3 = दग्ध निकिलक।
CrO = दग्ध क्रोमक।
Cr_2O_3 = दग्ध क्रोमकक।
Cr_3O_4 = आदग्ध क्रोमकक।
CrO_2 = परिदग्ध क्रोमकक।
CrO_3' = दग्ध परिक्रोमक (अम्ल क्रोमक)।
MnO = दग्ध मङ्गल।
Mn_2O_3 = „ मङ्गलक।
Mn_3O_4 = आदग्ध „ ।
MnO_2 = परिदग्ध „ ।
MnO_3 = दग्ध परिमङ्गल (अम्ल मङ्गलक)।
Mn_2O^7 = दग्ध परिमङ्गलक (अम्ल परिमङ्गलक)।

SULPHIDE, SELENIDE, FLUORIDE, NITRIDE &c.

जिस प्रकार से पदार्थों के दग्ध (oxide) के नामकरण स्थिर किए गए हैं उसी प्रकार से Sulphides, Selenides, Fluorides, Chlorides, Nitrides, Phosphoides आदि के स्थल पर गन्धज, सोमज आदि शब्दों का प्रयोग होगा जिनका उदाहरण नीचे दिया जाता है।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

$H_2 S$ = गन्धोदूजनक।
$H_2 Se$ = सोमोदूजनक।
$H_2 Fe$ = भौमोदूजनक।
$K_2 S$ = गन्ध पोटाश।
$Ba S$ = गन्ध भारक।
$As_2 S_3$ = गन्ध संखिया।
$As_2 S_5$ = गन्ध संखियक।
$Hg_2 S$ = गन्ध पारद।
$Hg S$ = गन्ध पारदक।
$Fe S_2$ = परिगन्ध लोहक।
$H F.$ = दीप्तोदूजनक।
$H Cl.$ = हरिणोदूजनक।
$H Br.$ = ब्रह्मीणोदूजनक।
$H I.$ = नीलोदूजनक।
$Ca F_2$ = दीप्तखटिक।
$Ba Cl_2$ = हरिण भारक।
$Hg Cl_2$ = हरिण पारदक।
$Hg_2 Cl_2$ = हरिण पारद।
$Pb Cl_2$ = हरिण सीसक।
$Pb Cl_4$ = परिहरिण सीसक।
$P Cl_3$ = हरिण स्फूरक।
$P Cl_5$ = हरिण स्फूरकक।
$As Cl_3$ = हरिण संखिया।
$As Cl_5$ = हरिण संखियक।
$Sb Cl_5$ = हरिणोदूजनक।
$Sb Cl_3$ = हरिणोदूजन।
$K F.$ = दीप्त पोटाश।
$Pt Cl_2$ = हरिण प्लाटिनम।
$Pt Cl_4$ = हरिण प्लाटिनमक।
$Au Cl$ = हरिण स्वर्ण।
$Au Cl_3$ = हरिण स्वर्णक।

इत्यादि

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

NITRIDES, PHOSPHIDES, ARSENIDES, ANTIMONIDES.

इनके लिये भी उक्त नियम के अनुसार भाषान्तर करने में कोई कष्ट न होगा। जैसे

B N = निर्द्योतनज बोरक।

H_3 P = स्फूरोदजनक। इत्यादि

H_3 N, H_3 P, H_3 As, H_3 Sb आदि के नाम रासायनिक शास्त्र में यथाक्रम Hydrogen Nitride, Hydrogen Phosphide, Hydrogen Arsenide आदि हैं पर इनके और भी नाम प्रचलित हैं, अर्थात् 'चेतन-पदार्थ रसायन' (Organic Chemistry) शास्त्र में इनके नाम ये हैं।

H_3 N = Amine.

H_3 P = Phosphine.

H_3 As = Arsine.

H_3 Sb = Stibine.

इन के नाम भी ऐसे ही होने चाहिएं—अतएव इनका भाषान्तर यथा क्रम अमीन, स्फूरिन, तालीन, अञ्जीन करने में कोई बाधा नहीं है।

CARBIDES.

Carbides में C H_4 = hydrogen Carbide प्रधान है। इसी पर चेतन-पदार्थ रसायन शास्त्र (Organic Chemistry) निर्धारित है और इसको साधारणतः Marsh gas अथवा Methane भी कहते हैं और विज्ञान शास्त्र में उपरोक्त नाम प्रचलित है, जिस को हम 'मिथीन' कहेंगे।

और

Si H_4 = Hydrogen Silicide = सिकतोद्जनक अथवा = Silico Methane = सिकित मिथीन कह सकते हैं।

ACIDS AND BASES.

Acid शब्द का अर्थ अम्ल है परन्तु सभी acid अम्लगुणयुक्त नहीं हैं इसलिये यह शब्द अब सार्थक न रहा। विज्ञान शास्त्र में अब acid और salt में कोई विशेष भेद नहीं है जैसे Hydrogen salt मात्रही acid हैं। इस प्रकार से जिसको Sulphuric acid

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कहते हैं उसका वैज्ञानिक नाम Hydrogen Sulphate है। तौभी यह सम्भव नहीं है कि Sulphuric acid शब्द लुप्त होजाय अर्थात् इसका प्रचार न रहे। अब हम को acid के लिये शब्द ढूंढना है।

वैद्यक शास्त्र में गन्धद्रावक, महाद्रावक इत्यादि शब्द मिलते हैं, अतएव acid के लिये द्रावक शब्द हो सकता है। यद्यपि सब एसिडों में द्रवगुण नहीं है तथापि उसे 'द्रावक' कहने में कोई विशेष आपत्ति नहीं हो सकती।

अब Base का अर्थ "क्षार" कई एक रासायनिक ग्रन्थों में प्रचलित देखा जाता है। यदि उसमें से उद्भिज के दूर कर देने से जो भस्म बच रहता है उसे क्षार कहते हैं और यही पदार्थ alkaline गुणवाला होता है। किन्तु संस्कृत वैद्यक शास्त्र में अनेक प्रकार के क्षार उल्लिखित हैं पर उन में alkaline अथवा basic धर्म नहीं है। यद्यपि क्षार शब्द से alkali का बोध होता है पर हम इस शब्द का यही अर्थ करते हैं।

अब Salt शब्द के लिये 'भस्म' कहा जा सकता है। Basic Oxide के जल के योग से जो पदार्थ बने उस को Hydrate or Hydroxide कहते हैं जिनके लिये हम 'सोद' शब्द का प्रयोग करेंगे। जैसे

Potassic Hydroxide = सोद पोटाशक।
Ferrous hydroxide = सोद लोह।
Ferric hydroxide = सोद लोहक।
Cuprous hydroxide = सोद ताम्र।
Cupric hydroxide = सोद ताम्रक।

इत्यादि॥

Oxide के नामकरण में जो नियम ऊपर स्थिर कर आए हैं उनके अनुसार कई एक एसिडों के नाम उदाहरणार्थ नीचे लिखे जाते हैं।

Chlorous acid = हरिण द्रावक।
Chloric acid = हरिणक द्रावक।
Hypochloric acid = उपहरिणक द्रावक।
Perchloric acid = परिहरिणक द्रावक।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Iodic acid = नीलक द्रावक।
Nitrous acid = निर्योतज द्रावक।
Nitric acid = निर्योतजक द्रावक।
Phosphorous acid = स्फूरक द्रावक।
Phosphoric acid = स्फूरकक द्रावक।
Hypophosphorous acid = उपस्फूरक द्रावक।
Arsenions acid = तालक द्रावक।
Arsenic acid = तालकक द्रावक।
Manganic acid = मङ्गलक द्रावक।
Permanganic acid = परिमङ्गलक द्रावक।
Chromic acid = क्रोमक द्रावक।

जल के परिमाण के भेद के अनुसार Phosphoric acid तीन प्रकार का होता है। जैसे

Ortho or ordinary phosphoric acid = स्फुरकक द्रावक।
Metaphosphoric acid = अभि स्फूरक द्रावक।
Pyro-phosphoric acid = अधि स्फूरक द्रावक।

इसी रीति से Antimony के acid नीचे लिखे जाते हैं॥

Meta-antimonious acid = अभ्यञ्जन द्रावक।
Antimonious acid = अञ्जन द्रावक।
Metantimonic acid = अभ्यञ्जनक द्रावक।
Antimonic acid = अञ्जनक द्रावक।
Pyrantimonic acid = अध्यञ्जनक द्रावक।

इसी प्रकार और भी कई उदाहरण हैं।

Carbonic acid = अङ्गारक द्रावक।
Silicic acid = सिकतक द्रावक।
Meta-silicic acid = अभिसिकतक द्रावक।
Boric acid = सोहागक द्रावक।
Meta-boric acid = अभिसोहागक द्रावक।
Sulphurous acid = गन्धक द्रावक।
Sulphuric acid = गन्धकक द्रावक।
Pyro-sulphuric acid (Nordhausen Sulphuric acid) = अधिगन्धकक द्रावक।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pyrochromic acid (bichromic acid) = अधिक्रोमक द्रावक।

SALT.

Salt अर्थात् 'भस्म' के नामकरण में अधिक प्रयास न पड़ेगा। अङ्गरेजी में जो कमी पाई जाती है उसका उपाय पहलेही से हिन्दी में कर दिया गया है अर्थात् अङ्गरेजी में एकही पदार्थ के कई नाम हैं जैसे Carbonate of potash, Carbonate of potassium, Potassic carbonate एकही पदार्थ के नाम हैं। प्राचीन काल के रसायन शास्त्र में Salt मात्रही base और acid के योग से उत्पन्न होते हैं। Potash नाम के base और Carbonic acid से जो Salt होता है उसे Carbonate potash कहते थे पर अब यह सिद्धान्त बदल गया है। इसी कारण इसका आधुनिक नाम Potasic carbonate है। हम भी अनुवाद में इसी आधुनिक प्रणाली का अनुकरण करेंगे।

Potasic nitrate = निर्योतजकीय पोटाश।
Potasic nitrite = निर्योतजीय पोटाश।
Sodic carbonate = अङ्गारकीय क्षारज।
Calcic sulphate = गन्धकीय खटिक।
Ferrous sulphate = गन्धकीय लोह।
Ferric sulphate = गन्धकीय लोहक।
Ferrous sulphite = गन्धीय लोह।
Ferric sulphite = गन्धीय लोहक।
Sodic phosphate = स्फूर्कीय क्षारज।
Sodic phosphite = स्फूरीय क्षारज।
Sodic hyphphosphite = उपस्फूरीय क्षारज।
Sodic perchlorate = परिहरणकीय क्षारज।
Calcic metaphosphite = अभिस्फूर्कीय खटिक।
Potassic pyrophosphate = अधिस्फूर्कीय पोटाश।
Magnesic carbonate = अङ्गारकीय मग्नक।
Potassic chlorate = हरिणकीय पोटाशक।
Potassic bronate = ब्राह्मीणकीय पोटाशक।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Potassic iodite = नीलकीय पोटाशक।
Potassic periodate = परिनीलकीय पोटाश।
Potassic manganate = मङ्गलकीय पोटाश।
Potassic permanganate = परिमङ्गलकीय पोटाश।
Potassic chromate = क्रोमकीय पोटाश।
Potassic bichromate (potassic pyrochromate) = अधिक्रोमकीय पोटाश।

——:o:——

इन के अतिरिक्त कई एक के तो उदाहरण ही दे देना यथेष्ट होगा। Acid को hydrogen salt विवेचना करने से Sulphuric acid or hydrogen sulphate के स्थान में गन्धकीय उदूजनक और Sulphurous acid वा hydrogen sulphite के लिये गन्धीयोदूजनक हो सकता है।

RADICALS.

रसायन शास्त्र में कई पदार्थों का नाम radical करके लिखा है पर वे कोई स्वतंत्र पदार्थ नहीं है। अन्यान्य पदार्थों के योग से नाना प्रकार के पदार्थ बनते हैं। उनमें से कई एक radical के नाम इस रुप से हो सकते हैं।

Hydroxyle = उदत्।
Nitroxyle = निर्य्योतत्।
Carboxyle = अङ्गारदत्।
Cyanogen = श्यामत्।
Ammonium = अर्मनित्।
Amidogen = अमत्।
Phosphonium = स्फुरीणत।
Carbinol = अङ्गारत्।
Methyl = मिथत्।
Ethyl = ईथत्।
Propyl = प्रपत्।
Butyle = तूरीयत्।
Pentyl = पेन्यत्।

इत्यादि

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इसी प्रकार यौगिक पदार्थों की गिनती नहीं हो सकती है क्योंकि नित्य नए नए पदार्थ आविष्कृत होते रहते हैं अतएव नित्य नए नए नाम की आवश्यकता रहा करेगी। पर ऊपर लिखे नियमों के अनुसार आगे कार्य चल सकता है। इस ग्रन्थ में केवल 'जड़-पदार्थ' रसायन (Inorganic Chemistry) का वर्णन किया गया है। यदि यह प्रणाली लोगों को पसन्द आई तो इसका प्रचार किया जा सकता है। इसके आगे हम रसायन शास्त्र के नित्य के काम के अन्य शब्दों का भाषान्तर देते हैं।

स्फुट शब्द।

Absolute = (१) शुद्ध, (२) उत्तम, (३) केवल (४) निर्पेक्ष।
Absorb = सोखना, लीन होना, समा जाना, प्रवेश करना।
Acid = अम्ल, द्रावक।
Acidifier = अम्लकार।
Acidimeter = अम्लमान यंत्र।
Acidimetry = अम्ल मान विधि।
Acidulous = काम्ल।
Acrid = तीक्ष्ण।
Adapter = सञ्चारिका, संयोजक।
Adherence = प्रसक्ति, संश्लेष।
Adiactinic = जड़ ज्योति।
Adopter = बरतन, घट।
Affinity = सम्बन्ध, आसक्तता संपर्क; सन्निकर्ष; स्नेह।
Alchemistry = रसायन विद्या।
Alcohol = मद्यसार, सत्त, शराब का फूल।
Alcoholmeter = मद्यसार मापक, मद्यमान।
Alkali = क्षार।
Alkalimetry = क्षार प्रमा विधि।
Aloin = मुसब्बर का सत्त।
Allotropy = बहु रूपता।
Alteration = विकृति।
Alum, Alumen } फिटकिरी।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Alumenium hydrate or clay=पिण्डोल, मुलतानी मट्टी।
Amic=नौसादरज।
Ammonium chloride=नौसादर।
Amphicroic=बहुरंगी।
Amygdalate=बादाम का दूध।
Amygdalin=बादामज।
Analysis=विभक्ति, व्याकरण, व्यासकरण, व्युत्पति; विश्लेषण।
Anatomy=शारीरक व्यवस्था।
Anhydride=उदकशून्य अम्ल।
Anisomeric=उपकृत्रिम।
Anthokyan=पुष्प नील।
Antichlor=हरिण प्रतिषधक।
Antearin=अंतझर विष, अन्तजर विष।
Aqua regia=महाद्रव।
Aqua vital=सुरा।
Arbor Dianae=रूप तरु।
Aromatic compound=सुगंधित द्रव्य मिश्र।
Arsenic=संखिया, तालक।
Artiad=युग्म।
Aspirator=वायु यंत्र, वाय्वाकर्षक यंत्र।
Athermanous=तापनिवृतक।
Atmalyzer=गैस विभाग कारी यंत्र।
Atom=परमाणु।

Atomic Philosophy or Doctrine of atoms } परमाणुवाद, प्रकृतिवाद शास्त्र।

Atomic theory or Doctrine of definite proportion } परिमाणुक सिद्धान्त।

Atomic weight=परिमाणुक तोल।
Atomicity=परिमाणु अवस्था, परमाणु कोटि, परमाणु ब[लत्व]
Attachment=सम्बन्ध परायणता।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Aversion = द्वेष ।
Azote = निर्घोतज ।
Azometer = निर्घोतमापक ।
Balloon = कलश, पुटपात्र ।
Balsam = विलसान ।
Base = जमीन, मूल, निकृष्ट ।
Base = क्षार ।
Basic = क्षारिक ।
Bath = बाथ ; तापसञ्चारक ।
Battery = तडित कोष, तडित कोष्ठ ।
Bell-jar = घण्ठाकार पात्र ।
Bent-tube = वक्र-नल ।
Benzoin = लोबान ।
Biacid = द्वयाम्ल ।
Bibasic = द्वैक्षारिक ।
Binary compound = द्वयारब्धमिश्रण ।
Bichloride = द्वैहरिण ।
Bisulphate of mercury = शिंगरफ ।
Bisulphuret of mercury = पारदद्विगन्धकज ।
Bitter principles = वनस्पति क्षार ।
Bivalency = द्वैधा शक्ति ।
Blast-furnace = वायु प्रवाह ।
Bloaching = शुक्ली करण पोषित अग्निस्थान ।
Blowpipe anlysis = फुकनी द्वारा विश्लेषण ।
Blue vitriol = नीला तूतिया ।
Boblim = तड़ित लट्टू, तड़ित वेलन ।
Boilingpoint = स्फोटनाचिन्ह ।
Bond = संधि, बन्ध ।
Bone black = अस्थि कालिमा ; अस्थि भस्म ।
Bone earth = अस्थि भस्म गाद ।
Boracous = सोहागामय ।
Borax = सोहागा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Brass = पीतल ।
Break = भग्न ।
Brimstone = गन्धक ।
Bromate = ब्राह्मिणयोग कला ।
Brome = ब्राह्मिण ।
Bulb = कन्द, काचगोल ।
Bulk = परिमाण ।
Burette = द्रवमान पात्र, द्रवमापक ।
Burn = दग्ध करना, भस्म करना, जलाना ।
Bunsen's burner = बुन्सन कृत दीपक वा चूल्हा, बुसेन ग्यासालोक ।
Cadmium = कद्म्बक ।
Caffein = काफीज ।
Cajuputene = काजू तैल ।
Calcarius = चूनेदार ।
Calcic = चूनज, सिक्तक ।
Calcigenous = भस्मशील ।
Calcination = चूना करने की विधि ; आतञ्चन ।
Calomel = रसकपूर ।
Calx = चूनावरी ।
Camphor = कपूर ।
Capsule = कूल्हर, दिउली ।
Caput mortuum = गाद, अवशिष्ट ।
Caromel = शर्कराभस्म ।
Carbohydride = उदजनाङ्गार ।
Carbonate of lead = सपेदा ।
Carburetted hydrogen = जलकराङ्गरज ।
Carburize = अङ्गारयुक्त करना ।
Çarmin = किरिमजी रङ्ग ।
Casserole = अकुड़ीदार रिकाबी ।
Catalysis = अपचय ।
Catechu = खैर, कत्था ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cation = तड़ित गाद ।
Caustic = दाहक ।
Cementation = योग ।
Centigrade = शतांशिक ।
Cerium = श्रीप ।
Ceruse = सफेदा ।
Chalk = खड़िया ।
Char = झुलसना ।
Chauffer = दमचूल्हा ।
Chemical = रसायन सम्बन्धी, रसायन क्रिया सम्बन्धी, रासायनिक ।
Chemical attraction = रासायनानुकर्षण, रासायनिक अनुकर्षण ।
Chemical affinity = रासायनिक स्नेह, रासायनिक संसर्ग ।
,, change = ,, परिवर्तन, रासायनिक विकृति । रसायानिक रूपान्तर ।
,, Combimation = रासायनिक योग ।
Chemical composition = रासायनिक समास ।
,, Equation = रासानिक समीकरण ।
,, formula = ,, नियम ।
,, union = ,, संयोग ।
Chemist = रसयनज्ञ, रसक्रिया निपुण ।
Chemistry = रस क्रिया शास्त्र ।
,, Inorganic = जड़ पदार्थ सम्बन्धी रसायन, उद्भिज वा खनिज सम्बन्धी रसक्रिया शास्त्र ।
,, Organic = चेतन पदार्थ रस क्रिया शास्त्र ।
,, Physiological = शारीरक रसायन ।
,, Practical or Applied = क्रिया सिद्ध रसायन, अभ्यास योग रस क्रिया ।
,, Pure = रसायन मात्र, शुद्ध रसायन ।
Chrome = क्रोमक ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Churning stick = मथनी।
Cinnabar = रक्तपारद, रस सिन्दूर, इंगुर, (शंगरफ)।
Cinnamic = दाल चीनी का, दार चीनी का।
Chitin = कचकड़ा, खोलक।
Coagulate = थक्का बधना।
Cohesion = सङ्घटन, संयोगाकर्षण।
Colophene = तारपीन का तेल।
Columbium = नवक, अहिल्या।
Combination = योग।
„ by volume = घन योग।
„ by weight = गुरुत्व योग, फल योग। [संयोग।
„ in definite proportion = निर्दिष्ट समानुपाते
Combining weight = तुला योग, प्रमाण संयाज्यमानगुरुत्व
Combustion = जलन, दाह, तपन, दहन।
Components = व्यंजक।
Compound = संपर्क, मिश्र, मिश्र द्रव्य यौगिक।
Composition = समास।
Condensation = गाढा होना, ठोस होना, घनीकरण।
„ product = सम्बाय, सम्बिलन।
Condense = जमना, समोलन, घन होना।
Conductor = परिचालक, वाहक।
Conflegration = भस्मसात।
Conjugate = युग्म, संश्लिष्ट।
Constituents = उपादान।
Co-operation = प्रतियोग।
Copper = ताम्र, ताम्बा।
Copperus = हीरा कसीस।
Corrosive = क्षयकारी, जारक।
Crows = कुमकुम।
Crystal = कण, बूरा दाना, कलम, पपड़ी, दुर्रा।
Crystal of sulphate of iron = हीरा कसीस।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Crystallization = स्फटिकाकार ग्रहण शीलत्व, दुर्रा जमना, स्फटकी करण।
Daturine = धतूरिया।
Davyum = देवींक।
Daycoal = कृष्णस्तर, अङ्गार पृष्ट।
Dazzling = दृष्टिसंतापी।
Dead oil = चिक्कट।
Deads = कीट, धातु कीट।
Decant = चुआना, निथारना, टपकाना।
Decanter = कुप्पी।
Decomposition = व्यस्त, विकार, विकृति; विसभास
Deflagrate = भभकना, भभक उठना।
Dehydration = नीरस, उदक हीन, निर्वार।
Dehydrogenate = नीरस करण, उदक हीन करना, जल विहीन करना।
Deliqnium = पसीज, पसीजना।
Deliquesce = पसीजना।
Dephlegmate = औटाना, गाढा करना।
Dephlogisticate = उद्दीपन विहीन करना, निर्वापण।
Dephosphorization = स्फूर विहीनता।
Derivative = सजाती, व्युत्पत्ति।
Derive = निष्कर्ष करना।
Desiccator = शुष्कघ पात्र, एक छोटा पात्र, जिस का मुंह बन्द हो वा जिस में ऐसा पदार्थ हो कि उस में की वस्तु सूखने न पावे।
Destructive distillation = प्रणाशी परिस्रवन।
Detonate = कड़कना, चटकना, चरचराना, सशब्द स्फोटन।
Detonating gas = कड़क गैस, विदारक गैस।
" powder = कड़क चूर्ण।
" tube = कड़क नलिका।
Devitrify = कान्ति हरण।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Devy's Safety lamp = देवी निर्मित निरापद प्रदीप वा लम्प।
Dextrorotalory = अपसव्य चक्रावर्त, दहने हाथ घूमने वाला।
Diacid = द्वैरेणुकाम्ल।
Dialysis = विभञ्जनता, विलगता अन्तरश्लेषण।
Dialyze = विलग करना, विदीर्ण करना।
Diamond-mortar = इमाम दस्ता, लौह ऊखल।
Diatomic = द्वैरेणुक।
Dibasic = द्वैमालिक।
Didym = जितुमक।
Diffuse = प्रवेश।
Diffusion = विकीर्ण।
Digest = पिघलाना, टिघलाना।
Diluted = विमिश्र।
Direct = साधर्म्म।
Disinfectant = विसक्रांभक।
Displacement = निष्कृति, स्थानच्युति।
Displacer = निष्कोषक यन्त्र वा भाण्ड।
Dissociation = पार्थक्य विधि।
Dissolve = गलाना, लीन होना, द्रवीभूत होना।
Distillation = निष्कर्षण, स्रवन क्रिया, चुआना, अर्क खींचना।
Distillate = अर्क, निष्कर्ष, स्राव, सार।
Disunion = वियोग।
Dithionic = द्विधागन्धक।
Divalent = द्वैधा।
Double-decomposition = द्वैधविसभास।
Double salt = यौगिक क्षार।
Dragoon's blood = खूनखराबा रङ्ग।
Drytesling-tube = परिशुष्क परिक्षार्थितनल।
Dualistic system or theory = द्वैरेणुक क्रम वा प्रयोग।
Ductilty = प्रसरक्षमता।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dyad = द्विधा ।
Dynamite = छिद्र्मारक ; डिम्बमत्त ।

Earth = भूद्रव्य ।
Ebonite = आबनूस ।
Ebulioscope = फेनावधी यन्त्र ।
Echidnine = सर्पविष ।
Edulcorate = सुरस करना, मधुरी करना ।
Effervesce = बुद्बुदा उठना ।
Effloresce = पपडी जमना, निस्राव करना ।
Efflorescence = नियार ; पपड़ी ।
Ekaboron = स्कन्दक ।
Ekaluminum = गलिक ।
Ekasilicon = शर्म्मण्यक ।
Elaeoptine = द्रवी ; द्रवक ।
Elaiodic = एरण्डतैलज ।
Elaometer = चिकणत्वदर्शक, स्नेहदर्शक ।
Elaopline = द्रवी, द्रवक ।
Elasticity = स्थितिस्थापकत्व ।
Elective affinity or attraction = योगस्नेह, योगाकर्ष ।
Electric current = वैद्योतिक श्रोत; तड़ित श्रोत ।
Electrolysis = तड़ितद्वाराबिक्रिया ।
Electrolyte = तड़िद्-विक्रियाशील पदार्थ ।
Electro-negative = विलोम तड़ित ।
Electro-positive = अनुलोम तड़ित ।
Elements = द्रव्य, मूलपदार्थ, भूत ।
Elementary property = कारण गुण ; मुख्य लक्षण ।
Elevating = उत्तोलन ।
Elimen? = सरेस सार ।
Empirical formulae = सरल नियम, सिद्ध नियम ।
Empyreuma = चिराइन्द, दाहगन्ध ।
Emulsin = बादाम गिरि ; फेन, दूध ।

९

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ens = सत्त, तत्व ।
Entomolin = कचकडा, खोलक ।
Enzyme = लासा, लस ।
Equation = समीकरण ।
Equilibrium = साम्याविघात ।
Equivalence = साम्यमात्रा ।
Equivalent = तुल्यांश ।
Erbium = इर्व्वीक ।
Erratic = व्यभिचारी ।
Erythronium = वनाटक ।
Essential oil = सार, इत्र ।
Ether = ईथर, तेजोवाह, आष्ट्र ।
Etherification = ईथरोत्पादन ।
Ethiops = श्याम द्रव्य, कृष्ण द्रव्य ।
„ martial = कृष्णदग्धलोह ।
„ mineral = कृष्णगन्धपारद ।
Euchroic = स्वच्छ, विमल ।
Eudiometry = वातलक्षणमान क्रिया ।
Eudiometer = वातलक्षणमापक यन्त्र, वायुशुद्धि-निर्णयक ।
Eugenine = लवङ्गकर्पूर ।
Euxanthic = पीत, पीला ।
Euxanthine =
Evolution = निर्गत, उद्भुत ।
Examination = परीक्षा ।
Exhaust = विलीन करना ।
Exccicator = शुष्कघ पात्र ।
Exclusion = व्यतिरेक ।
Expansion = प्रतान, विकाश ।
Experiment = परीक्षा, निर्णय ।
Experimental science = परीक्ष्य विद्या ।
Explosion = आस्फोटन ।
Extractive = सत्त, कषाय ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Extension = अवतान, प्रसारण, पाट ।
Extinguish = तिरोभावकरना ।
Fat = चर्बी, वसा ।
Fat Natural = चिकनाहट, घृत ।
Fatty clays = चिक्कन मट्टी, स्निग्ध मृत्तिका ।
Feldspar, Feldspate = स्फिटिक मृत्तिका ।
Fermentation = अभिषव, मण्ड, खमीर । अन्तरिक सेक ।
Ferret = कलछुल ।
Ferric = लोहमय, लोहक ।
Ferrous = लोहात्मक ।
Ferulic = हिंगुलमय, हिंगुलज ।
Fibroin = सरेस, श्यान ।
Fibrous = तान्तव ।
Filament = सूत्र ।
Filicic = गुल्मजा ।
Filing = बुरादा ; चूरा ।
,, of iron = लोह चून ।
Firedamp = दाह्यवायु ।
Fixed = स्थाई ; अचल, ध्रुव, नियत ।
Fixed air = स्थाई वायु ; अङ्गार द्रावक ।
,, alkali = स्थाई वा अचल क्षार ।
,, oils = स्थाई वा अचल तेल ।
Flame = ज्वाला, शिखा ।
Flame reaction = ज्वालाग्नी-द्वारा-परीक्षा, ज्वाल विमर्श, ज्वालप्रतिकर्म ।
Flask = कुप्पी ।
Flashing point = प्रज्वलन कोटि ।
Flint = संगखारा, अग्न्योत्पादक प्रस्तर, चकमकी पत्थर ।
Flint glass = शीशा, कठोर कांच ।
Flower = फूल ।
,, of sulphur = लोनिया गन्धक ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fluid=द्रव, आर्द्र।
Fluoboric=दीपिबोरनज।
Fluorated=दीपिनात्मक।
Fluorine=दीपिन।
Fluosilicic=दीपिसिकताकक।
Flux=द्रवकारक, द्रवीकरण द्रव्य।
Fluxing metal=प्रतिवाप।
Focus=एकीभवनस्थान, एकीभूयाग्र, नाभी।
Form=आकृति।
Formation=गठन, बनाव।
Formulae=संकेत, चिन्ह, निगम, व्यवस्था।
„ ,Empirical=सरल नियम, सिद्ध नियम।

„ ,Rational ...
„ ,Eraphic ...
„ ,Constitutional.
„ ,Constructural.
„ ,Structural ...
} निर्दिष्ट नियम, रचित नियम।

Formula, Molecular=अणुसन्धान नियम।
Fossil alkali=रेह।
Fraction=भिन्न करना।
Fractional crystallization=पपड़ी जमाना, शोधन क्रिया,
„ distillation=राशिभाग, निष्कर्षण,
Fructose=फलमिष्ट द्रव्य, फलखण्ड; फलमधु, फल मद।
Fruit-sugar=मधु, फलमधु।
Fuchsine=पुक्सरक्त रङ्ग।
Fulminate=घोषचूर्ण, घोषशूल।
Fulminating powder=घोषशूल चूर्ण।
Fungic=छत्रकज।
Fusible metal=गलनीय धातु।
Fusion=द्राव, विलयन।

Galactife=पयसकण, पायसजन।
Galley=भाड़

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gallium = गलिक ।

Galvanised = आच्छादित, यशदाच्छादित ।

Gamboge = प्युर रङ्ग ।

Gelatigenous = सान्द्रजनक ।

Gelatin, Gelatine = सान्द्र; झिल्ली; चिड़ियों के हड्डी का सरेस ।

Gelatiniferous = सान्द्रोत्पादक ।

German silver = जर्मनसिल्वर, जरमन रजत ।

Germanium = शर्म्मन्यक ।

Glacial = हिमरूप, हैम ।

Glacial acid = घनगर्भद्रावक ।

Glacier = पर्वत-वाही-तूषार ।

Glass = काच ।

" , Soluble = पोटीन ?

" , Water = Do

Glistening mica = बुक्का ।

Glow lamp = (1) तडितदीपिका (2) दाहविहीन दीपिका ।

Glucinium = विरलक ।

Glucose = शीरा ।

Glue = सरेस

Glutinous = स्निग्ध, सान्द्र ।

Gluten = लस ? चेप ?

Glycozen = पित्त ।

Go over = रूपान्त होना ।

Gold = स्वर्ण, हेम ।

Golden sulphide or Snlphuret antimony = पीत चूर्ण, ।

Gradate = काष्ठा वा अवधी पर लाना, परिकाष्ठा ।

Graduate = अवधिमानकरना, श्रेणीवद्ध करना ।

Graduation = अंशीकरण, अङ्कन ।

Granatin = दाडिमन ।

... Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Granulose = मंड दाना ।
Graphic formula = निर्दिष्ट नियम, सुरचितनियम ।
Gravity = गुरुत्वाकर्षण, गुरुत्व ।
Gravimetric = तौल वा गुरुत्व प्रमाण ।
" analysic = तौलप्रमाण विभाग ।
Green vitriol = कसीस ।
Grossulin = फल की झिल्ली ।
Gum = गोन्द ।
Gunpowder = बारूद ।
Guttapercha = ग्रन्थिपर्त ।

Haematoin = रुधिरनील ।
Heavy Metal = गुरु द्रव्य, धातुद्रव्य ।
Haloid = लवणाकृत ।
Hardness = दुष्करत्व, गहनत्व, भारीपन, कड़ापन, कठोरपन, अभेद्यता ।

Heat = उष्णता, ताप, दाह ।
" , Atomic = परमाणुकोष्णता ।
Heat of liquidity = तरलीकरण उष्णता ।
Helium = हिलम ।
Helmet = नलीतुंड ।
Hemin = रुधिरबीज ।
Hemotannic = हिनाजतु ।
Hepar = गंधक का फूल, गंधकाल खण्ड ।
Heptad = सप्तरेणु ।
Heptavalent = सप्तरेणुक ।
Hesperidin = फलजतु ।
Heterology = भिन्नगुणयुक्त, गुण विभेद, विधर्म्म ।
Heteromerous = पृथकाविध, भिन्नजातीय ।
Hexad = षट्-कण-ग्राही ।
Hexacid = षष्-कण-अम्ल, षट रेणुकाम्ल ।
Hexatomic = षटरेणुक ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hexavalent = षटमात्रिक ।
Hippuric = हयमेहजन ।
Hicic = मेषमांसोतपद द्रव्य ।
Homogeneous = सामान्यतोदृष्ट ।
Homology = एकजातिय; सजातीयद्रव्य ।
Homologinic = सजाती, सवर्ण, सारूप ।
Hordeic = जवज ।
Herdein = जवलेह ।
Hornlead = सफेदा; यशद हरितज ।
Humin = वनस्पतिमूल ।
Husk = कुट, भूसी ।
Hydracid = उदजनयुक्ताम्ल ।
Hydrargyrum = पारद ।
Hydric = उदजनक ।
Hydro = उद् ।
Hydrochloric acid = नमक का तेजाब ।
Hydrofluoric = उदजनमय, उदजनक ।
Hydrogen = उदजन ।
Hydrogenation = उदजनयोग ।
Hydrogenium = उदजन ।
Hydrogenize = उदजन संयोग ।
Hydrogode = विलोम-तड़ित ।
Hydrolytic = उदहरण, उदहरणी ।
Hydrometer = उदमान ।
Hydroistatics = द्रवद्रव्यशास्त्र ।
Hygrometer = आर्द्रतामापक ।
Hygroscopic substance = रसपरिमापक ।
Hyper = पार ।
Hyperoxide = सोद ।
Hypo = उप ।
Hypohlorous = उपहरिन ।
Hyponitrous = उपमरुतक ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hyhothetical dogma = अधिकरण सिद्धान्त ।
Identical = निरन्तर ।
Igasuric = कुचलक ।
Igasurine = कुचलाक्षार ।
Ignite = प्रदीप्तकरना ।
Illumination = परप्रकाश ।
Immersion = निमज्जन ।
Impediment = अतिबन्धक,प्रतिरोध ।
Impenetrability = स्थित्यभाव ।
Inactive = मन्द, शिथिल, शून्य ।
Inactose = मन्दमधु, मन्दमुद ।
Incapacity = अशक्ति ।
Incompatible = विपरीतभावी, विरुद्ध ।
Indicator = सूचक, बोधक ।
Indifuscin = नीलमीलजतु ।
Indigo = नील ।
,, blue = श्यामनील; कृष्ण ।
,, brown = कपिल नील ।
,, red = रक्त नील ।
,, green = हरिदाभनील ।
Indogen = नीलजन ।
Indigotin = श्यामनील, कृष्ण ।
Indigotic = नीलक ।
Indirect = वैधर्म्म, विलोम ।
Indistinct = नीलमील
Indium = सिन्धुक ।
Indioniline = नीलरूपी ।
Indivisible = अविभाज्य ।
Indoin = नीलीन ।
Inuctiond = अनुमान ।
Induction coil = सक्रामसा ताडित यन्त्र ।
Induline = नीलात्मक ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inflammable = दाह्य ।
Infused = भावित ।
Inherent = निरूढ ।
Inhumation = पाताल यंत्रणा ?
Inoxidizable = दग्धातीत ।
Intensity = भारप्रमाण ।
Interatomic = अन्तरिक परमाणु ।
Intermolecular = अणुअन्तरिक ।
Inversion = मधुरसत्व, द्राक्षत्व, रसत्व ।
Inversible proportion = विपर्यस्तानुपातिक ।
Invert = चाशनी करना ।
Inverted = अधोमुख, विपरीत ।
Invert sugar = चाशनी, जूसी ।
Invertible = रसशील ।
Iod = पाटल ।
Iodine = पाटलिन ।
Iodo = पाटल ।
Iridic = हरितक, धनुषक ।
Iridious = हरितकमय, धनुष (ज) मय ।
Iridium = हरितक, धनुषज ।
Iron = लोह ।
" Meteoric = उलकालोह, उलकायस ।
Is, Iso } सम, स, सा ।
Isolable = साविच्छेद्य ।
Isolate = सविच्छेद होना; अलग होना ।

Japan black = जापान स्याही ।
Jasper = संगे यशब ।
Jove = वंग; रांगा;
Juniper = चीढपीत ।
Juxta-position = अविच्छिन्न समीपतर ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Kalium = पत्रक, कालिम ।
Kephalin = कपालिन ।
Keratin = कचजतु ।
Kiln = भट्टा, पाकपुरी, आपाक ।
Kobalt = गुह्यक ।
Kynurinic = श्वानमेहज; कुमूत्रक ।

Laboratory = रसक्रिया स्थान, रसशाला ।
Laccis = लाखी ।
Laccin = लाखज ।
Lamp black = कज्जल, काजल ।
Lanolin = रोमबसा ।
Lantanum = लन्थनम् ।
Lanthanum = लन्थनम ।
Lanthopine = गोपफीम ।
Latent = विलीन ।
Laughing gas = प्रहसकग्यास ।
Law of combination in definite proportion = संयुज्यमान-गुरुत्व-नामक निर्द्दिष्ट समानोपाते मूलपदार्थ संयोग विधान ।
Law of combination in Multiple proportion = संयोज्यमान-गुरुत्व समानुपाते संयोग विधान ।
Law of gravitation = आकर्षण सिद्धान्त ।
Laxity = प्रश्रय, ढीलापन ।
Lead = सीसक ।
,, Black = लीलबड़ी ।
,, White = सफेदा ।
,, Red = सेंदुर ।
Levulose = शीरा ।
Lime = चूना ।
Limestone = चूर्णोपल, कङ्कड ।
Line of direction = गुरुत्वलम्ब ।
Link = संधी; बंध, ढाङ्का ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Linseed = अलसी ।
Liquid=तरल, द्रव ।
Liquifaction=विद्रात, विद्रत ।
Litharge = मुर्दासंख ।
Lithia = दुग्ध लौहित ।
Lithium = लौहितक ।
Loadstone = चुम्बक पत्थर ।
Lobeline = तमाख विष ।
Locustic = शरभिक ।
Logwood = लाल चन्दन ।
Logometric = मात्रामापक, मात्रासूचक ।
Luminous=स्वप्रकाशक, भास्वत ।
Lump of indigo = नीलवड़ी ।
Luna = श्वेत, रजत ।
Lustre = प्रद्योत, भास, चमक ।
Lute = लेई ।

Mace = जावित्री ।
Magenta = मजण्टा ।
Magistry = न्यास, शुद्ध निथार, अधोपात ।
Magma = गाद, खुद ।
Magnesium = मग्नक ।
Magnitude = परिमाण, महत्व ।
Malic = सेवज ।
Malleability = आघात वर्धनीयता, पत्री करणीयता, ताडन वर्धनीयता ।
Manganese = मङ्गलक ।
Manufactory = यन्त्रगृह ।
Manufacture = निर्माण ।
Manna = वन्सलोचन ।
Marcasite (Ar. margashitha)
,, Golden—,=राड़ ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Margaric=मौक्तिक ।
Margarite=मुक्ता ।
Marine acid=उदहरिणक द्रावक ।
Marsh gas=मिथुन, पङ्काग्नि ।
Massicat=मसकर ।
Melting point=द्रावण कोटि, द्रवचिन्ह ।
Melting process=द्रविकरण प्रणाली ।
Menthol=पिपरमिणकपूर मिन्थल ।
Mephilic air=दुष्ट वायु ; विषमय वायु ।
Mercuric chloride=पारदाञ्जनक ।
Mercuric=पारदक ।
Mercurify=पारद निकालना; पारदोत्पादन ।
Mercury=पारद ।
Meta=अभि ।
Metal=धातु ।
" Base=विकृष्ट धातु, अपधातु ।
" Heavy=गुरुद्रव्य, धातु ।
" Light=लघुधातु, विधातु ।
" Prince=परधातु ।
Metallepsy=प्रतिधातु ।
Metaline=धातुरूपी ।
Metalloid=अधातु ।
Metalury=धातुविज्ञान ।
Metameric=साधर्मी, समग्री ।
Metaphysic=अन्विच्तिकीय शास्त्र ।
Methane=मिथुनक ।
Methol=काष्टमद ।
Methylene blue=नील, स्वच्छ नील ।
Metric analysis=घनभाग ; राशीविभाग ।
Mica=अभरक ।
" Glistening=बुक्का ।
Microscope=सूक्ष्मदर्शक यन्त्र ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Milk of lime = बरी का उबाल, बरीपयस ।
Mineral acids = जड़ धातु द्रावक, रस द्रावक ।
„ Charcoal = खनिजकोयला, खनिजाङ्गार ।
„ oil = मट्टी का तेल, भूमज तेल, भौमिक तैल ।
Minium = सिंधुर, सिन्दूर ।
Mint Camphor = काष्ट मद ।
Mirabilete = सज्जीखार ।
Mixture = मिश्रण, मिश्र ।
Modification = रूपान्तर ।
Molecular = अणुक, अणुसम्बन्धी ।
Molecular weight = अणुकतोल, आणविक गुरुत्व ।
Molybdenum = मलीनस ।
Monad = एकधा ।
Monatomic = एकरेणुक ।
Monovalent = एकधा ।
Morindin = साळू का सारड्ग ।
Mortification = मारना ।
Mother liquor = शेष ।
Muryisin = मंजीठमूली ।
Muriate = हारिणज ।
Mustard = राई ।
Mustard oil = सरसों तैल, कडु तैल ।
Mutual = परस्पर ।

Naphtha = नफता; ज्वलनसार द्रव्य ।
Narcotine or narcotia } = अफीमसार ।
Nascent = नवजात ।
Natrium = सोडा ।
Natural = स्वाभाविक ।
Negative = अधातुक विलोम, ऋण ।
Negative quantity = ऋण ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Neodymum = आजितुमक, नौजितुमक ।
Neutral = क्लीव, शिथिल, उदासीन, शून्य ।
Neutralize = स्वकीय-प्रक्रियाविहीन ।
Nickel = निकिल ।
Nihil album = दग्धयशद ।
Niolium = अहिल्यम, नवक ।
Niter or nitre = शोरा ।
Nitric = मरुतक, निर्द्योत् ।
Nitrated = मरुतयुक्त, निर्द्योत्युक्त ।
Nitrate of silver = मरुतकीय रजत ।
,, of Potash = शोरा ।
Nitric acid = मरुतक अम्ल, मरुतक द्रावक, शोरे का तेजाव।
Nitric oxide = आदग्धमरुत ।
Nitric anhydide = दग्धमरुतक ।
Nitride = मरुत ।
Nitriferous = शोरमय ।
Nitrogen = मरुतक, विद्योंतज ।
Nitrogenize = मरुतमयकरण, निर्द्योतजोत्पादन ।
Nitrum = शोरा ।
Noble metals = पवित्र धातु, उत्तमधातु, श्रेष्ठधातु, जैसे सोना, रजत इत्यादि ।
Non-acid = निर्द्रव ।
Non-metal = अधातु, आधातव ।
Non-oxygenous = दग्धहीन ।
Normal = मूल, प्रतिरूपक, समानता ।
Norwegium = नरवीजक ।

Observation = पर्य्यवेक्षण ।
Obstacle = प्रतिबन्ध ।
Occlude = ग्रहण करना, धारण करना ।
Ochre = गेरू ।
Octad = अष्टधा ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Oil = तैल, घृत ।
Animal oil, dippel'soil &c = मांसघृत ।
Oleanderine = कनेरज ।
Olefiant = तेलहन ।
Oleograph = तैलाकृती ।
Oleometer = तैल परीक्षक ।
Onyx = सङ्गेसुलेमानी ।
Opening = विकाश, रन्ध्र ।
Ophelic = पलाश का बीज ?
Opium = अहिफेन, अफीम ।
Opposition = विरोध, विग्रह ।
Ordinary temperature = साधारण तापक्रम ।
Ore = शिला, सलाखा आकरिक ।
Organic = चेतन, ऐन्द्रिक ।
,, analysis = चेतनपदार्थ विभाग ।
,, chemistry = चेतन पदार्थ सम्बन्धी, रसायन शास्त्र ।
,, compounds = मिश्र चेतन पदार्थ ।
Organogen = पदार्थजन, तत्वजन ।
Orpiment = हरताल ।
,, Red =
,, yellow = गोदन्ती हरताल ।
Ortho = ऊर्ध ।
Osmic = अस्मकयुक्त, अस्मकपूर्ण ।
Osmious = असमकमय ।
Osmium = असमक ।
Ossein or ostein } = अस्थिकृत ।
Oxid or Oxide = दग्ध ।
Oxide of zinc = नक़ली सपेदा ।
,, of lead = मुर्दासंख ।
Oxidation = दहन क्रिया ।
Oxidize = दग्ध बनाना वा करना, दहनयुक्त करना ।
Oxidizer = दग्धकारी, दहनकारी, दहनकर ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Oxiacrid = दग्धयुक्त द्रावक ?
Oxygen = दहन वायू, ।
Oxygenate = दहनयुक्त करना, दहन प्रयोग ।
Ozone = दाहन ।
Ozonification = दाहयत करना ।
Ozonation, Ozonization = दाहजनन ।
Ozonometer = दाहमान ।
Ozonoscope = दाह सूचक ।
Ozonous = दाह मय ।

Palladium = पल्लुदक ।
Papaverine = पोस्ता ।
Paramylan = काई, फेन ।
Parting = अलगाव ।
Passive = निष्क्रिय, क्रियाशून्य ।
Passivity = निष्क्रियता, जड़िमा ।
Peutad = पंचरेणु ।
Per = परि ।
Perchloric = परिहरिनक ।
Perforated = विद्ध ।
Periodic Law = कालानुरूप नियम ।
Perissad = अयुग्म, फुट ।
Pencil = रश्मि, तार ।
Pewter = फूल, कांसा ।
Phenol = फनोल ।
Phenyl = फिनाइल ।
Phlegm = अर्क, ओदस । कफ ।
Phlogiston = दीपन शक्ति, ज्वलन शक्ति ।
Phosphorous = स्फुरक ।
Photochemistry = आलोक रसायन, प्रभारसक्रिया शास्त्र ।
Photogenic = आभाजनक ।
Physico-chemical = विज्ञानोत्तररसायनिक ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Plytochemistry = काष्ठौषध सम्बन्धी रसायन, वृक्ष सम्बन्धी रसायन।

Pink = गुलाबी पक्का रङ्ग।

Plaster of paris = पोटीन।

Platina, or Platinum = प्लाटिनम।

" black = प्लाटिनम कीट।

" lamp = प्लाटिनम दीप।

Plating = आच्छादन, कलई।

Plumbum = सीसा।

Point of maximun density = सर्व्वोच्च घनता विन्दुस्थान।

Polyatomic = बहुरेणुक।

Polyvalent = बहुधा।

Poppy oil = खसखास का तेल।

Positive = (१) अनुलोम तडित (२) धातुक, निर्द्रव। नियत।

Potash = पोटाश।

Potassium = पत्रक, पांशुज।

Precipitate = निक्षेप, निथारना, अधोपातन।

Primary = मौली, आद्य।

Prime = प्रमुखांश।

Principle = मूलांग, मूलतत्व, सार, सत्त।

Process = क्रिया, विधि, रीति। प्रणाली।

Properties = गुण। धर्म्म।

Proportional = सम प्रमाण।

Proto = प्र।

Protosulphide = प्रगन्ध।

Proximate analysis = सन्निकृष्ट विभाग।

" principle = आदिमतत्व ?

Puddling = पुडलिङ्ग।

Pure blue = स्वच्छनील।

Pure chemistry = केवल शुद्ध रसायन।

Purpurin = मजीठिया।

७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pyrheliometer = रवितापमान ।
Pyrophorous = स्वदीपन ।
Pyroscope = उष्णता सूचक ।

Quadrivalence = चतुर्धा ।
Qualitative analysis = गौणविभाग; जाति व्यासकरण। उपकर्णिक वा वैशेषिक विश्लेषण ।
Qualitative Composition = उपकर्णिक समास, वैशेषिक समास ।
Quantitative ,, = राशिपुंज व्यासकरण । पारिमाणिक विश्लेषण ।
Quantitative Composition = पारिमाणिक समास ।
Quantivalence = परमाणु मात्र, पर्यन्त, धारण शक्ति । परमाणत्व ।
Quicklime = बरी, चूना ।
Quicksilver = पारद ।
Quinine = कूनैन ।
Quinquivalent = पञ्चप्रमाणुमात्र, पञ्चमात्रा ।

Radical = प्रधान ।
Raffinose = गन्नाकीट ।
Rational = सुनिर्दिष्ट ।
Reaction = प्रतिक्रिया, परस्पर, प्रत्याघात, प्रतिकार ।
Reagent = प्रतिकारक, परीक्षक ।
Receiver = करावा; घट, आधान ।
Reconvertible = पुनर्भू ।
Recrystallization =
Rectification, Rectifier } = कढाई, देग ।
Rectify = सुस्राव करना, प्रतिशोधन करना ।
Red lead = सिन्दूर ।
,, phosphorin = रक्त स्फुर ।
Redintigration = परावर्तन, पुनरोद्धार ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reduce = संसकरण, संसकार करना (२) द्रवीभूत करना।
Reduction = संसकार क्रिया ... ... क्रिया।
Reflection = प्रतिछाया, प्रतिकृति।
Regulus = कणा, दाना।
Regulize = कण विभेद करना।
Replaceable = आवर्तनशील।
Residue = शेष, शेषपरमाणु।
Resinic = रालयुक्त।
Restoration = परावर्त।
Retort = वकयंत्र।
Reverse = प्रतिकूल, विपरीत, प्रतीक।
Revert = परिवृत।
Revival, Revivification } = पुनरोत्थान।
Revive = जीवित करना। उत्थापन करना।
Rhodium = हृदक।
Ring formula = चक्र नियम, गुम्फ चिन्ह।
Rose camphor = गुलाब कर्पूर, गुलाब का सत।
Rose oil = गुलाब का इत्र।
Roseo = गुलाबी।
Rostrum = नली, स्रावनली।
Rubidium = रूपदक।
Rust = मोर्चा, किट्ट।
Ruthenium = रूशक।
Rutale = प्याजी क्षार।
Rutic = प्याजी।

Safety tube = रक्ष नलिका, निरापद नलिका।
Safety lamp = निरापद प्रदीप।
Safranin = जाफ़रानी रङ्ग; केसरी रङ्ग।
Sal = भस्म।
Sal ammoniac, Sal cyrenaicus } हरिन नौसादरज, नौसादर।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sal culinarius = नमक, लवण, नोन ।
Sal jove = राड़ द्रावक ।
Sal martis = नीला थोथा ।
Sal vitrioli = सफेदा ।
Salifiable = क्षार भूत ।
Salify = क्षार बनाना ।
Saline = क्षार, नमक ।
Salmiac = हरिन नौसादरज ।
Salt = भस्म, नमक, लवण, क्षार ।
,, , Acid— = द्रावक क्षार ।
Alkaline Salt = क्षार जनक भस्म, क्षारयुक्त भस्म ।
Salt Double = संकर क्षार, संकर लवण ।
Salt Essential = मौलिक क्षार ।
Salt Neutral = शिथिलकारी क्षार ।
Salt Permanent = स्थिर क्षार, ध्रुवलवण ।
Spirit of Salt = नमक का तेजाब ।
Salt of colcother = कसीस ।
,, of hartshorn = हरिन नौसादरज भस्म ।
,, of Soda = सज्जी ।
,, of Venus = नीलाथोथा ।
Saltpeter = शोरा ।
Samarium = भ्रामक ।
Sandarch = सन्दरस ; चन्द्रस ।
Sand bath = वालूकुण्ड; तप्तवालूकुण्ड ।
Santal = सन्दल । चन्दन ।
Saturant = तृप्तक ।
Saturate = सत ग्रहण करना; सन्धान करना अभिषेक करना
Saturation = पूर्णसन्धान, पूर्णग्रहण ।
Saturn = सीस ।
Saturnine = सीसात्मक ।
Scale = मापनदण्ड ।
Scandium = स्कन्दक ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Scheelium = तुङ्गस्तक ।
Secondary = गौणिक, अप्रधान ।
Selenium = सोमक ।
Semimetal=कठोरधातु ।
Sensitive=स्नेह शील, मर्मभेदी, विकारी ।
Separating funnel=पृथक्कारी नल ।
Serum = रस; सार ।
Siena=लालमट्टी ।
Silica=दग्धसितक (SiO_2)
Silicated, Silificated } =दग्ध सिकतक युक्त ।
Silicon=सिकतक ।
Silver=रजत, चाँदी, रूपा ।
Simple=साधारण, शुद्ध, सामान्य ।
Siphon=अम्बूसेचनी नलिका ।
Smelling salt = घ्राण लवण ।
Soda=सोडा ।
Sodium=सज्जिक ।
Soft = लघु ।
Solid = घन कठिन ।
Solution = घोलना, घुली, द्रवयोग । द्रापण ।
Sory = कसीस ।
Specific gravity = आपेक्षिक गुरुत्व, जातित्व गुरुत्व ।
Spectrology = रश्मिवर्णविभाजक शास्त्र, अंशुवर्ण शास्त्र ।
Spirit = रस ; (गंधक, पारद, संखिय (हरताल) वा नौसादर इन में से कोई एक वस्तु) ; सार ।
,, Lamp = मद्यसार प्रदीप ।
,, Rectified = शुद्ध वा तीव्र मद ।
,, of salt = नमक का तेजाव ।
,, of turpentine = तारपीन का सार ।
,, of vitriol = गंधद्रावक ।
,, of wine = मद्यसार ।
Spiritualise = सत निकालना, सारनिकालना ।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Split = विभिन्न करना ।
Standardize = सूत्रमान, मात्रा, परिमान विशिष्ट करना ।
Standard = मानमूल्य ।
Stenuic = रागमय, टङ्कमय ।
Stanous = टङ्कयुक्त ।
Starch = कण, कन श्वेतसार ।
Steel = स्पात ।
Stem = दन्त ।
Stereochemistry = परमाणवकाश रसायन, घनत्व रसायन, आभ्यन्तरिक रसायन ।
Stibic = अञ्जनिक ।
Stibium = अञ्जनक ।
Strass = कूट मणि ।
Structural forumla = निर्दिष्टनियम, रचित नियम ।
Strychnia = कुचले का सत्त ।
Substituent = सन्निवेश, अनुकल्प ।
Sublimation = महति करण ।
Sublization = लाघवत्व, सूक्ष्मी करण ।
Sulphur = गन्धक ।
Sulphacid = गन्धद्रावक, गन्धक्षार ।
Sulphate of iron = कसीस ।
,, of copper = तूतिय ।
,, of zinc = सपेद ।
Super = बहु, अति, अधि ।
Suspend = विडोलण, विप्लव ।
Suspension = अवलम्बन ।
Sylverium = भौमक ।
Symbol = संज्ञा, संकेत, चिन्ह ।
Symbolism = संकेत व्यापार ।
Sympathetic ink = गुप्तमसि ।
,, powder = मंत्रित चूर्ण, सिद्धौषध ।
Synthesis = प्रयोग, योग सश्लिष्ट, संसकरण ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Syhthesis by weight = भारकीय संयोग।
Synthetical = कृत्रिम, बनाया हुआ।

Table = सूची पतक।
Tantalic = तन्तुलकमय।
Tantalium = तन्तुलक।
Tared = तुला हुआ, निरूपित।
Tartar = पद्कण।
Temperament = प्रकृति।
Tension = वितति।
Tepid कवोष्ण, कोसा।
Terbium = तुर्विक।
Terelientheene = तारपीन का तेल।
Ternary = त्रयि।
Tertiary = त्रितियक।
Test = परीक्षा, परख, काष्टिप्रयोग, जांच।
„ tube = एकमुखी नालिका।
Tetra = चतुष्टय, चतुष्क, चतुः।
Tetratomic = चतुस्त्रेणुक।
Tetravalence = चतुर्धाशक्ति।
Tetroxide = चतुष्कदग्ध।
Texture = गठन।
Thalium = स्थलक।
Thermal unit = उष्णता एकक।
Thermameter = तापमान।
Thermochemistry = ताप सम्बन्धी रसायन।
Thermogen = तपन।
Thermolyze = तापद्वारा विलग करना, न्यारा करना,।
Thionic = गन्धकी।
Thorium = थोरक।
Tough = चिम्मड, दुर्भिद्यन्त।
Thulium = थूलम।
Tin = राङ्ग।

Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, cry = राङ्गनाद ।
Tincal = टङ्कण, सोहागा ।
Tissue = जाल, तन्तु ।
Titanium = त्रितक ।
Tobacco = तम्बाकू, तमाखू , सुर्ती ।
Trace = नाममात्र, मात्र, अंशमात्र ।
Tree = कण-तरू, कणवृत्त ।
Tri = त्रि ।
Triad = त्रिधा ।
Triatomic = त्रैआणुक ।
Triple salt = त्रिलवणी ।
Tube furnace = दीर्घ नलाग्नि ।
Tungsten = तुङ्गस्तक ।
Turmeric = हल्दी ।
Turning = खण्ड ।
Tutty = तूतियज ।
Type = नमूना, रूप, साकार ।

U tube = रामफटाका नलि ।
Ulmin = लाई ।
Ultramanine = लाजवरदी ।
Uniform = समरूप ।
Union = संधि, यूनी ।
Unitary theory = समान संहत सिद्धान्त ।
Univalence = एकधा शक्ति ।
Unsaturated = अनमिल ।
Unstable = अस्थायि ।
Unsymmetrical = असंगत ।
Uranitic = वरुनकमय ।
Uranitium = वरुनक ।
Urea = चीनी ।
Uric = मेहज ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Urinary pigment = मेहवर्णक ।
Ustulation = तापद्वारा विच्छेद ।
Vacuum = शुन्य ।
Valence = मात्र, परिमाण, ग्रहण शक्ति ।
Valency = मात्रा, पर्यन्त ।
Vanadium = वनाटक ।
Vapor bath = भाप देना, उष्णस्वेद, २ तश्तरी, थाल ।
Vapor density = वाष्पघनत्व ।
Vaporific = वाष्पकारी ।
Vegetation of salt = लवण तरू ।
Velocity = वेग ।
Verdigris = जङ्गाल, ताम्र किट्ट ।
Verdine = हरा रङ्ग ।
Vermilion = इङ्गुर ।
Victoria green = पन्ने का रङ्ग ।
Vitriol = कसीस, (2) गन्ध द्रावक ।
„ , white = सफेद तूतिया ।
Vivificate = जीवित करना ।
Volatile = वायुपरिमाणशील, उडजाने वाला ।
Volume = महत्व, आयतन ।
„ , Atomic = परमाणुक महत्व ।
„ , Specific = जातीय महत्व ।
Valumenometry = महत्वमान ।
Wash bottle = प्रक्षालन पात्र ।
Washing bottle = अवसेक पात्र ।
„ Soda = साबुन का सोडा; धोने का सोडा ।
Wasium = वसुम ।
Welded = संलग्न ।
Wet = आर्द्र, तर ।
Wetting = प्रसंग ।
Wire-gauze = सूत्रजाल ।
Wolframium = तुङ्स्तक ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Wood acid = काष्ट द्रावक ।
Wood sorell = काष्टामूल ।
Wrought iron = प्रस्तुत लोह, संस्कृत लोह ।

Xanthine = पीतरङ्ग ।

Yellow, Patent = स्वच्छ पीत ।
,, Sand = पीत वालू, जर्द घालू ।
Ytterbium = इत्तरबक ।
Yttrium = इत्तिरम ।

Zigzag lightning = विद्युल्लता ।
Zinc = यशद, जस्ता ।
,, Butter of— = हरिन यशद ।
,, Oxide of —
— onide,
.. , Flower of —
,, Philosopher's wool,
,, Nithil album
} = दग्ध यशदक ।
Zincane = हरिन यशद ।
Zink = यशद ।
Zirconium = शिर्कन ।
Zymic = खमीरज ।

T. P.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांगड़ी — हरिद्वार

No. 3

(For Constructive Criticism)

HINDI SCIENTIFIC GLOSSORY.

ASTRONOMICAL TERMINOLOGY.

वैज्ञानिक कोष ।

ज्यौतिषिक परिभाषा ।

Published by the Nagari-pracharini Sabha, Benares.

Printed by Freeman & Co., Ld., at the Tara Printing Works, Benares.
1901

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

HINDI GLOSSORY OF
ASTRONOMICAL TERMS.
(TENTATIVE)

A.

Aberration = भूचलनसंस्कार ।
,, of light = प्रकाश भूचलन संस्कार ।
Acceration of the moon = चन्द्रवलान्तर ।
Achromatic Telescope = स्वच्छमिति दूरदर्शक ।
Acronyeal = रात्रिक तारा ।
Aeroltes = उल्का ।
Aerosidesolites = उल्कान्तर लोह ।
Aelter = ईथर ।
Air = वायु ।
Aldebaran = रोहिणी ।
Alma Center = अग्रामापक यन्त्र ।
Alpha Centaur = एक नक्षत्र ।
Alpha Cruses = ग्रीक का आल्का ।
Altar = श्रवण ।
Altaizmuth = हक्यन्त्र ।
Altitude = उन्नतांश ।
,, of Zenith instrument = खस्वस्तिकयन्त्रोन्नतांश ।
Aliquiment = ?
Amplitude = अग्रांश ।
Alpha Andromeda = उत्तरभाद्रपद ।
Angle of incidence = पतनकोण ।
Angle of reflection = वलनकोण ।
Angular diameter = कलात्मक विम्ब ।
Angular Velocity = कलात्मिका गति ।
Anuler Eclipse = वलयाकार ग्रहण ।
,, Nebuler = वलयाकार-अचल स्थान ।
Anomatistical = केन्द्र संबन्धी ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Antares = ज्येष्ठा ।
Antecedence = वक्रगति ।
Apasteron =
Apehelion = सूर्योच्च ।
Aperture = दूरदर्शकव्यास ।
„ of object Glass = दूरदर्शककांच का व्यास ।
Apex of Earth's motion = भू ऊर्द्ध गति ।
Apogeam = भूम्युच्च संबन्धी ।
Apogee = भूम्युच्च ।
Apparent = स्फुट, स्पष्ट ।
„ motion = स्फुट गति ।
„ Size = स्फुट परिमाण ।
„ time = स्फुट काल ।
Apparition = तारोदय ।
Appendage = पुच्छ ।
Appulse = अल्पान्तर ।
Apsidal = उच्चरेखा संबन्धी ।
Apsis = उच्चनीचस्थान ।
Aqualii = श्रवण ।
Aquarii = शतभिषक् ।
Aquarius = कुम्भ ।
Archer = धन्वी ।
Aacturus = स्वाती ।
Argo = आरगो ।
Argument = उपकरण ।
Alpha Argus = अगस्त्य ।
Aries = मेष ।
Alpha Aritis = अश्विनी ।
Alpha or 35 Aritis = कृत्तिका ।
Armillary sphere = खगोल ।
Ascending latitude = आरोहिशर ।
„ node = राहु ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ascension-right = विषुवांश ।
,, oblique = क्रान्त्यंश ।
Ascensional difference = चरान्तर ।
Asterism = नक्षत्रपुञ्ज ।
Asteriods = केतु विशेष ।
Astrolate = नक्षत्रयन्त्र ।
Astrology = ज्यौतिषफलित ।
Astronomy = ज्यौतिषसिद्धान्त ।
Asymtote = असीमपथ ।
Atlas = नक़्शा ।
Atmosphere = भूवायु ।
,, refraction = भूवायुवलन ।
Attraction = आकर्षण ।
Atumn = शिशिरान्त ।
Aurigae = ब्रह्म हृदय ।
Aurigae = प्रजापति ।
Austral signs = तुलादि छ राशि ।
Auxilary circle = सहायक वृत्त ।
Axis = अक्ष ।
,, of a planet = ग्रहाक्ष ।
,, of an orbit = कक्षाक्ष ।
,, of rotation = भ्रमणाक्ष ।
Azimuth = दिगंशकोटि ।

B

Baily's head = बेली का शिर ।
Balance = तुला, साम्य ।
Base line = आधार रेखा ।
Bear = भालू ।
Belt = कटिबद्ध ।
,, of Jupiter = बृहस्पति-कटिबद्ध ।
Bequintile =

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bissextile = अधिवर्षीय ।
Body = पिण्ड ।
Bootes = स्वाती ।
Bright = प्रकाशवान् ।
,, line = प्रकाशरेखा ।
Brilliant = तेजोमय ।
Brilliancy of a star = तारा का तेज ।

C

Calender = पत्रा, पञ्चाङ्ग, ग्रहस्थितिपत्र ।
Calms of Cancer = कर्कपङ्क्ति ।
,, ,, Capricorn = मकरपङ्क्ति ।
Cancer = कर्क ।
Canis Majori = लुब्धक ।
Alpha Cancri पुष्य ।
Alpha 1 and 2 Cancri = आश्लेषा ।
Canopus = अगस्त्य ।
Calculation = गणना ।
Capella = ब्रह्म हृदय ।
Cape cloud = केप क्लौड ।
Capricorns = मकर ।
Car = कार ।
Cardinal Singns = मेष, तुला, कर्क, मकर राशि ।
Casiopeia = क्यासिवोपी ।
Castor = क्यास्टर ।
Catalogue of stars = नक्षत्र-सारणी ।
Celestial distance = आकाशीयान्तर ।
,, Equator = खगोलीय-नाडीमण्डल ।
,, Fire = खगोलीय-अग्नि ।
,, Globe = आकाशीय गोल ।
,, Light = खगोलीय प्रकाश ।
,, Latitude = खगोलीय-अक्षांश वा शर ।
,, Longitude = खगोलीय-भुजांश वा देशान्तर ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, Meridian = खगोलीय-याम्योत्तरवृत्त ।
,, Orb = खगोलीय गोल ।
,, Sphere = खगोल ।
Central sun = केन्द्र का सूर्य, केन्द्रसंवान्धिसूर्य ?
Center of gravity = गुरुत्वकेन्द्र ।
Centrifugal = केन्द्रिक उत्क्षेपणवल ।
Centripetal = केन्द्रिकआकर्षकवल ।
Centigrade degree = सेण्टिग्रेडभाग ।
Century = शतक ।
Cephous = सेफोअस ।
Ceres = सीरिस ।
Cetus = सीटस ।
Charles wain = सप्तर्षि ।
Change of momentum = तति-भेद ।
Chromatic aberration = वर्णसंवन्धि-भूचलन संस्कार ।
Chord = पूर्णज्या ।
Chromatorcope = वर्णमापकयन्त्र ।
Chart of stars = तारा-चित्र, वा नक्षत्र-चित्र ।
Chromosphere = वर्णसंवन्धि-गोल ?
Chronometers = सूक्ष्मकालप्रदर्शकयन्त्र ।
Circle-azimuth = दिगंशकोटि-वृत्त ।

,, of altitude = उन्नतांश-वृत्त ।
,; of Latitude = शर-वृत्त वा अक्षांशवृत्त ।
,, of Longitude = भुजांशवृत्त वा देशान्तरांशवृत्त ।
,, of perpetual apparition = सार्वदिकतारोदयवृत्त ?
,, of the celestial spheres = खगोलीयवृत्त ।
Circuler motion = वृत्ताकारगति, वृत्तसंवन्धि गति ।
,, Nebuler = वृत्ताकार-अचलस्थान ।
Clock astronomical = ज्योतिषगणितसवन्धि घटी वा घडी ।
Clock sideral } = नाक्षत्री घटी, वा घडी ।
,, star }

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Circumpolar star = सदोदित-नक्षत्र ।
Clepsydra = जल-घटी, जलघडी ।
Cluster of stars = नक्षत्रपुञ्ज ।
Collimate = याम्योत्तरवृत्तीय ।
Caytic = साइटिक ।
Collimation-Error of = याम्योत्तर वृत्तीय-अन्तर ।
,, -line of = याम्योत्तरवृत्तीयरेखा ।
Collimator = एकयाम्योत्तरीय यन्त्र ।
Colure = उन्मण्डल ।
Coma of a comet = केतु-आवरण ।
Coma–Berenices = ?
Combust = सूर्य के निकट वश से अदृश्य ।
Comet = केतु ।
,, Finder केतु–प्रदर्शक ।
Commutation-angle of = स्थानीयान्तर कोण ।
Conical nebula = सूच्याकार-अचलस्थान ।
Conjuntion of stars = नक्षत्र युति ।
Constitution = बनावट, रचना ।
Copernecan System = कोपर्निकस संप्रदाय ।
Corona = क्रान्ति माला ।
,, Borealis = हयजिह्वा ।
Corrugation = सङ्कुचित ।
Cosmical = प्राकृतिक ।
Co-Latitude = लम्बांश ।
,, of a place = स्थानीय-लम्बांश ।
,, of a star = नक्षत्र-शरकोटि ।
Comes = कामेस ।
Compression of planet = ग्रह-पडिन ।
Cone = सूची ।
,, of shadow = छायासूची ।
Constant = स्थिर ।
Constellation = पुञ्ज ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" of stars = नक्षत्र पुञ्ज ।
Contact = स्पर्श ।
" of shadow = छायास्पर्श, भूभास्पर्श ।
Contact of Penumbra = भूभाभास्पर्श ।
" of a circle = वृत्तस्पर्श ।
Co-ordinates = भुजसमुदाय, भुजयुग्म ।
Corrections = संस्कार ।
" for refraction = भूवायु-संस्कार ।
" for aberration = भूचलन-संस्कार ।
" for perallex = लम्बन-संस्कार ।
V or S Corvi = हस्त ।
Concave lens = उन्नतोदरकाचखण्ड ।
Convex = नतोदर ।
Configuration = सापेक्षिक स्थिति ।
Controlling force = प्रधानबल ।
Cotangent of an angle = कोण-कोटिस्पर्शरेखा ।
Cosine = कोटिज्या ।
Coversed sine = कोत्क्रमज्या ।
Continuous spectrum = लगातार स्पेक्ट्रम ।
Congugate diameter = बद्धपूर्णज्या ।
Compass = कर्कट, कर्काटक ।
Crab = कर्कट ।
Crator = चन्द्रपृष्ठस्थ-गुफा ।
Crescent = द्वितीया का चन्द्र ।
Cross Southern = दक्षणीय चतुष्पद ।
Crucis = क्रूसिस ।
Crest of a wane = तरङ्गतुङ्ग ।
Criticul angle = कोणविशेष ।
Crown of aberratin = प्रधान भूचलन संस्कार ।
Curtate = ग्रहस्थानमापक ।
Cusp = स्कन्ध ।
Cycle Eclipses = ग्रहण चक्र ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cycle of the moon = चन्द्रचक्र ।
,, of the sun = रविचक्र ।
Cyguns = साइजनस ।
Culminations = याम्योत्तरवृत्तस्थ ।
Curvilinear motion = वक्रीयगति ।

D

Date = दिन, तिथि ।
Day = वार ।
Dark = तम, अन्धकार ।
,, rays = तम-किरण ।
,, lines = तमोरेखा ।
December = दिसम्बर ।
Decil, Decile = राशिदशांशान्तर ।
Declination = क्रान्ति ।
,, circle = द्युज्यावृत्त ।
,, parallex = क्रान्तिलम्बन ।
Declinator = क्रान्ति यन्त्र ।
Degree = अंश, भाग, लव ।
Denebola = उत्तरा फाल्गुनी ।
Density = घनता ।
Depression = अधरांश ।
,, of visible horizou = क्षितिजाधरांश ।
Descend = अवरोह ।
Descending constellation = अवरोहितारागण ।
,, Node = द्वितीयसम्पात. केतु ।
Detoriating meteors = उल्का विशेष ।
Diameter = व्यास, बिम्ब ।
Dichotomize = अर्धवृत्त-प्रदर्शक ।
Dichotomy = चन्द्रदृश्यवृत्तार्ध ।
Digit = स्थानसंख्या ।
Digression = रविग्रहान्तरांश ।
Dimension = स्थिति ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dip of the Horizon = क्षितिजगाम्भीर्य ।

Dione = डाइन ।

Dipleidoscope = स्पष्टमध्याह्नबोधकयन्त्र ।

Dippels oil = तैल विशेष ।

Dipper-the = सप्तर्षि के प्रधान सप्ततारा ।

Direct = सम्मुख, साक्षात् ।

" image = सम्मुखस्थविम्ब वा साक्षात् विम्ब ।

" motion = साक्षात् गति ।

" vision spectroscpe = यथार्थप्रकाशवर्णमापक ।

" " telescope = यथार्थविम्बप्रदर्शक ।

Disc = दृश्यविम्ब ।

Dispersion of light = प्रकाश विस्तार ।

Ditance-North polar = द्युज्या चापांश ।

" -Zenith = नतांश ।

" of stars etc = नक्षत्रान्तर ।

Distorted image = विलोम विम्ब ।

Diurnal-aberration = दैनिक भूचलन संस्कार ।

" -motion = दैनिक गति ।

" -liberation =

Diverge = तिर्यक्कृत्व ।

Diversent rays = तिर्यक् किरण ।

Dodecatemory = क्रान्तिवृत्त का द्वादश भाग, एक राशि ।

Dog = कुक्कुराकृति तारा विशेष ।

Dolphin = डालफिन ?

Dorade = डोरेड ?

Double-star-Crve = युगल नक्षत्र ।

Draco = ड्राको ?

Dracontic = ड्राकानटिक ?

Drason = सिंहाकृति तारा पुञ्ज ।

Drason's head = सिंह का शिर ।

Do tail = सिंह का पुच्छ ।

Double Concave = युगलोन्नतोदर ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Double Convex = युगलनतोदर ।
Donatis Comet = केतु विशेष ।
Alpha Delphini = धनिष्ठा ।

E.

Earth = पृथ्वी ।
Eccentric = उत्केन्द्र ।
Do. anamoly = केन्द्र का उत्केन्द्र ।
Eccentricity = उत्केन्द्रता ।
Do. of an orbit = कक्षा की उत्केन्द्रता ।
Eclipse = ग्रहण ।
,, anular = वलयाकार ग्रहण ।
,, partial = खण्ड ग्रहण ।
,, total = सम्पूर्ण ग्रहण ।
Ecliptic = क्रान्तिवृत्त ।
Ecliptic limit of sun, moon etc = रव्यादि का क्रान्ति वृत्त सीमा ।
Egress = परमास्तान्तर काल ।
Electronograph = युतिप्रदर्शक यन्त्र ।
Elements of an orbit = कक्षा का उपक्रम ।
Elevation = उन्नतांश ।
Ellipse = दीर्घवृत्त ।
Elongation = उपचय ।
Emersion = निमीलन ।
Envelop = अब्वालोप, आवरण ।
Do. of a comet = केत्वावरण ।
Ephemeris = आकाशीय चमत्कार ।
Epicycle = नीचोच्चवृत्त ।
Epoch = काल ।
Equation = समीकरण ।
Do. of Centre = फल समीकरण ।
Do. of Equinoxes = सम्पात समीकरण ।
Do. of time = काल समीकरण ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Do. of heavenly bodies = ग्रह समीकरण ।

Equator = व्यास ।

Equinox = सायन ।

Do. Atumnal = सायन तुला ।

Do. Vernal = सायन मेष ।

Equinoctial line = सायन रेखा ।

Equitorial regions = नाडी मण्डलीय प्रदेश ।

" Colour = नाडीमण्डलीन्मण्डल ।

" horizontal parallax = नाडी मण्डलीय परम दृग लम्बन ।

" " Solar parallax = नाडीमण्डलीय सूर्यपरमदृग्-लम्बन ।

" line = नाडीमण्डलीय रेखा ।

" telescope = नाडीमण्डलीय दूरदर्शक ।

Era = शक ।

Errors = अशुद्धि ।

Evening = सायंकाल ।

" Star = सायंकालिक तारा ।

Eye-piece = उपनेत्र खण्ड ।

" " of a telescope = दूर दर्शक का उपनेत्र खण्ड ।

Eye lens = उपनेत्र ।

F,

Facular } = सूर्यछिद्र ।
Faenlar }

Falling star = उल्का ।

Figure = आकृति वा चेत्र ।

Finder = उपदूरदर्शक ।

Fire balls = अग्निपिण्ड ।

Firmament = भवलय ।

First quarter = शुक्लाष्टमी का चन्द्र ।

Fixed stars = स्थिरीकृत नक्षत्र ।

Flexure = वक्रक्रिया ।

Focal length = नाभी दैर्घ्य ?

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fortnight = पक्ष ।
Fanhoper's line = फ्लानोपर रेखा ।
Friday = शुक्रवार ।
Full moon = पूर्णिमा ।

G.

Galactic circle = मन्दाकिनी वृत्त ।
Galactic poles = मन्दाकिनीय ध्रुव ।
Galaxy = मन्दाकिनी वा आकाश गङ्गा ।
Gelation = ?
Gemini = मिथुन ।
Beeta Gemenorum = पुनर्वसु ।
Geographical Latitude = भुगोलिक शर ।
„ longitude = भुगोलिक भुजांश ।
Georgian Calender = जार्ज के समय का पञ्चाङ्ग ।
Georgian sides = ?
Gibbous = अर्धाधिक ।
Globe = गोल ।
Gnomonic projection = शंकुप्रतिमा ।
Granulation on solar Surface = सूर्य पृष्ठस्थ विन्दु समुदाय।
Great Bear = सप्तर्षि ।
Ground of the Heavens = आकाश स्थल ।
Gravitation Universal = आकर्षण ।
Gravity = गुरुता ।
Gyroscope = चलचक्राङ्कित यन्त्र ।

H.

Halos = प्रकाशवृत्त ।
Haliacal = प्रकाशवृत्तीय ।
Harvest moon = समोदय कालिक चन्द्र ।
Head of a comet = केतु शिखा ।
Heaven = आकाश, ख ।
Heliocentrical = सूर्य केन्द्रक ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, latitude = सूर्य केन्द्रक शर।
,, longitude = सूर्य केन्द्रक भुजांश।
Heliometer = सूर्यबिम्बमापक यन्त्र।
Helioscope = सूर्यदूरदर्शक यन्त्र।
Heliotrope = सायन यन्त्र।
Heliotropism = सायन यन्त्रीय वेध।
Hemisphere = गोलार्ध।
Horizon = क्षितिज।
,, Celestial = खगोलाय गर्भ क्षितिज।
,, Sensible = दृश्य क्षितिज।
Horizontal Parallex = परम दृग लम्बन।
Hour angle = नतकाल।
Hour circle = होरावृत्त, नाडी मण्डल।
Hour line = होरारेखा।
Eeta Hydrae } = आश्लेषा (किसी मत से)
Zeta Hydrus }

I.

Immersion = युति भेद, निमीलन।
Impulse = आघात।
Incandacent = अप्रकाशक।
Inclination of an orbit = कक्षा का झुकाव।
Increase = वृद्धि।
Indigo = नीलवर्ण।
Inequality = विषमता।
Inferior = लघु।
,, planets = लघु ग्रह।
Ingress = भूमा प्रवेश काल, संक्रान्ति काल।
Instant = क्षण, समय।
Instrnment = यन्त्र।
Intensity = द्रुतत्व, शीघ्रत्व।
Interior planet = भूरभ्यन्तर्गत ग्रह।
Inter-stellar-space = तारामध्यगत अवकाश।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Intramercurial = ?
Irradiation = प्रकाश व्यापार ।
Irresolvable nebular = अभिर्वनीय अचल स्थान ।

J.

Jets = शिरामूल, धारामूल ।
Jove = गुरु ।
Jovecentric = गुरु केन्द्रक ।
Juno = जूनो ।
Jupiter = बृहस्पति, गुरु
Jovecentric latitude = गुरु केन्द्रक शर ।
" longitude = गुरु केन्द्रक भुजांश ।
Julian Calender = जूलियन पञ्चाङ्ग ।
" period = जूलियन पूत्तिकाल ।
Julian year = जूलियन वर्ष ।

K.

Keplers Law = केपलर का सिद्धान्त ।
Last quarter = कृष्णाष्टमी का चन्द्र ।
Latitude = अक्षांश वा शर ।
Leap year = अधिवर्ष ।
Leo = सिंह ।
Alpha Leonis = मघा ।
Beeta Leonis = उत्तरा फाल्गुनी ।
Gama. Leonis = पूर्वा फाल्गुनी ।
Liberation = दर्शन स्थिति ।
Liberation of moon = चन्द्र दर्शन स्थिति ।
Libra = तुला ।
Alpha or K Libra = विशाखा ।
24 Libra = विशाखा (किसी २ मत से) ।
Light = प्रकाश ।
Lion = सिंहस्थ तारा ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Limb = पाली, किनारा ।
Line apsides = उच्चरेखा ।
,, of Collimation = लम्ब रेखा ।
,, of node = पात रेखा ।
Little Bear = लघु सप्तर्षि ।
Load Star = ध्रुव तारा ।
Longitude = देशान्तर वा भुजांश ।
,, of a parhilion = रविकेन्द्रक नीच ।
Lost star = लुप्त नक्षत्र ।
Low = नीच ।
Lumiere cendree = चन्द्र कृष्ण भाग ।
Luminous = प्रकाशवान् ।
Luna = चन्द्र ।
Lunar = चन्द्रीय ।
Lunar Crater = चन्द्र पृष्टस्थ दरी ।
Lunar Distance = चन्द्रान्तर ।
Lunar Eclipse = चन्द्र ग्रहण ।
Lunar Table = चन्द्र सारणी ।
Lunation = चन्द्र सवन्धि ।
Lunistice = चन्द्र याम्योत्तर ।
Luni-solar precession = चन्द्र सौरायन भाग ।
Alpha Lyrar = अभिजित ।

M.

Magellanic cloud = नक्षत्राकार मेघ ।
Magnitude of star = तारा परिमाण ।
Major axis = दीर्घाक्ष, बृहद्व्यास ।
,, ,, of a planet = ग्रह दीर्घाक्ष ।
,, ,, of an orbit = कक्षादीर्घोच्च ।
Mars = मङ्गल ।
Markab = पूर्वभाद्रपद ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Mass = मात्रा, परिमाण ।
Maximum = महत्तम ।
Mean density = मध्यम घनता ।
„ distance = मध्यम, अन्तर ।
„ obliquity = मध्यम, परक्रान्ति ।
„ sun = मध्यम सूर्य ।
„ Sideral revolution = मध्यम नाक्षत्रिक भ्रम ।
„ time = मध्यम काल ।
„ tropical year = मध्यम सायन वर्ष ।
Meteors = उल्का ।
Meteoric stone = उल्का पाषाण ।
Meteorograph = उल्का मीमांसा ।
Meteros-cope = उल्का प्रदर्शक यन्त्र ।
Metonic year = ?
Microscope = सूक्ष्म प्रदर्शक मन्त्र ।
Mid day = मध्यान्ह ।
Mid declination = मध्य क्रान्ति ।
Mid heaven = खमध्य ।
Mid noon = दोपहर ।
Mid night sun = आधी रात का सूर्य ।
Milky way = मन्दाकिनी, आकाश गङ्गा ।
Minor axis = लध्वक्ष, लघु व्यास ।
„ „ of a planet = ग्रह लध्वक्ष, ग्रह लघु व्यास ।
Minimum = लघुतम, न्यूनतम ।
Mirror image = आदर्श प्रतिबिम्ब ।
Molecule = परमाणु ।
„ force = परमाणु बल ।
Moon = चन्द्र ।
Mooy's paralletic in Equalities = चन्द्र लम्बन विषमता ।
Manday = सोमवार ।
Mono Ceros = खड्गी नक्षत्र पुञ्ज ।
Mouth = मास ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Morning star = प्रातः कालिक तारा ।
Motion = गति ।
Multiple star = नक्षत्र वाहुल्य ।
Mural Circle = चक्र यन्त्र ।
Musca = भरणी ।

N.

Nadir = अधः स्वस्तिक ।
Nativity = जन्मपत्री ।
Nautical Almanac = जहाजी पञ्चाङ्ग ।
Neap tide = भाटा ।
Nebular = अचल स्थान ।
Nebular theory = अचलस्थान—सिद्धान्त ।
Nebulous Star = अचलस्थानीय तारा ।
Neptune = नेपच्यून ।
Neptunic center = नेपच्यून संबन्धी केन्द्र ।
Newtonian Telescope = न्यूटन का दूरदर्शक यन्त्र ।
New star = नूतन तारा ।
New style = नूतन सम्प्रदाय ।
Node = पात ।
Nodal time = पातिक काल ।
Nodical month = पातिक मास ।
Nonagesimal = वित्रिभ ।
Normal place = शान्त स्थान ।
Northing = उत्तरीय ?
Notation = सङ्केत ।
Nubecula = अचलस्थान ।
Nucleus of a comet = केतु शिर ।
" of sun spot = सूर्यस्थ चिह्न का शिरोभाग ।
Nutation = नूतन स्थान ।
November = नवेम्बर ।

O.

Oblique = तिर्यक् ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Obliquity of ecliptic = रवि परमा-क्रान्ति ।
Oblique sphere = तिर्यक् गोल ।
Observatory = यन्त्रालय, वेधालय ।
Observation = वेध ।
Occultation = युति ।
Octant = अष्टमांस ।
Old Style = प्राचीन सम्प्रदाय ।
Opacity = किरणावरोधकत्व ।
Opaque = किरणावरोधक ।
Opposition = षड्भान्तर ।
Orange = नारङ्गी रङ्ग ?
Orb = कक्षा ।
Orbit = वृत्ताभ कक्षा ।
Alpha Orionis = आर्द्रा ।
Gama Orionis = मृगशीर्ष ।
Oscillate = झूलना ।
Oscillation = दोलन ।

P.

Parabolic orbit of a comet = केतु भगणपूर्तिकक्षा ।
Paralactic Equation = लम्बन समीकरण ?
Parallax-annual = वार्षिक लम्बन ।
Parallax-Binocular = दृश्य लम्बन ।
Parallax-diurnal, ,, Geocentric = भूकेन्द्रक लम्बन ।
Parallax-Heleocentric = रविकेन्द्रक लम्बन ।
Parallax-Horizontal = परमदृग्लम्बन ।
Parallax-optical = ज्योति लम्बन ।
Parallax-solar = सूर्य लम्बन ।
Parallax-stellar = नक्षत्र लम्बन ।
Parallel of altitude = उन्नतांश कक्षावृत्त ।
Parallel of declination = द्युज्या वृत्त ।
Parallel of latitude = शरसम्बन्धि-नत ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Parallel sphere = समानान्तर गोल ।
Parallelogram of forces = बल-समानान्तर चतुर्भुज ।
Paraselene = परिवेष ।
Path = मार्ग ।
,, of shadow = छाया मार्ग ।
Partial Eclipse = खण्ड ग्रहण ।
Alpha Pegasi = पूर्व भाद्रपद ।
V Pegasi = उत्तर भाद्रपद ।
Pencil of rays = किरण सूची ।
Pendulum = अवलम्ब ।
Penumbra = भूभाभा ।
Periastron =
Perigee = भूमि नीच ।
Perigium = भूमि नीच सम्बन्धी ।
Perihelion = रवि नीच संम्बन्धी ।
Period = भगण पूर्तिकाल ।
Periodic comet = नियतकालिक केतु ।
,, star = नियतकालिक तारा ।
Periodic time of a heavenly body = पिण्डभगण पूर्त्तिकाल ।
Perisaturnium =
Persid =
Personal equation = यन्त्रस्थचिभाग समीकरण ।
Perturbation = आकर्षण-संस्कार ।
Perturbating force = आकर्षण बल ।
Phase = भाग ।
Photosphere = प्रकाशमापक यन्त्र ।
Physical couples = प्राकृतिक युग्म ।
Physical astronomy = प्राकृत सिद्धान्त ।
Pisces = मीन ।
Zeta or Mew Piscium = रेवती ।
Planet = ग्रह ।
Planetry nebular = ग्रहसम्बन्धी-अचलस्थान ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, precession = ग्रहसम्बन्धी अयनांश ।
,, system = ग्रह सम्प्रदाय ।
,, theory = ग्रह सिद्धान्त ।
Plane of ecliptic = क्रान्तिवृत्त धरातल ।
Pleiades = कृत्तिका ।
Plough = हल ।
Plum line = अवलम्ब रेखा ।
Polaris = ध्रुव ।
Polariscope = पृष्ठकेन्द्रप्रदर्शक यन्त्र ।
Polar axis = ध्रुवीय-अक्ष ।
Polar bear = सप्तर्षि ।
Polar circle = ध्रुवीय वृत्त
Polar star = ध्रुवीय तारा ।
Polar distance = द्युज्या चापांश ।
Pole = ध्रुव, पृष्ठीय केन्द्र ।
Pollux = पुनर्वसु ।
Point of suspension = अवलम्ब मूल ।
Position = स्थान ।
Position-angle of = स्थानीय कोण ।
Position circle = स्थानिक वृत्त ।
Precession = अयनांश ।
,, of the Equinoxes = सम्पात, अयन भाग ।
Primary axis = प्रधान अक्ष ।
,, planet = प्रधान ग्रह ।
Prime meridian = यथार्थ याम्योत्तर वृत्त ।
Prime Vertical = पूर्वापर वृत्त ।
Primum mobile = प्रवह गोल ।
Principal focus = प्रधान नाभी ।
Projectile = पतन क्षेत्र, प्रक्षिप्त ।
Projection = पतन क्षेत्र, प्रलंवता, प्रतिभा ।
Prominences = मरीचि माला ।
Proper motion of a star = तारा गति ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Protuberances–solar = सौर विकार ।
Prutenic = कोपर्निकस की ग्रह सारणी ।
Proximo = आगामी मास का एक दिन ?
Ptolemaic System = टाल्मी संप्रदाय ।
Pythagorian system = पैथागोरस संप्रदाय ।
P. M. = मध्यान्हान्तर ।

Q.

Quadrature = वृत्तपाद ।
Quadrature of the moon = चन्द्रपाद, चन्द्रचतुर्थांश ।
Quadrature of an orbit = कक्षा चतुर्थांश ।
Quarter = चतुर्थांश ।
Quarter of the moon = चन्द्र चतुर्थांश ।
Quintile = द्विसप्तति भागान्तर ।

R.

Radiant = प्रकाश ।
Radiant point = किरण मूल, प्रकाश मूल ।
Radiation of light = प्रकाश परावर्त्तन ।
Radius = व्यासार्ध, त्रिज्या ।
Radius vector = कर्ण, श्रुति ।
Rain bow = इन्द्रधनुष ।
Ram = मेष ?
Rational Horizon = गर्भक्षितिज ।
Rays = किरण ।
Real image = पदार्थ प्रतिविम्ब ।
Rectification of a globe = गोल संशोधन ।
Red-flames = रक्त–शिखा ।
Reduction = लघू करण ।
Reflecting telescope = परावर्त्तकारि दूरदर्शक ।
Refraction = वलन ।
" Differential = चल वलन ।
Refrangibility of light = प्रकाश सञ्चार ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Regulus = मघा ।
Repeating instrument = असकृतकोण यन्त्र ।
Retrograde motion = वक्रगति ।
Retrogradation of arc = चाप वक्रत्व ।
Retrograde = वक्र ।
Resisting medium = अवरोधक मध्यस्थ ।
Resolution of nebula = अचल स्थान मीमांसा ।
Revolution = भ्रमण ।
Right sphere = सत्य गोल, यथार्थ गोल ।
Rills on the moon = चन्द्रस्थ लघु नदी ।
Ring = वलय वा कङ्कण ।
Ring micrometer = वलयस्थ क्रान्ति यन्त्र ।
Rotation = भ्रमण ।

S.

Delta Sagittarii = पूर्वाषाढ़ ।
T Sagittarii = उत्तराषाढ़ ।
Sagittarius = धनु ।
Satellite = उपग्रह ।
Saturday = शनिवार ।
Saturn = शनि ।
Saturn's ring = शनिकङ्कण ।
Saturnian = शनि संबन्धी ।
Saturnigraphy = शनिपृष्ठ विद्या ।
Saturnicentric = शनि कैन्द्रक ।
Saturnigraphical = शनि पृष्ठीय ?
Scintillation of stars = नक्षत्रोन्मिलन ।
Scorpio = वृश्चिक ।
Alpha Scorpii = ज्येष्ठा ।
V or 34 Scorpii = मूल ।
Delta Scorpionis = अनुराधा ।
Scorpians heart = वृश्चिक मध्य तारा ।
Season = ऋतु ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Secondary = गौण ।
 „ circle = गौणवृत्त ।
 „ planet = गौणग्रह ।
Sector = वृत्त खण्ड ।
Secular equation = शताब्दिक समीकरण ।
Selenocentric =
Semi-diurual motion = अहोरात्रवृत्तार्धभ्रमण ।
Sensible Horizon = दृश्य क्षितिज ।
Serpent = सर्पाकार नक्षत्र ।
Sextant = षष्ठांश यन्त्र ।
Sextile = वृत्तषष्ठांशान्तर, षष्ठिभागान्तर ।
Shade = छाया घनत्व ।
Shadow = छाया ।
Shooting Star = उल्का ।
Sickle moon = द्वितीया का चन्द्र ।
Sideral = नाक्षत्र ।
Sideral clock = नाक्षत्री घटी ।
 „ revolution = नाक्षत्र भ्रम ।
 „ time = नाक्षत्र काल ।
Signs of Zodiac = क्रान्तिवृत्तीय राशि ।
Sirius = व्याध, लुब्धक ।
Sky = आकाश ।
Solar Eclipse = सूर्य ग्रहण ।
 „ Sierra = सौर शिला ।
Solar spectrum = सूर्यवर्णाचित्र ।
Solar System = सूर्य सम्प्रदाय ।
 „ year = सौर वर्ष ।
Solstice = अयन ।
 „ Summer = दक्षिणायन ।
South = दक्षिण ।
Southern Cross = दक्षिणीय चतुष्पथ ।
 „ fish = दक्षिणीय मत्स्य ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

,, Zone = दक्षिणीय भाग ।
Southing = याम्योत्तर वृत्त पर आना ।
Space = सवकाश, आकाशीय स्थान ।
Spectroscope = वर्णदर्शक यन्त्र ।
Spectroscopic observetion = वर्णप्रदर्शक वेध ।
Spectrum = वर्णचित्र ।
Sphere = गेल ।
Spherical aberration = चापीय प्रकाशगति ?
,, triangle = चापीय त्रिकोण ।
Spheroid = गोलाभ ।
Spica = चित्रा ।
Spiral Nebula = सर्पाकार स्थिर स्थान ।
Spots on the Sun = सूर्य चिन्ह ।
Spring tide = वसन्तीय तरङ्ग ।
Star = तारा, नक्षत्र ।
Star cluster, Star groups } = तारा पुञ्ज ।
Star Shower = उल्कापात ।
Stationary point = स्थिर विन्दु वा अचल स्थान ।
Subconstellation = आवान्तर तारा पुञ्ज ।
Summer = ग्रीष्म ।
Sun = सूर्य ।
Sun beam = सूर्य किरण ।
Sun dial = पलभा यन्त्र, धूप घड़ी ।
Sun rise = सूर्योदय ।
Sun set = सूर्यास्त ।
Superior Conjunction = प्रधान युति ।
,, planet = प्रधान ग्रह ।
Surface = पृष्ठ ।
Synodical year = युति वर्ष ।
,, time = युति काल ।
Syzygy—time of = भू-चन्द्र-सूर्य्य मध्य गत रेखा ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Swan = बक ।
Swordfieh = खड्गाकार मत्स्य ।

T.

Tail of a comet = केतुपुच्छ ।
Alpha Tauri = रोहिणी ।
Beta Tauri = अग्नि ।
Tauri = कृत्तिका ।
Taurus = वृष ।
Telescope astronomical = सिद्धान्तीय दूरदर्शक यन्त्र ।
Telespectroscope = दूरवर्णदर्शक यन्त्र ।
Temporary stars = क्षणिक नक्षत्र ।
Terestial circle = भू वृत्त ।
Terestial globe = भूगोल ।
" meridian = भूयाम्योत्तर वृत्त ।
Terminator = प्रकाशाप्रकाश रेखा ।
Theodolite = उन्नतांश यन्त्र ।
Theory = सिद्धान्त ।
Thursday = गुरुवार ।
Total eclipse = सर्व ग्रहण ।
Transit = याम्योत्तरवृत्तस्थ ?
" lower = अधोयाम्योत्तर ।
Transit circle = याम्योत्तर वृत्त ।
Transit instrument = याम्योत्तर यन्त्र ।
Transit of a shadow = याम्योत्तरीय उपग्रह छाया ।
" upper = ऊर्ध्वयाम्योत्तर ।
" of Venus = शुक्ररवि युति ।
Trepidation = अयन गति ?
Triangle = नक्षत्र त्रिभुज ।
Triangulation = त्रिभुज खण्ड ।
Triple star = त्रिगुण नक्षत्र ।
Tropic = अयन वृत्त ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Tropical revolution = अयन भ्रम ।
Tropical year = सायन वर्ष ।
True Horizon = गर्भक्षितिज ।
" time = गर्भकाल ।
Tuesday = गुरुवार ।
Twins = युग्म ।
Twilight = सन्ध्या प्रकाश ।

U.

Ultimo = गत मास, व्यतीत मास ।
Ultrazodial = राशि भिन्न पार्श्व ?
" planet = ग्रह भिन्न पार्श्व ।
Umbra = चन्द्रच्छाया ।
Unformed stars = वहिर्गत नक्षत्र ।
Universe = सृष्टि ।
Universal instrument = उन्नतांस यन्त्र ।
Uranus = यूरेनस ।
Ursa majoris = ध्रुव मर्कटी ।
" Major = वृहत् सप्तर्षि ।
Urasa Minor = लघु सप्तर्षि ।
Vapour = वाष्प ।
Variable Nebulœ = चल अचलस्थान ।
" stars = चल नक्षत्र वा चल तारा ।
Variation-annual = वार्षिक विकार ।
Variation of the moon = चन्द्र विकार ।
Vega = अभिजित् ।
Velocity = वेग वा गति ।
Veuns = शुक्र ।
Vernal Equinox = सायन मेषादि ।
" Signs = सायन राशि ।
Vernier = उपयन्त्र ।
Vertical angle = दिगंश ।
Vertical circle = दृग मण्डल ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Vertex = शीर्ष ।
Violet = हलका नील रङ्ग ?
Alpha Virginis = चित्रा ।
Delta Virginis = आप ।
Virgo = कन्या ।
Virtual image = वास्तव प्रतिविम्व ॥
Visible = दृश्य ।
Vision arc = दृश्य ।
Vis-Via =
Volume = घन फल ।

W.

Wagon = नक्षत्र शकट ।
Wagoner = सूत ।
Wain-the = सप्तर्षि ।
Wandering star = चल नक्षत्र ।
Watch = जेबी घड़ी ।
Wave = तरङ्ग वा लहर ।
,, lenght = तरङ्ग विस्तार ।
Wave of light = प्रकाश तरङ्ग वा प्रकाश लहर ।
Way-milky = मन्दाकिनी वा आकाश गङ्गा ।
Weight = भार, परिमाण ।
,, of observations =
Week = सप्ताह ।
Winter solstice = उत्तरायण ।

Y.

Yard-golden }
Yard and ell } = मृगशीर्ष-नक्षत्रत्रय ।
Year = वर्ष ।
,, sideral = नाक्षत्र वर्ष ।
,, solar = सौरवर्ष ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Z.

Zenith = खस्वस्तिक ।

,, distance = नतांश ।

,, sector = खस्वस्तिक वृत्त यन्त्र ।

Zodiac = राशि ।

Zodiacal light = राशि प्रकाश ।

(S. D.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांगड़ी—हरिद्वार

II.

THE

HINDI SCIENTIFIC GLOSSARY.

ASTRONOMICAL TERMINOLOGY.

भाषा वैज्ञानिक कोश।

ज्यौतिषिक परिभाषा।

Published by the Nāgarī-prachāriṇī Sabhā of Benares.

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

मूल्य ।) Price 4 As.

डांकव्यय ।॥ Postage ½ As.

Issued on the 22nd of June, 1904.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Name of the original author of this terminology.

M. M. Pandit Sudhakar Dvivedi.

Name of the General Editor of the Revised Glossary.

Babu Thakur Prasad.

Names of the Joint Editors of the Revised Glossary.

Babu Bhagwan Das, M. A.
Babu Bhagwati Sahay, M. A., B.L.
Babu Durga Prasad, B. A.
Lala Khushi Ram, M. A.
Prof. N. B. Ranade, B. A.
M. M. Pandit Sudhakar Dvivedi.
Babu Syam Sundar Das, B. A.
Pandit Vinayak Rao.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल पुस्तकालय
काङ्गड़ी—हरिद्वार

THE

HINDI SCIENTIFIC GLOSSARY

हिन्दी वैज्ञानिक कोश।

ASTRONOMICAL TERMS.

ज्यौतिषिक परिभाषा।

A

Aberration = भूचलन-संस्कार, अपेरण।

„ —Chromatic = वर्णापेरण।

„ —Crown of = अपेरण नाभी।

„ —Diurnal = दैनिक अपेरण।

„ —Spherical = चापीय अपेरण।

Acceleration of the moon = चन्द्रगत्यन्तर।

Acronycal = रात्रिक तारा।

Aerolite = उल्का।

Aerosidesolite = उल्कालोह।

Air = वायु।

Alcgone = कृत्तिका।

Aldebaran = रोहिणी।

Altazimuth = दृग्यन्त्र।

Altiar = श्रवण।

Altitude = उन्नतांश।

Altitude—Parallel of = उन्नतांश समानान्तर।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Altitude of zenith instrument = खस्वस्तिक यन्त्रोन्नतांश।

A. M. = पूर्वान्ह, मध्यान्ह-पूर्व।

Amplitude = अग्रांश।

Andromedæ—α = उत्तरभाद्रपद।

Angle = कोण।

„ —Cotangent of an = कोण कोटिस्पर्शरेखा।

„ —Critical = अवरोधक कोण।

„ of Commutation = स्थानीयान्तरकोण।

„ of incidence = पतन कोण।

„ of reflection = परावर्त्तन कोण।

Anomatistic = केन्द्र सम्बन्धी।

Antares = ज्येष्ठा।

Antecedence = वक्रगति।

Apastron = अपस्त्रन।

Aperture of a lens = लेन्सव्यास।

Apex of earth's motion = भूगतिमूर्द्धा।

Aphelion = सूर्योच्च।

Apogean = भूम्युच्च सम्बन्धी।

Apogee = भूम्युच्च।

Apparent = स्फुट, स्पष्ट।

„ motion = स्फुट गति, स्पष्ट गति।

„ size = स्फुट परिमाण, स्पष्ट परिमाण।

„ time = स्फुट काल, स्पष्ट काल।

Apparition = तारोदय।

Appendage = पुच्छ, उपग्रह।

Appulse = अल्पान्तर।

Apse = उच्चनीच स्थान।

Apsidal = उच्चरेखा सम्बन्धी।

Apsis = उच्चनीच स्थान।

Aquarii—λ = शतभिषक्, शततारका।

Aquarius = कुम्भ।

Aquilæ—α = श्रवण।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Arc—Minute of = कला ।

,, —Second of = विकला ।

Archer = धन्वी ।

Arcturus = स्वाती ।

Argo = आरगो ।

Argument = उपकरण ।

Argus = अगस्त्य ।

Aries = मेष ।

Arietis —α, } = अश्विनी ।
,, —β,
,, —γ,

,, —35, } = भरणी ।
,, —35,41

Ascendant = लग्न ।

Ascension—Right = विषुवांश ।

,, —Oblique = क्रान्त्यंश ।

Ascensional difference = चरान्तर ।

Aspect = दृष्टि ।

Asterism = तारापुञ्ज, नक्षत्रपुञ्ज ।

Asteriod = अवान्तरग्रह ।

Astrolabe = नक्षत्रयन्त्र ।

Astrology = फलित ज्योतिष ।

Astronomy = ज्योतिष सिद्धान्त, ज्योतिष, ज्योतिष शास्त्र

,, —Physical = प्राकृतिक ज्योतिष ।

Asymptote = असीमपथ ।

Atlas = नकशा, अटलस ।

Atmosphere = वायुमण्डल ।

Attraction = आकर्षण ।

Autumn = शरद ।

Aurigæ = प्रजापति ।

Austral signs = तुलादि ६ राशि ।

Axis = अक्ष ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Centre of gravity = गुरुत्व केन्द्र ।

Centrifugal = केन्द्र पराङ्मुख ।

Centripetal = केन्द्रोन्मुख ।

Century = शतक, सदी, शताब्दी ।

Cephons = सेफोंस ।

Ceres = सीरीज ।

Cetus = सीटस ।

Change of momentum = तति-भेद ।

Charles's wain = सप्तर्षि ।

Chart of stars = तारा-चित्र, नक्षत्र-चित्र ।

Chord = पूर्णज्या ।

Chromatoscope = क्रोमेटस्कोप ।

Chromosphere = वर्णमण्डल ।

Chronometer = सूक्ष्मकालप्रदर्शक यन्त्र, क्रोनोमीटर ।

Circle—Auxiliary = सहायक वृत्त ।

,, of altitude = उच्चतांशवृत्त ।

,, of azimuth = दिगंशकोटिवृत्त ।

,, of latitude = शरवृत्त, अक्षांशवृत्त ।

,, of longitude = भुजांशवृत्त, देशान्तरांशवृत्त ।

,, of perpetual apparition = सार्वदिकतारोदय वृत्त ।

,, of the celestial sphere = खगोलीय वृत्त ।

Circular motion = वृत्ताकार गति, वृत्तसम्बन्धी गति ।

Clock—Astronomical = वेध घड़ी ।

,,—Sidereal, ,,—Star } = तारा घड़ी, नक्षत्र घड़ी ।

Circumpolar star = सदोदित नक्षत्र ।

Clepsydra = जल-घड़ी, पारा-घड़ी ।

Cluster of stars = नक्षत्रपुञ्ज, तारापुञ्ज ।

Co-latitude = लम्बांश ।

,, of a place = स्थानीय लम्बांश ।

,, of a star = नक्षत्र-शरकोटि ।

Collimate = ऋजुकरण, मुख्यऋजुकरण ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Collimation—Error of = अक्षीय अन्तर ।

" —Line of = अक्षीय रेखा ।

Collimator = अक्षीकरण यंत्र, कोलीमेटर ।

Colure = उन्मण्डल, अयनान्त-वृत्त ।

Coma of a comet = केतुनाभी-आवरण ।

Comes = कोमिज ।

Comet = धूमकेतु, पुच्छल तारा, केतु ।

" —Envelope of a = केतु आवरण ।

" Finder = केतु-प्रदर्शक ।

Commutation—Angle of = स्थानीयान्तर कोण ।

Compass—Mariner's = दिग्दर्शक ।

Concave—Double = युगलनतोदर ।

Concentric = समकेन्द्रक ।

Cone = सूची ।

" of a shadow = छायासूचि ।

Configuration = सापेक्षिक स्थिति ।

Constant = स्थिर, स्थायी ।

Constellation—Descending = अवरोही नक्षत्र ।

Constitution = बनावट, रचना ।

Contact = स्पर्श ।

" of a circle = वृत्तस्पर्श ।

" of shadow = छायास्पर्श, भूभास्पर्श ।

Continuous spectrum = लगातार स्पेक्ट्रम् ।

Controlling force = प्रधान बल ।

Co-ordinates = भुज-समुदाय ।

Copernican system = कोपरनिकस सम्प्रदाय ।

Corona = कोरोना ।

Corrections = संस्कार ।

" for aberration = अपेरणसंस्कार ।

" for parallax = लम्बनसंस्कार ।

" for refraction = वलनसंस्कार ।

Corvi—γ or δ = हस्त ।

4

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Corvi—γ and δ,
„ —7, 8 } = हस्त ।

Cosine = कोटिज्या ।

Cosmical = ब्रह्माण्डसम्बन्धी ।

Crab = कर्कट, कर्क ।

Crescent = शृंगाकार चन्द्र ।

Crest of a wave = तरङ्गतुङ्ग ।

Cross—Southern = दक्षिणीय चतुष्पथ ।

Culmination = याम्योत्तरवृत्तस्थान ।

Curtate = शरकोटि ।

Cusp = स्कन्ध ।

Cycle = युग; कालचक्र ।

„ of eclipses = ग्रहणचक्र ।

„ of the moon = चन्द्रचक्र ।

„ of the sun = रविचक्र ।

Cygnus = साङ्गनस, राजहंस ।

D

Dark = तम, अंधेरा ।

„ rays = अन्धकिरण ।

„ lines = कृष्णरेखा ।

Date = तिथि, तारीख़ ।

Day = दिन, वार ।

Decil,
Decile } = राशिदशांशान्तर ।

Declination = क्रान्ति ।

„ —Parallel of = द्युज्यासमानान्तर, अहोरात्र-समानान्तर ।

„ —Circle of = द्युज्या वृत्त, अहोरात्र वृत्त ।

„ parallax = क्रान्ति लम्बन ।

Declinator = क्रान्ति यन्त्र ।

Deflection = विक्षेप ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Degree = अंश; भाग; लव, दरजा ।

Delphini -- α } = धनिष्ठा ।
,, —β }

Denebola = उत्तराफाल्गुनी ।

Depression = अधरांश ।

,, of visible horizon = क्षितिजाधरांश ।

Descend = अवरोह ।

Diameter = व्यास, विम्ब ।

,, —Angular = कलात्मक विम्ब ।

,, —Conjugate = लग्नव्यास, बद्धव्यास ।

Dichotomize = अर्धवृत्त दिखाना ।

Dichotomy = अर्धचन्द्र ।

Digit = ग्रास ; स्थानाङ्क ।

Digression = लघुग्रहान्तरांश ।

Dimension = परिमाण, विस्तार ।

Dione = डायोनी (शनि का एक उपग्रह) ।

Dip of the horizon = क्षितिजाधरांश ।

Dipleidoscope = स्पष्टमध्यान्हबोधक यन्त्र, डिप्लायिडास्कोप ।

Dipper—The = सप्तर्षि के प्रधान सप्त तारे ।

Direct = सम्मुख, साक्षात्, सीधा ।

,, image = साक्षात् विम्ब ।

,, motion = साक्षात् गति ।

,, vision spectroscope = साक्षात् दर्शक-स्पेक्ट्रास्कोप ।

,, ,, telescope = साक्षात् दूरदर्शक ।

Disc = दृश्य विम्ब ।

Dispersion of light = प्रकाश विकिरण ।

Distance—North polar = द्युज्याचापांश ।

,, of stars = नक्षत्रान्तर ।

,, —Zenith = नतांश ।

Distorted image = विकृत विम्ब ।

Divergence = अपसरण ।

Divergent rays = अपसृत किरण ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dodecatemory = क्रान्तिवृत्त का द्वादश भाग (एक राशि)।

Dog = श्वतारा।

Dolphin = डालफिन तारा।

Donatis comet = डोनेटिस केतु।

Dorado = डोरेडो तारा, खड्गमत्स्य तारा।

Double star = नक्षत्रयुग्म।

Draco = अजगरतारा।

Dracontic month = साम्पातिक चन्द्रमास।

Dragon = अजगर तारा।

E

Earth = पृथ्वी।

Eccentric = उत्केन्द्र।

„ anomaly = केन्द्र की उत्केन्द्रता, उत्केन्द्र केन्द्र।

Eccentricity = उत्केन्द्रता।

„ of an orbit = कक्षा की उत्केन्द्रता।

Eclipse = ग्रहण।

„ —Annular = वलयाकार ग्रहण।

„ —Partial = खण्ड ग्रहण, खण्डग्रास।

„ —Total = पूर्ण ग्रहण, खग्रास।

Ecliptic = क्रान्तिवृत्त।

Egress = परमास्तान्तर-काल।

Electrocronograph = अलक्तार्कयुतिप्रदर्शक यन्त्र, इलेक्ट्रोक्रोनोग्राफ।

Elevation = उच्चतांश।

Ellipse = दीर्घवृत्त।

Elongation = प्रतान, लम्बा करना।

Emersion = उन्मीलन, उन्मज्जन।

Envelope = अन्वालेप, आवरण।

„ of a comet = केत्वावरण।

Ephemeris = ग्रहस्थिति पत्र।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Epicycle = नीचोच्चवृत्त, उपनीचोच्चवृत्त ।

Epoch = निश्चितकाल ।

Equation = समीकरण ।

,, of centre = फलसमीकरण ।

,, of equinoxes = सम्पातसमीकरण ।

,, of heavenly bodies = ग्रहसमीकरण ।

,, of time = कालसमीकरण ।

,, —Personal = निजसमीकरण ।

Equator = विषुवद्रेखा, नाडीमण्डल ।

Equinoctial line = सायन रेखा ।

Equinox = सायन ।

,, —Autumnal = सायन तुला ।

,, —Vernal = सायन मेष ।

Equitorial regions = नाडीमण्डल प्रदेश ।

,, horizontal parallax = नाडीमण्डलीय परमदृगलम्बन ।

,, ,, Solar parallax = नाडी मण्डलीय सूर्य परमदृगलम्बन ।

,, line = नाडीमण्डलरेखा ।

,, telescope = नाडीमण्डल दूरदर्शक ।

Era = शक, संवत, सन् ।

Ether = ईथर ।

Eye-glass, Eye-lens = उपनेत्र, चक्षुलेंस ।

Eye-piece = उपनेत्र-खण्ड, चक्षुलेंस ।

,, —Objective = प्रधान लेंस ।

,, of a telescope = दूरदर्शक का उपनेत्रखण्ड, दूरदर्शक चक्षुलेंस ।

F

Falling star = उल्का ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fecula = फेक्कुला ।

Figure = आकृति, क्षेत्र ।

Finder = उपदूरदर्शक ।

Fire-balls = अग्निपिण्ड-उल्का ।

Firmament = मण्डल ।

First quarter = कृष्णपक्ष का पूर्वार्ध ।

Fixed star = स्थिर नक्षत्र ।

Flexure = झुकाव ।

Focal length = नाभी की दूरी ।

Focus = नाभी ।

„ —Principal = प्रधान नाभी ।

Fortnight = पक्ष ।

Fraunhofer's line = फ्रान्होफर रेखा ।

Friday = शुक्रवार ।

Full moon = पूर्णिमा; पूर्ण चन्द्र ।

G

Galactic circle = मन्दाकिनी वृत्त ।

„ poles = मन्दाकिनी ध्रुव ।

Galaxy = मन्दाकिनी, आकाशगङ्गा ।

Gemini = मिथुन ।

Geminorum—β = पुनर्वसु ।

Gibbous = अर्धाधिक ।

Globe = गोल; ग्लोब ।

Gnomonic projection = शंकुप्रतिभा ।

Granulation = दानेदार समुदाय ।

Gravitation = गुरुताकर्षण ।

Great Bear = सप्तर्षि ।

Gyroscope = जायरास्कोप ।

H

Halo = प्रकाशमण्डल, प्रभामण्डल ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Harvest moon = समोदयकालिक चन्द्र ।

Head of a comet = केतुशिखा ।

Heaven = आकाश, ख ।

Heliacal = प्रकाशमण्डलीय, सूर्यकेन्द्रक ।

,, longitude = सूर्य केन्द्रक भुज ।

Heliometer = सूर्यबिम्बमापक यन्त्र ।

Helioscope = सूर्यदर्शक यन्त्र ।

Heliotrope = सायन यन्त्र ।

Heliotropism = सायनवेध ।

Hemisphere = गोलार्ध ।

Horizon = क्षितिज ।

,, —Astronomical } = खगोल-गर्भक्षितिज ।
,, —Celestial }

,, —Physical = दृश्यक्षितिज ।

,, —Rational = खगोल-गर्भक्षितिज ।

,, —Sensible = दृश्यक्षितिज ।

Hour angle = नतकाल ।

,, circle = होरावृत्त, होरानाडीमण्डल ।

,, line = होरारेखा ।

Hydra—ε = आश्लेषा ।

I

Image = प्रतिरूप, प्रतिबिम्ब ।

Immersion = युति भेद, निमीलन, निमज्जन ।

Impulse = आघात ।

Incandescent = दहकता हुआ, प्रज्वलित ।

Inclination of an orbit = कक्षा का झुकाव ।

Inequality = विषमता ।

Inferior = लघु ।

,, planets = लघुग्रह ।

Ingress = संक्रान्ति काल, भूभाप्रवेशकाल ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Instant = क्षण, समय ।
Instrument = यन्त्र ।
Intensity = प्रचण्डता ।
Interior planet = अन्तर्ग्रह ।
Inter-stellar-space = तारा-मध्यावकाश ।
Intramercurial = रविबुधान्तर ।
Irradiation = प्रकाश-व्यापार ।
Irresolvable nebula = अनिर्वचनीय नीहारिका ।

J

Jet = पतली धार ।
Jove = गुरु, बृहस्पति ।
Jovecentric = गुरु-केन्द्रक ।
Juno = जूनो ।
Jupiter = बृहस्पति ।

L

Last quarter = शुक्लपक्ष का उत्तरार्ध ।
Latitude = अक्षांश, शर ।
„—Ascending = आरोही शर ।
„—Geographical = भौगोलिक शर, भौगोलिक अक्षांश ।
„—Heliocentric = सूर्यकेन्द्रक शर ।
„—Jovecentric = गुरुकेन्द्रक शर ।
„—Parallel of = शर-समानान्तर ।
Law—Kepler's = केप्लर का सिद्धान्त ।
Leap year = अधिवर्ष ।
Lens—Aperture of a = लेंस व्यास ।
„ —Concave = नतोदर लेंस ।
„ —Convex = उन्नतोदर लेंस ।
Leo = सिंह ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Leonis — α = मघा ।

„ — β = उत्तराफाल्गुनी ।

„ — δ,
„ —70,71 } = पूर्वाफाल्गुनी।

Libra = तुला ।

Libræ — α,
„ — ε,
„ — χ,
„ — 24 } = विशाखा ।

Libration = दर्शन स्थिति ।

„ —Diurnal = दैनिक दर्शनस्थिति ।

„ of moon = चन्द्रदर्शनस्थिति ।

Light = प्रकाश, ज्योति ।

Limb = पाली ।

Line apsides = उच्च रेखा ।

„ of collimation = अक्ष रेखा ।

„ of node = पात रेखा ।

Lion = सिंहस्थ तारा ।

Little Bear = लघु सप्तर्षि ।

Load star = ध्रुव तारा ।

Longitude = देशान्तर, भुजांश ।

„ —Geographical = भौगोलिक भुजांश, भौगोलिक देशान्तर ।

„ —Heliocentric = सूर्यकेन्द्रक भुजांश ।

„ —Jovecentric = गुरुकेन्द्रक भुजांश ।

„ —of perihelion = रविनीच अक्षांश ।

Lost star = लुप्त नक्षत्र ।

Low = नीच ।

Lumiere cendree = चन्द्र-कृष्ण-भाग ।

Luminous = प्रकाशवान्, ज्योतिष्मान् ।

Luna = चन्द्र ।

Lunar = चन्द्रीय ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Lunar crater = चन्द्र-ज्वालामुख ।
„ distance = चन्द्रान्तर ।
„ eclipse = चन्द्रग्रहण ।
„ table = चन्द्रसारणी ।
Lunation = चन्द्रमास ।
Luni-solar precession = चन्द्र सौरायन भाग ।
Lyræ—α = अभिजित् ।

M

Magellanic cloud = नीहारिका मेघ ।
Magnitude of star = तारापरिमाण ।
Mars = मङ्गल ।
Mass = मात्रामान, द्रव्यमान, पिंडमात्रा ।
Matter = मात्रा, द्रव्य ।
Maximum = महत्तम ।
Mean density = मध्यम घनता ।
„ distance = मध्यम अन्तर ।
„ obliquity = मध्यम परक्रान्ति ।
„ sun = मध्यम सूर्य ।
„ sidereal revolution = मध्यम-नाक्षत्रिक परिक्रमण, मध्यम-नाक्षत्रिक भगण ।
„ time = मध्यम काल ।
„ tropical year = मध्यम सायन वर्ष ।
Mercury = बुध ।
Meridian = याम्योत्तर ।
Meteor = उल्का ।
Meteoric stone = उल्का पाषाण ।
Meteorograph = मेटीरोग्राफ़ ।
Meteoroscope = मेटीरोस्कोप ।
Microscope = अणुवीक्षण यन्त्र, सूक्ष्मदर्शकयन्त्र, खुर्दबीन ।
Midday = दोपहर ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Mid-declination = मध्यक्रान्ति ।

Mid-heaven = मध्याकाश ।

Mid-noon = मध्यान्ह ।

Milky-way = मन्दाकिनी, आकाशगङ्गा ।

Minimum = लघुतम, न्यूनतम ।

Molecule = अणु ।

Molecular force = अणुबल ।

Monday = सोमवार ।

Moon = चन्द्रमा ।

Moon's parallactic inequalities = चन्द्रलम्बन-विषमता ।

Motion = गति ।

,, —Curvilinear = वक्ररेखा गति ।

,, —Diurnal = दैनिक गति ।

,, —Retrograde = वक्र गति ।

,, —Semi-diurnal = अहोरात्रवृत्तार्धगति ।

Multiple star = नक्षत्रबाहुल्य ।

Mural circle = चक्रयन्त्र ।

Musca = भरणी ।

N

Nadir = अधःस्वस्तिक ।

Nativity = जन्मकुण्डली ।

Nautical Almanac = जहाजी जन्त्री, नाविक पञ्चाङ्ग ।

Neap tide = लघु ज्वारभाटा ।

Nebula = नेबुला, नीहारिका ।

,, —Planetary = ग्रहसम्बन्धी नीहारिका ।

,, —Spiral = कुण्डलाकार नीहारिका ।

,, —Variable = परिवर्तक नीहारिका ।

Nebular theory = नेबुला सिद्धान्त, नीहारिका सिद्धान्त ।

Nebulous Star = नेबुला तारा नीहारिका तारा ।

Neptune = नेपचून, वरुण तारा ।

Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Neptunic centre = नेपच्यून सम्बन्धी केन्द्र ।

New Style = नूतन सम्प्रदाय ।

Nodal time = पातिक काल ।

Node = पात ।

" —Ascending = राहु ।

" —Descending = द्वितीय सम्पात, केतु ।

Nodical month = पातिक मास ।

Nonagesimal = वित्रिभ ।

Normal place = वास्तविक स्थान ।

Northing = नाडीमण्डल से उत्तर ।

Notation = अङ्कन, संकेत ।

Nucleus of a comet = केतुनाभी ।

" " sun spot = सूर्यकलङ्क ।

Nutation = अक्षदिक्-परिवर्तन, अक्षविचलन ।

O

Object glass = प्रधान लेन्स ।

Oblique = तिर्यक्, तिर्छा ।

" sphere = तिर्यक् गोल ।

Obliquity of ecliptic = रवि परमाक्रान्ति ।

Observation = वेध ।

Observatory = यन्त्रालय, वेधालय ।

Occultation = युति ।

Octant = अष्टमांश ।

Old Style = प्राचीन सम्प्रदाय ।

Opacity = किरणावरोधकत्व, अपारदर्शकत्व ।

Opaque = किरणावरोधक, अपारदर्शक ।

Opposition = षड्भान्तर ।

Orb = कक्षा, पिण्ड ।

" —Elements of an = कक्षा का उपक्रम ।

Orbit = कक्षा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Orion = श्रोरायन । आग्रहायण

Orionis—α = आर्द्रा ।

„ —λ = मृगशीर्ष ।

Oscillate = झूलना ।

Oscillation = दोलन ।

P

Parabola = परवलय ।

Parallactic equation = लम्बन समीकरण ।

Parallax—Annual = वार्षिक लम्बन ।

„ —Binocular = युग्मदृश्य लम्बन ।

„ —Diurnal } = भूकेन्द्रिक लम्बन ।

„ —Geocentric } = भूकेन्द्रिक लम्बन ।

„ —Heliocentric = रविकेन्द्रिक लम्बन ।

„ —Horizontal = परमदृग् लम्बन ।

„ —Optical = दृष्टि लम्बन ।

„ —Solar = सूर्य लम्बन ।

„ —Stellar = नक्षत्र लम्बन ।

Parallel sphere = निरक्ष गोल ।

Parallelogram of forces = बल-समानान्तर चतुर्भुज ।

Paraselene = परिवेष ।

Path = मार्ग ।

„ of shadow = छाया मार्ग ।

Pegasi—α = पूर्वभाद्रपद ।

„ —γ = उत्तराभाद्रपद ।

Pencil of rays = किरणावली, किरणतूलिका ।

Pendulum = लंगड़, पेंडुलम, लटकन, अवलम्ब ।

Penumbra = उपच्छाया ।

„ —Contact of = उपछायास्पर्श ।

Periastron = तारानीच ।

Perigee = भूमिनीच ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Perigium = भूमिनीच सम्बन्धी ।

Perihelion = रवि नीच ।

Period = भगण काल ।

Periodic comet = नियतकालिक केतु ।

„ star = नियतकालिक तारा ।

„ time of a heavenly body = पिण्ड-भगणकाल ।

Perisaturnium = शनिनीच ।

Perturbating force = स्थानच्युतिबल ।

Perturbation = स्थानच्युति ।

Phase = कला ।

Photosphere = प्रकाशमण्डल ।

Physical couples = प्राकृतिक युग्म ।

Pisces = मीन ।

Piscium—ζ = रेवती ।

Plane of ecliptic = क्रान्तिवृत्त धरातल ।

Planet = ग्रह ।

„ —Exterior = वहिर्ग्रह ।

„ —Primary = प्रधान ग्रह ।

Pleiades = कृत्तिका पुंज ।

Plough = हलतारा, सप्तर्षि ।

Plumb line = अवलम्ब रेखा, साहुल ।

P. M. = मध्याह्नानन्तर, मध्याह्नपश्चात्, अपराह्न ।

Polaris = ध्रुव ।

Polariscope = पोलरिस्कोप, ध्रुवदर्शक ।

Polar axis = ध्रुवाक्ष ।

„ circle = ध्रुववृत्त ।

„ distance = द्युज्या चापांश ।

„ star = ध्रुव ; तारा ।

Pole = ध्रुव, पृष्ठीय केन्द्र ।

„ star = ध्रुवतारा ।

Pollux = पुनर्वसु ।

Point of suspension = अवलम्ब मूल ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Position = स्थान ।
,, —Angle of = स्थानीय कोण ।
,, circle = स्थानीय वृत्त ।
Precession = अयनांश ।
,, of the Equinoxes = सम्पात, अयनांशभाग ।
,, Planetary = ग्रह सम्बन्धी अयनांश ।
Prime meridian = प्रधान याम्योत्तर वृत्त ।
,, vertical = पूर्वापर वृत्त ।
Primum mobile = प्रवह गोल ।
Projectile = पतनक्षेत्र, प्रक्षिप्त ।
Projection = प्रलंबाकृति, प्रतिभा ।
Prominences (solar) = सूर्यावृत-ज्वाला ।
Protuberance (solar) = सूर्य्यावृतज्वाला ।
Proximo = आगामी मास का कोई दिन ।
Prutenic = कोपर्निकस की ग्रहसारणी ।
Ptolemaic System = टाल्मी सम्प्रदाय ।
Pythagorean System = पैथागोरस सम्प्रदाय ।

Q

Quadrature = वृत्तपाद ।
,, of the moon = चन्द्रपाद, चन्द्रचतुर्थांश ।
,, of an orbit = द्विगुण कोट्यंश ।
Quarter = चतुर्थांश ।
Quarter of the moon = चन्द्रभगण-चतुर्थांश ।
Quintile = द्विसप्तति भागान्तर ।

R

Radian = समत्रिज्या कोण ।
Radiant = उल्कासम्पातमूल ।
,, point = किरणमूल, प्रकाशमूल ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Radius = व्यासार्ध, त्रिज्या ।

" vector = कर्ण, श्रुति ।

Rainbow = इन्द्रधनुष ।

Ram = मेष ।

Rays = किरण ।

Rectification of a globe = गोलसंशोधन ।

Red flames = रक्तज्वाला ।

Reduction = लघुकरण ।

Refraction = वलन ।

" —Atmospheric = वायुवलन ।

" —Differential = चलवलन ।

Regulus = मघा ।

Repeating instrument = असकृत्-कोण-मापक ।

Resisting medium = अवरोधक मध्यस्थ ।

Resolution of nebula = नीहारिका-मीमांसा ।

Retrogradation of arc = चाप वक्रत्व ।

Retrograde = वक्र ।

Revolution = भगण, परिक्रमण ।

" Sidereal = नक्षत्रभगण, नक्षत्रपरिक्रमण ।

Right sphere = यथार्थ गोल ।

Rills on the moon = चन्द्रस्थ उपत्यका ।

Ring = वलय ।

Ring micrometer = वलय-क्रान्ति यन्त्र ।

Rise cosmically—To = रवि के साथ उदय होना ।

Rotation = परिभ्रमण ।

S

Sagittarii — δ = पूर्वाषाढ़ ।

" — τ, } = उत्तराषाढ़ ।
" — ϕ }

Sagittarius = धनु ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Satellite = उपग्रह ।

Saturday = शनिवार ।

Saturn = शनि ।

Saturnian = शनिसम्बन्धी ।

Saturnicentric = शनिकेन्द्रक ।

Saturnigraphy = शनिगोल-विद्या ।

Saturn's ring = शनिवलय ।

Scintillation of stars = नक्षत्रोन्मीलन ।

Scorpio = वृश्चिक ।

Scorpionis— α = ज्येष्ठा ।

„ — λ, } = मूल ।
„ — 34, 35 }

„ — δ, } = अनुराधा ।
„ — β }

Scorpian's heart = वृश्चिक-मध्य तारा ।

Season = ऋतु ।

Secondary = गौण ।

„ circle = गौण वृत्त ।

„ planet = गौण ग्रह ।

Sector = वृत्तखण्ड ।

Secular equation = शताब्दिक समीकरण ।

Selenocentric = चन्द्रकेन्द्रक ।

Semi-diurnal motion = अहोरात्र-वृत्तार्धभ्रमण ।

Serpent = सर्प नक्षत्र ।

Set cosmically — To = रवि के साथ अस्त होना ।

Sextant = षष्ठांश यन्त्र ।

Sextile = वृत्तषष्ठांशान्तर, षष्ठभागान्तर ।

Shade = आभा ।

Shadow = छाया ।

Shooting star = उल्का ।

Sickle moon = द्वितीया का चन्द्र ।

Sidereal = नाक्षत्र ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Signs of zodiac = राशि ।

Sirius = व्याध, लुब्धक ।

Sky = आकाश ।

Solar eclipse = सूर्य ग्रहण ।

,, sierra = सौर शिला ।

,, spectrum = सौर स्पेक्ट्रम ।

,, system = सूर्यसम्प्रदाय ।

,, year = सौर वर्ष ।

Solstice = अयन ।

,, —Summer = दक्षिणायन ।

,, —Winter = उत्तरायण ।

Southern Cross = दक्षिणीय चतुष्पथ ।

,, Fish = दक्षिणीय मत्स्य ।

,, Zone = दक्षिण कटिबंध ।

Southing = नाडीमण्डल से दक्षिण ।

Space = अवकाश, आकाशीय अन्तर ।

Spectroscope = स्पेक्ट्रोस्कोप ।

Spectroscopic observation = स्पेक्ट्रोस्कोपी वेध ।

Spectrum = स्पेक्ट्रम ।

Sphere = गोल ।

Sphere Armillary = खगोय यन्त्र ।

Spheroid = गोलप्राय ।

Spica = चित्रा ।

Spring tide = पूर्ण ज्वारभाटा ।

Star = तारा, नक्षत्र ।

,, cluster
,, groups } = तारापुञ्ज, तारकसमूह ।

,, Proper motion of a = तारागति ।

,, shower = उल्कापात ।

Stars—Variable = परिवर्तक नक्षत्र, परिवर्तक तारे ।

,, —Constellation of = नक्षत्रपुञ्ज ।

,, —Conjunction of = नक्षत्रयुति ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Stationary point = स्थिर बिन्दु, अचल स्थान ।

Sub-constellation = अवान्तर तारापुञ्ज ।

Summer = ग्रीष्म ।

Sun = सूर्य ।

,, —Central = महा सूर्य ।

,, —Spots on the = सूर्यकलङ्क ।

Sun-beam = सूर्यकिरण ।

Sunday = रविवार, आदित्यवार ।

Sundial = पलभायन्त्र, धूपघड़ी ।

Sun-rise = सूर्योदय ।

Sun-set = सूर्यास्त ।

Superior conjunction = प्रधान युति ।

,, planet = प्रधान ग्रह ।

Surface = पृष्ठ ।

Syuodical year = युतिवर्ष ।

,, time = युतिकाल ।

System = सम्प्रदाय, संस्थिति ।

,, —Planetary = ग्रहसम्प्रदाय ।

Syzygy = ग्रहयुति, ग्रहषड्भान्तर ।

Swan = राजहंस, स्वान तारा ।

Swordfish = खड्ग मत्स्य तारा ।

T

Tail of a comet = केतुपुच्छ ।

Tauri—α = रोहिणी ।

,, —β = अग्नि ।

,, —π,
,, —27 a 28 } = कृत्तिका ।

,, —133,
,, —135 } = आर्द्रा ।

,, —113, 116, 117 = मृगशिरा ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Taurus = वृष ।

Telescope—Achromatic = स्वच्छ-दूरदर्शक ।

„ —Astronomical = ज्यौतिषिक दूरदर्शकयन्त्र ।

„ —Reflecting = परावर्तनीय दूरदर्शक ।

Telespectroscope = दूरबीन स्पेक्ट्रोस्कोप, दूरवर्ण-दर्शक-यन्त्र ।

Temporary stars = क्षणिक नक्षत्र, अल्पकालिक नक्षत्र ।

Terminator = प्रकाशाप्रकाश रेखा ।

Terrestrial circle = भूवृत्त ।

„ globe = भूगोल । ।

„ meridian = भूयाम्योत्तर ।

Theodolite = थिओडोलाइट ।

Theory = सिद्धान्त ।

„ —Planetary = ग्रहसिद्धान्त ।

Thursday = वृहस्पतिवार, गुरुवार ।

Time—Sidereal = नक्षत्र काल ।

Total eclipse = सर्वग्रहण, सर्वग्रास, खग्रास ।

Transit = याम्योत्तर गमन ।

„ circle = याम्योत्तर वृत्त ।

„ instrument = याम्योत्तर यन्त्र ।

„ —Lower = अधोयाम्योत्तर गमन ।

„ of a shadow = याम्यात्तर ग्रहछाया ।

„ of Venus = शुक्रवियुति ।

„—Upper = ऊर्ध्वयाम्योत्तर गमन ।

Trepidation = अयनगति ।

Triangle = त्रिभुजाकार नक्षत्र ।

„ —Spherical = चापीय त्रिकोण ।

Triangulation = त्रिभुजखण्डन ।

Triple star = त्रिगुण नक्षत्र ।

Tropic = अयनवृत्त ।

Tropical revolution = अयनभगण, अयनपरिक्रमण ।

„ year = सायन वर्ष ।

True horizon = गर्भक्षितिज ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

True time = गर्भकाल।

,, motion = वास्तविक गति।

Tuesday = मङ्गलवार।

Twins = युग्म।

Twilight = सन्ध्याराग।

U

Ultimo = गत मास का कोई दिन।

Ultra-zodiacal = राशिवहिर्गत।

,, planet = ग्रहवहिर्गत।

Umbra = प्रच्छाया।

Unformed stars = वहिर्गत नक्षत्र।

Universal instrument = विश्वयन्त्र।

Universe = विश्व।

Uranus = यूरेनस, वारुणी।

Ursa major = सप्तर्षि।

Ursa minor = लघु सप्तर्षि।

V

Vapour = वाष्प।

Variation—Annual = वार्षिक विकार।

,, of the moon = चन्द्र विकार।

Vega = अभिजित्।

Velocity = वेग।

,, —Angular = कलात्मिका गति।

Venus = शुक्र।

Vernal signs = सायनराशि।

Vernier = वर्नियर यन्त्र।

Vertex = शीर्ष।

Vertical = दिग्गंश।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Names of the members of the Committee which met in Benares in September 1903 and December 1903—January 1904 to revise the Hindi Scientific Glossary tentatively printed by the Nagari-pracharini Sabha, Benares.

(1) Prof. A. C. Sanyal M. A., F. C. S., Benares.
(2) Babu Bhagwan Das, M. A., Benares.
(3) Babu Bhagwati Sahay, M. A., B. L., Bankipur.
(4) Babu Durga Prasad, B. A., Benares.
(5) Babu Govinda Das, Benares.
(6) Lala Khushi Ram, M. A., Lahore.
(7) Pandit Madhava Rao Sapre, B. A., Nagpur.
(8) Prof. N. B. Ranade, B. A., Bombay.
(9) Prof. Ramavatar Sharma, M. A., Benares.
(10) M. M. Pandit Sudhakar Dvivedi, Benares.
(11) Babu Syam Sundar Das, B. A., Benares.
(12) Babu Thakur Prasad, Benares.
(13) Prof. T. K. Gajjar, M. A., B. Sc., Bombay.
(14) Prof. Vanamali Chakravarti, M. A., Benares.
(15) Pandit Vinayak Rao, Jubulpur.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांगड़ी — हरिद्वार

No. 1. (For constructive criticism.)

HINDI SCIENTIFIC GLOSSORY.

५६२-२

GEOGRAPHICAL TERMINOLOGY.

वैज्ञानिक कोष।

भौगोलिक परिभाषा।

२१

Published by the Nagari-pracharini Sabha, Benares.

1901.

Hariprakash Press, Benares.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PREFACE.

Nearly two years ago it was brought to the notice of the Nagari-pracharini Sabha that the want of scientific books in Hindi was chiefly due to the difficulty of translating and sometimes coining scientific terms into Hindi. It was further urged that if the few scientific writers of Hindi should be allowed to coin words as they liked, not knowing or caring to know what writers before them had done, a time may come when scientific study in Hindi would prove to be an impossibility owing to the existence of several Hindi words for one technical word in English. The Sabha realizing the importance of all these points decided to prepare and publish a "Hindi Scientific Glossary" containing the words of Astronomy, Mathematics, Philosophy, Physics, Chemistry, Political Economy and Geography and a Sub-committee consisting of (1) Rai Bahadur Babu Pramada Das Mitra (2) Rai Bahadur Pandit Lakshmi Sankar Misra M. A. (3) Mahamahopadhyaya Pandit Sudhakar Dvivedi (4) Babu Abhaya Charan Sanyal M. A. (5) Babu Indra Narayan Sinha M. A. (6) Babu Bhagwan Das M. A. and (7) Babu Syam Sundar Das B. A. has been appointed to work up the Scheme and to prepare a tentative list of the words of all these sciences which would then be submitted to the constructive criticism of experts and the educated public. The Nagari-pracharini Sabha wishes that the Education Departments of Bengal, the North-Western Provinces, the Central Provinces and the Punjab may each be pleased to appoint an equal number of

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

representatives who with the representatives of the Sabba, after calling for opinion and criticism on the tentative glossary prepared by the Sub-committee of the Sabba, should finally decide the Vernacular equivalents and thus give them the weight of their authority. The Sabba hopes that if the "glossary" is examined and finally approved by this representative and influential committee it will be universally accepted and all difficulty in getting scientific books prepared in Hindi would disappear in the near future. The several Education Departments have been addressed and letters of general sympathy with and approval of the proposed Scheme have been received but their final decision still awaits the publication of, at least, one of the tentative lists prepared by the Sub-committee.

As a first instalment the list of geographical terms is published and it is hoped that the glossaries of the terms of Philosophy, Astronomy, Mathematics and Chemistry will also be published soon, those of the remaining two sciences following soon after.

The Sabha hopes that the different Education Departments will co-operate with it in this useful literary undertaking and help it in bringing it to a successful termination. The educated public are hereby cordially invited to examine and criticise this glossory and such others as would appear later on and favour the Sabha with their opinion and such amendments as may be deemed necessary.

Benares:
The 7th. of January 1901

By order of the Council of
the Nagari-pracharini Sabha,

Syam Sundar Das
Hony. Secy.
Nagari-pracharini Sabha.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

HINDI GLOSSARY OF GEOGRAPHICAL TERMS.

(Tentative)

Affluent—उपनदी.

Air—वायु, हवा

Alluvial कछार

Altitude (of a hill) पहाड़ी उन्नतांश

Altitude (of a star) नक्षत्रीय उन्नतांश

Angular distance अंशात्मक अन्तर

Antarctic circle दक्षिण वृत्त

Antarctic ocean दक्षिण महासागर

Anticyclone प्रत्यासार मारुत

Antipodes कुदलान्तर

Aqueous vapour जलीय वाष्प

Archipelago द्वीपसमूह

Arctic circle उतरीय वृत्त

Arctic ocean उत्तर महासागर

Area क्षेत्रफल

Astronomy ज्यौतिषसिद्धान्त

Atmosphere वायुमण्डल

Aurora Australis कुमेरुज्योति

" Borealis सुमेरुज्योति

Avalanche अवलांच ?

Average मध्यम मान, सरदल

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Axis अक्ष, धुरी

Axis—major दीर्घ धुरी वा बृहद्व्यास

"—miner लघुधुरी वा लघुव्यास

"—of rotation धुरीदण्ड, भ्रमण का अक्ष

Bank किनारा, तट

Barometer वायुमापक यन्त्र

Base-line भूमिरेखा, आधाररेखा

Basin बेसिन

Bay आखात, खाड़ी

Bed (of a river) नदी का गर्भ

Belt मेखला, मण्डल

Bight उपसागर

Boiling स्फोटन, उबलना

Boiling point स्फोटन अङ्क, स्फोटन चिन्ह

Bolt of Calms निर्वात मण्डल

Bore बान

Boulders गण्डशैल

Boundary सीमा

" —artificial कल्पित सीमा

" —natural प्राकृतिक सीमा

Branch (of a river) नदी की शाखा

Breaker भग्नोर्मि

Breeze मन्दपवन

"—land स्थलपवन

"—sea जलपवन

Cable रस्सा

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Canal नहर

Cape अन्तरीप

Capital राजधानी

Carbon अंगार

Carbonic Acid अङ्गार द्रावक

Carboniferous अङ्गारोत्पादक

Cardinal points दिशा

Carnivora क्रव्याद

Cascade झरना

Cataract जलप्रपात

Catchment basin निर्दिष्ट बेसिन

Channel प्रनाली (प्रणाली) जलनल वा महानल

Chart नक्सा, चित्र, मानचित्र

Chartography चित्रविद्या

Chemical रासायनिक

Circle वृत्त

”—great बृहद्वृत्त

”—small (लघुवृत्त) स्पष्टपरिधि

”—of illumination ज्योतिर्वृत्त

Circumference परिधि

Cirrus cloud सिरस मेघ

City नगर

Cliff भृगु

Climate प्रकृति, जलवायु

Coal पत्थर का कोयला

Coast तट

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Coast-line तटरेखा

Colony उपनिवेश

Colure अयनान्त-वृत्त

Comet केतु

Compression संकोचन

Condensation घनीभवन

Conduction परिचालन

Conglomeraters उपलमय चट्टान

Constant winds नित्यवाही वायु

Constitution शासनप्रणाली

Continent महाद्वीप

Contonr line आकार-रेखा

Convection परिवाहन

Coral island प्रवालद्वीप

Cotidal lines समवैलिक रेखा

Country देश

County प्रदेश, प्रान्त

Crater अग्निगह्वर

Crevasses हिमानी दरी

Crust (of the earth) भूपञ्जर

Crystal स्फटिक ?

Crystallography स्फटिकविद्या ?

Cumulus क्यूमलस, घने मेघ

Current प्रवाह, धारा

Cyclone आसार मारुत

Defile सबाध मार्ग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Degree अंश

"—of angular measure अंशात्मक कोणमान

"—of Latitude अक्षांश

"—of Longitude देशान्तरांश

"—of temperature तारांश

Delta डेल्टा ?

Dense घन, (घना, घनी)

Density घनता

Deposit संस्थिति

Desert मरुभूमि, बियाबान

Dew हिम, ओस

Dew-point हिमांश

Diameter व्यास

Distribution संविभाग

Drainage नल

Drainge basin नल बेसिन ?

Dredge आकर्षणी

Drift प्रवाह

Earth पृथिवी, भूमि

Earthquake भूकम्प

East पूर्व

Ebb भाटा

Eccentricity उत्केन्द्रता वा समनिष्पत्ति

Ecliptic क्रान्तिवृत्त

Elements मूल पदार्थ, तत्त्व

Elevation ऊँचाई

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ellipse दीर्घवृत्त
Ellipsoid दीर्घगोल
Empire साम्राज्य
Epoch कल्प, युग
Equator भूमध्य रेखा
Equator—Celestial आकाशीय भूमध्य रेखा
" —Terrestrial भौमिक भूमध्य रेखा
Equinoctial circle विषुवती वृत्त
Equinoctial points अयन
Equinox विषुवत्
Erosion क्षय
Eruption उत्क्षेप, स्फोटन
Estuary एसचूरी ?
Evaporation वाष्पीभवन
Expansion फैलाव
Extinct नष्ट
Fall झरना
Fault स्तर-च्युति
Felspar—स्फटिक
Ferruqinous लोहमय
Firth फ़र्थ ?
Fluid तरल, द्रव
Focus नाभि
Fog कोहरा
Fossil खनशेष
Freezing सहनन

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Freezing point सहनन बिन्दु

Frost पाला

Gas ग्यास

Geocentric भूकेन्द्रक

Geography भूगोल विद्या

" —astronomical खगोल

" —general भूगोल विद्या

" —mathematical सिद्धान्त विद्या

" —physical प्राकृतिक भूगोल

" —political राजनैतिक भूगोल

Geological time भूतत्व विषयक समय

Geology भूतत्व

Geyser गरम झरना

Glacial period हिमानी युग

Glacier हिमानी

Glaciation हिमसहनन

Globe भूमंडल, गोल

Government राज्य, सर्कार, शासन

Granite संगमर्मर

Gravitation आकर्षण शक्ति

" —Terrestrial भौगोलिक आकर्षण

" —univesal आकर्षण

Ground-swell सामुद्रीय बाढ़

Gulf खाड़ी

Gulfstream आखात प्रवाह

Halo तेजोमण्डल

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Harbour बन्दर

Haven बन्दर

Heat गर्म्मी, उष्णता, ताप

Height ऊँचाई

Heliocentric सूर्यकेन्द्रक

Hemisphere गोलार्द्ध, अर्द्धगोल

High water ज्वार

Hill पहाड़ी

Horizon क्षितिज

" —Visible दृश्य क्षितिज

" —Rational समानान्तर क्षितिज

Horizontal plane क्षितिज क्षेत्र, क्षितिज धरातल

Hots-pring गरम सोता

Hydrogen उद्‌जान

Hygrometer सीलमापक

Ice बर्फ, हिम

Iceberg हिमशिला

Impervious rock अगम्य चट्टान

Inland sea अन्तस्थल समुद्र

Insectivora पतंगभुक

Island द्वीप

"—Continental—अन्तर द्वीप

"—Oceanic सामुद्रीय द्वीप

Isobaric line समभाव रेखा

Isothermal line समोष्णीय रेखा

Isthmus डमरूमध्य

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Junction संगम
Lagoon बँधा पानी
Lake झील
Lakelet छोटी झील
Land भूमि
Landslip भूपात
Language भाषा
Latent heat विलीन ताप
Latitude शर, अक्षांश
" —Celestial आकाशीय अक्षांश, शरकोटिवृत्त
" —parallels of सम अक्षांश, सामानान्तर अक्षांश वृत्त
Lava लावा
Leap year प्लववर्ष
Level समथर, चौरस, बराबर
Limestone चूने का पत्थर
Limited monarchy नियमतंत्र राज्य
Liquid द्रव
Longitude—देशान्तर
Low water भाटा
Main stream—मुख्य प्रवाह, मुख्य नदी
Map नकशा, चित्र, मानचित्र
Marble मर्मरोपल
Marl चिकनी मिट्टी
Maixmum महत संख्या
Mean मध्य
Meaning विलयन

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Mechanical यांत्रिक, शिल्प सम्बन्धी

Melting point द्रव बिन्दु

Meridian याम्योत्तर, याम्योत्तर वृत्त

" —Celestial आकाशीय मध्यान्ह रेखा

" —Prime मध्यान्ह वृत्त

" —Terrestrial भौमिक मध्यान्ह वृत्त

Meterology अन्तरीक्ष विद्या

Meteors उल्का

" —aqueous जलीय उल्का

Mica अवरक

Migration देशान्तरवास

Mine खान

Mineral खनिज

" —water खनिज जल

Minimum अल्प संख्या

Minute (of arc) कला

Minute (of time) मिनिट

Mirage मरीचिका

Mist कोहरा

Moist गीला

Moisture गीलापन, सील

Molten—द्रव अवस्था

Monsoons मानसून, मौसमी हवा

Moon चन्द्र, चन्द्रमा

Full moon—पूर्ण चन्द्रमा

New moon—अमा चन्द्रमा

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Moraine उपत्यका

Motion चाल

”—diurnal दैनिक चाल

”—annual वार्षिक चाल

Mount पहाड़

Mountain पहाड़

Mountain range पर्वत श्रेणी

Mouth मुहाना

Nadir अधः स्वस्तिक

Nautical almanac सामुद्रीय पत्रा

Nebula नीहारिका

Nimbus जलप्रद

Nitrogen यवजान

North उत्तर

North-east ऐशान

North-west वायव्य

Oasis शाद्वलस्थल

Oblique square वक्र वर्ग

Observatory वेधगृह, वेधालय

Ocean महासागर

Oceania सामुद्रिका

Orb बिम्ब, मण्डल

Orbit कक्षा

Organic matter जीवीय पदार्थ

Organism जीवावयव

Oxidation भस्मीकरण

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Oxygen भस्मजान

Ozone भस्मजानस्सार

Pagan मूर्त्तिपूजक

Pass पास, दर्रह

Peak चोटी, शिखर

Peninsula प्रायद्वीप

Period of revolution भगणपूर्त्ति काल

" —of rotation आवर्तन काल

Plain मैदान

Plane क्षेत्र, धरातल

Planet ग्रह

Planetoid क्षुद्र ग्रह

Plants पौधे

Plateau समस्थल

Point बिन्दु

Polar Diameter मेरु व्यास

"—Projection मेरु लम्ब

Pole मेरु

"—North सुमेरु

"—South कुमेरु

Poles Celestial आकाशीय मेरु

"—Terrestrial भौमिक मेरु

Pole-star ध्रुव

Population बस्ती

Port बन्दर

Pressure दबाव, बोझा

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Projection लम्ब, पतन
Promontory शैलान्तरीप
Province प्रान्त, सूबा
Quadrumana चतुर्हस्त
Quadruped चौपाया
Quarry आकर
Quarters (The four) दिशा
Quartz आग्नेय पत्थर
Race (tidal)—ओघप्रवाह
Races जाति
Radiation विकिरण
Rarified—सूक्ष्म
Ravine दरी
Regions प्रदेश, मण्डल
" —Botanical उद्भिज प्रदेश
" —of constant precipitation सन्तत-वर्ष स्थान
" —of Constant winds नियमवाही वायुमण्डल
" —of varible winds अनियमवाही वायु मण्डल
" —Oriental पूर्व प्रदेश
" —Rainless निवर्ष प्रदेश
" —zoological जन्तु प्रदेश
Religion धर्म, मत
Republic प्रजातन्त्र राज्य
Revolution भगण
River नदी
River basin नदी बेसिन

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Rock चट्टान, शिला

"—Crystalline स्फटिक चट्टान

"—Fossilized खनित चट्टान

"—Igneous आग्नेय चट्टान

"—Metamorphic विपर्यस्त चट्टान

"—Plutonic पातालिक चट्टान

"—Stratified आस्भस चट्टान

"—Submarine जलमग्न चट्टान

Rodent तीक्ष्ण दात

Rotation आवर्तन

Ruminant—रोमन्हक

Saline नमकीन

Salt (Common) नमक

Salts लवण

Sand—वालू, रेत

Sandstone—बलूआ पत्थर

Sanitarium स्वास्थभवन

Satellite उपग्रह

Saturation क्लेद

Sea समुद्र

Sea-level समुद्र तल

Season मैसिम, ऋतु

Second (of arc) विकला

Second (of time) सेकण्ड, विपला

Section (of a solid) छेद

Sediment तलछट

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sensible heat ज्ञेय ताप

Shingle—शिलाखण्ड

Silt तलछट

Slate स्लेट पत्थर

Sleet बर्फ का टुकड़ा

Snow बर्फ, हिम

Snow-flake हिमखण्ड

Snowfield हिमक्षेत्र

Snowline हिमरेखा

Soil मिट्टी

Solar System सौर्य मण्डल

Solid घन

Solstice अयनान्त

Solution संयोग,

Solvent द्रावक

Sound शब्द

Sounding line जलमाप सूत्र

Source उद्गम

South दक्षिण

South East आग्नेय

South west नैऋत

Sphere मण्डल, गोल

Spheroid गोलाभास

Spring सोता, वसंत ऋतु

"—Surface—प्रवाह तल

Station स्थान, स्टेशन

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Steam—वाफ, वाष्प

Strait जल डमरू मध्य

Strata तह, परत

Stratus cloud आम्भस मेघ

Subsidence अधोगमन

Subsoil नीचे की मिट्टी, अधो भूमि

Suburb उपान्त

Sun सूर्य

Sundial धूपघड़ी

Supersaturation अतिक्लेद

Surface तह तल, पृष्ठ

Surface drift पृष्ठ प्रवाह

Tableland माल भूमि

Temperature तापपरिमान

Terminator ज्योति वृत्त

Tertiary तृतीयक

Theodolite थिओडोलाइट

Thermometer ताप मापक यंत्र

Tides ज्वार भाटा

Tide—Ebb भाटा

" —Flood बाढ़

" —Neap ज्वार

" —Spring भाटा

Topography विशेषस्थान वर्णन

Tornado आँधी

Town नगर

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Tradewinds व्यापारी हवा
Transport चलान
Trangulation त्रिकोणी करन
Tributary—सहायक नदी, उपनदी
Tropic of Cancer करक रेखा
Tropic of Capricorn मकर रेखा
Tropics कटिबन्ध
Tunnel टनेल, सुरंग
Underground भूमितल, अधोभौमिक
Upheaval उत्क्षेप
Valley (mountain) उपत्यका, पहाड़ की घाटी
Valley (of a river) घाटी
Vapour वाष्प, वाफ
Vegetable kingdom वानस्पत्य
Vertical ऊर्ध्वाधर
Vertical circle दृङ्मण्डल
" —line लम्ब रेखा, ऊर्ध्वाधर रेखा
" —Prime सममण्डल
Valcano ज्वालामुखी
Water जल
Water—hard क्षार जल
"—Soft मृदु जल
Waterfall जल प्रपात
Waterparting
Watershied
Watershed
} वाटर शेड, नदी जल विभाजक

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Waterspout जलस्तम्भ

Waves लहरें

Well कुआं, कूप

West पश्चिम

Whirlpool भंवर

Whirlwind बवंडर

Winds हवा

Wind—Periodical सामयिक हवा

Windwaves तरंग

World महाद्वीप, संसार

"—New नवीन महाद्वीप

"—Old प्राचीन महाद्वीप

Zenith शीर्ष विन्दु, खस्वस्तिक

Zodiac राशिचक्र

Zone कटिबन्ध

"—Frigid शीत कटिबन्ध

"—Temperate मध्यम कटिबन्ध

"—Torrid उष्ण कटिबन्ध

Zoology जन्तु विद्या

Zoological जन्तु विद्या सम्बन्धी

STOCK VERIFY 2020

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri